

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

PEDAGOGIKA FAKULTETI

**BOSHLANG`ICH VA MAKTABGACHA TA`LIM
USLUBIYOTI KAFEDRASI**

Ona tili va bolalar adabiyoti
fanining
bolalar adabiyoti qismi bo`yicha

m a ' r u z a l a r m a t n i

B U X O R O – 2017

Ma'ruzalar matnining muallifi: Boshlang'ich va maktabgacha ta'lim
uslubiyoti kafedrasida dotsenti, f.f.n. **B.S.Jamilova**

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori D.H.Quvvatova
filologiya fanlari nomzodi L.F.Sharipova

1-mavzu: Kirish.Adabiyot (bolalar adabiyoti) fanining maqsad va vazifalari

Reja:

1. O`zbek bolalar adabiyoti istilohi va uning paydo bo`lishi.
2. O`zbek bolalar adabiyotining fan sifatida shakllanish bosqichlari.
3. Fanning maqsad va vazifalari.
4. Bolalar kitobxonligi tushunchasi haqida ma'lumot

MAVZUGA DOIR TAYANCH TUSHUNCHALAR: istiloh, qo`llanma, xrestomatiya, omil, genezis, folklor, bolalar adabiyoti, bolalar kitobxonligi, adreslilik, olam, so`qma so`z, munaqqid, nasr, nosir, nashr, noshir, muharrir, musavvir, matbuot, kitobchilik, xarakter, tur, janr, dinamika, emotsionallik, komiks, animal kitob, lirik mayl, komik mayl, matbaa, realistik adabiyot, mushtaraklik, mazmun, shakl, obraz, voqelik, ilmiylik, psixologiya, pedagogika, nazariya, voqelik, tasvir, munosabat, idrok, mohiyat, hodisa, tasnif...

Bolalar adabiyoti istilohi haqida. XX asrning arafasi va boshlarida o`zbek bolalari u uchun ixtisoslashgan maxsus badiiy adabiyot yaratish harakati yuzaga kelib, izchil tusga kira boshlagan esa-da, mazkur hodisani bolalar adabiyoti atamasi bilan ifodalash, asosan, 20-yillarning boshlarida sodir bo`ldi. O`zbek matbuotida bu istiloh ilk bor Sirojiyning 1921-yili «Maorif va o`qitg`uvchi» jurnalining 3-sonida bosilgan «Bolalar adabiyoti to`g`risida bir fikr» (30-31-b). «Zarafshon» gazetasining 1924-yil 21-iyundagi 157-sonida bosilgan «Qizil o`zbek matbuotida bolalar adabiyoti», Bashirning «Turkiston» gazetasining 1923-yil 27-aprelidagi sonida bosilgan «Bolalar adabiyoti kerak», G`ozi Olim Yunusovning 1925-yil «Maorif va o`qitg`uvchi» jurnalining 3-sonidagi «Bolalar adabiyoti haqida» va Shokir Sulaymonning 1926 yili «Qizil O`zbekiston» gazetasining 30 -sentabrda 224-sonida bosilgan «Bolalar adabiyoti nashr qilish kerak» maqolasida uchraydi va qaror topa bordi. Shuni ta`kidlash joizki, bu istiloh ruscha «detskaya literatura» iborasining aynan tarjimai tarzida emas, balki o`zi voqelikka aylangan o`zbek bolalariga mo`ljallanib yaratila boshlagan ixtisoslangan adabiy hodisani ifodalagan holda dunyoga keldi. Asrimiz boshlarida jadid ma`rifatparvarligi bag`rida navqiron avlodda rus mustamlakachiligiga qarshi fikr uyg`otish va uni o`zligini anglash, o`z erki, Vatan ozodligi yo`lida istiqol jangchisi sifatida shakllanishi uchun ma`rifat asoslarini egallashga chorlovchi yangi adabiy hodisa tarzida paydo bo`lgan o`zbek bolalar adabiyoti endilikda o`zbek xalqining o`ziga xos milliy boyligiga aylandi. Garchi uning g`oyaviy-badiiy saviyasiga hamon ahyon-ahyonda shubha bilan qarovchilar topilsa-da, u allaqachon umumjahon bolalar adabiyoti o`zanidan munosib joy egallay oldi. Talay namunalari mamlakatimiz sarhadlaridan tashqarida sevilib o`qilayotir. Bir asrdiki, o`zbek bolalar adabiyoti yosh naslning ma`naviy sog`lom o`sishida muhim omillardan biriga aylanib xizmat qilayotir.

O`zbek bolalar adabiyoti haqidagi fan XX asr boshlarida ilg`or marifatparvarlar pedagoglar, adabiyotshunoslar yozgan maqolalardan yuzaga kela boshlagan esa-da, XX asrning o`rtalariga kelib dastlabki xrestomatiyalar va o`quv qo`llamalarni tuzish harakati tufayli shakllanish jarayoniga kira bordi. Pedagogika bilim yurtlari talabalariga mo`ljallanib 1953-yilda I.Ahmedov A.Suyumovlar tomonidan ilk bor tartib berilib, 1967-1978-yillarda qayta takomillashtirib nashr ettirilgan «Bolalar adabiyoti» xrestomatiyasi va 1957-yilda elon qilingan «Bolalar adabiyoti» o`quv materiallari qo`llanmasi shu harakatning dastlabki natijalar edi. Keyinchalik A.Suyumov tomonidan maxsus o`rta o`quv yurtlari uchun yozilib, 1973-yilda chop etilgan «Bolalar adabiyoti» qo`llanmasi o`zbek bolalar adabiyoti tarixini yaratish yo`lidagi dastlabki qadam bo`ldi. Bu qo`llanma M.Jumaboev bilan hamkorlikda qayta ishlanib, 1995-yilda yana nashr etildi.

Bu oraliqda pedagogika oliy o`quv yurtlari talabalariga mo`ljallanib P.Shermuhamedov, J.Tursunov, O.Safarov va X.Egamovlar yaratgan «O`zbek bolalar

adabiyoti» darslik-xrestomatiyasi (1976) yuzaga keldi. Unda bolalar adabiyotining nazariy asoslari, taraqqiyot bosqichlari, xususiyatlari va navqiron avlod adabiyoti namoyondalari ijodiy biografiyalariga oid materiallar bilan birga eng sara asarlaridan namunalari berilgan edi. Shu xususiyatga ko'ra o'zbek bolalar adabiyoti tarixini yaratishga ta'sir ko'rsatdi. Nihoyat O'zR FAsi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti huzuridagi «Bolalar adabiyoti» bo'limi (1969-1989-yil) xodimlari joylardagi bolalar adabiyoti tadqiqotchilari bilan hamkorlikda «O'zbek sovet bolalar adabiyoti tarixi ocherki» (1973), «Bolalar adabiyoti va zamonaviylik» (1981), «O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon» (1989) singari uch manografiyani yaratib, o'zbek bolalar adabiyotining ilmiy tarixini bunyod etish yo'lida dastlabki qadam qo'yildi. Shunga qaramay, o'zbek bolalar adabiyoti nazariy asoslari, taraqqiyot tamoyillari va bolalar kutobxonligining ijtimoiy mohiyatini o'zaro uyg'unlikda ifodalagan va estetik tahlil etgan ilmiy tarix hanuzgacha yaratilgani yo'q. Hukmingizga havola qilingan ushbu qo'llanma shu vazifani qisman ado etishga mo'ljallangan.

Bolalar adabiyotining umumadabiyotga aloqadorligi. Bolalar adabiyoti umumbadiiy adabiyotning ajralmas tarkibiy qismi sifatida o'zaro qator mushtarakliklarga va farqli xususiyatlarga ega. Ular o'rtasidagi mushtarak xususiyatlar tubandagilardan iborat:

1. Bolalar adabiyoti ham, umuman badiiy adabiyot singari **so'z san'ati** hisoblanadi. So'z uning uchun ham asosiy material bo'lib, voqelikni obrazli ifodalash vositasidir. Binobarin, bolalar uchun g'oyaviy-badiiy barkamol asarlar yozadigan ijodkorlar ham so'z san'atkori sanaladilar. Ular ham umumadabiyotni yaratuvchi yozuvchilar bilan teng nufuzga egadirlar. Qolaversa, bolalar adabiyoti bilan kattalar adabiyoti o'zaro taqdiridosh ham.

2. Bolalar adabiyoti ham umumbadiiy adabiyot ish ko'radigan xalqchilik haqqoniylik va yuksak badiiylik umda (prinsip)lariga tayanadi.

Bolalar adabiyotining **xalqchilligi** shundaki, u avvalo, xalqning asrlar davomida yaratgan eng ilg'or qarashlari va hayotiy tajribalari ruhida farzandlarini tarbiyalashni ko'zlaydi. Xalq hamma zamonlarda mehnatkashlikni, halollikni, rostgo'ylikni, to'g'rilikni, Vatanni sevishni, kattani hurmat qilib kichikka shafqatli bo'lishni sharaflab kelgan, ishyoqmaslik, tekinxo'rlik, subutsizlik, yolg'onchilik, o'g'rilik, shafqatsizlik, toshbag'irlik, xoinlik, g'iybatkashlik kabi insoniylikni tahqirlovchi xislatlarni qoralagan. Bolalar adabiyoti xalqni o'z kelajagi bo'lgan yosh avlodga ana shu sohadagi dono aqidalar va ijodiy an'alarini singdirishda xizmat qilmog'i darkor.

Bu-olijanob maqsad. Uni amalga oshirish yuksak burch va mas'uliyatni talab qiladi. Binobarin, bolalar uchun yoziladigan asarlar ham **yuksak badiyatga** ega bo'lmog'i shart. Ularda hayot **haqqoniy**ko'rsatilmog'i, insoniylikni, mehnatni sharaflovchi, bolalarda kelajakda kim bo'lmoqlarini belgilab olishlarida ko'maklashuvchi g'oyaviy-badiiy barkamollik ufurib turmog'i zarur. Xom-xatala, hayotni bo'yab-bezab bayramdagiday tantanavor qilib ko'rsatuvchi bitiklar bolalar ma'naviy olamiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Realizm-bolalar adabiyotining ham asosiy ijodiy metodi sanaladi. Biroq bolalar uchun yoziladigan asarlarda voqelikning haqqoniy va aniq ifodasi goho romantika, goho fantastik bo'yoqqa sug'orilgan holda aks etishi mumki. Bu asarning qiziqarliligini, emocionaligini kuchaytiradi va o'qimishligini ta'minlaydi. Umuman, bolalar adabiyoti realizmida umuminsoniylikni qadrlash, ijtimoiy adolatni, ezgulikni sharaflash ruhi ustivor bo'ladi.

3. Bolalar adabiyoti ham umumbadiiy adabiyotda mavjud barcha **turlar**(proza, poeziya va dramaturgiya) va **janrlarda** ish ko'radi. Shuni ta'kidlash joizki, badiiy adabiyot janrlarga qanchalik boy bo'lmasin, bolalar adabiyotida ularning bolalar dunyoqarashi va estetik idealiga muvofiq keladiganlaridangina foydalaniladi. Bolalar nasrida roman, qissa, hikoya; poeziyasida she'r, masal, doston; dramaturgiyasida esa drama va komediya janrlari faol bo'lsa-da, mumtoz shariatdagi muxammasot namunalari, ruboiy, fard, qit'a, shuningdek, dramaturgiyadagi tragediya janrlariga murojaat qilinmaganini qayd qilishga to'g'ri keladi. Buning sababini bu janrlarda ifodalanadigan voqelik kattalar turmushi va dunyoqarashiga xos murakkabliklarga daxldorligi bilan izohlanadi. Aksincha xalq nasrining shakli bo'lgan

ertak janri bolalar adabiyotiga ayri-ayri qimmat kasb etgan. U bolalar nasrida adabiy ertak-novella, ertak-qissa, ertak-roman; poeziyasida she`riy adabiy ertak, naql-ertak, topishmoq-ertak va nihoyat dramaturgiyasida ertak-drama, ertak-komediya, ertak-opera va ertak-film singari talay xilma-xil oraliq janrlarning yuzaga kelishi va qaror topishiga ta`sir ko`rsatgan. Bu hol bolalar adabiyoti genetik asoslarini belgilashda, folklor nechog`li rol o`ynaganini yaqqol ko`rsatib turibdi. Ammo bolalar adabiyotining umumbadiiy adabiyotdan ayri xususiyatlari ham borki, bular uning mustaqil hodisa-alohida adabiy saltanat sifatidagi mohiyatini belgilaydi.

**Bolalar adabiyotining o`ziga xos xususiyatlari.** Bolalar uchun ham, kattalarga bo`lgani singari, inson va jamiyatga, tabiatga daxldor barcha mavzularda ijod etish mumkin. Bolalar va kattalar adabiyotlari o`rtasidagi bunday mushtaraklik zahirida ular orasidagi farqni oydinlashtiruvchi xususiyat ham mavjud. Bu farqli xususiyat mohiyatini A.A.Makarenko bolalar uchun yozayotganda *nima haqda yozish emas, balki qanday qilib yozishning muhimligida* deb ko`rsatgan edi. Aytaylik, kattalar turmushining murakkab qirralarini ifodalovchi asarlarni bolalar o`qishi man` qilingani holda xuddi shunday mavzuda bolalarbop qilib yozilgan Q.Muhammadiyning «Qo`ng`izoy bilan Sichqonboy» she`riy adabiy ertagi tipidagi asarlarni bolalar o`qishiga tavsiya etiladi. Bunda muddao shundaki, bolalar adabiyoti ijtimoiy ong shakli sifatida bolalarning borliqqa qarashlarini, voqealarni baholashda esa, o`zlarigagina xosliklarini, demakki, navqiron avlodning borliqqa estetik munosabatlarini ifodalaydi.

Bolalar adabiyoti-ikki yo`nalishli adabiyotdir. U bolalarga muljallangan ekan, avvalo, shularning adabiyoti. Shu bilan birga kattalarning, demakki, ota-onalarning ham adabiyoti hisoblanadi. Chunki bolalar adabiyoti xalq axloqiy qarashlarini badiiy aks ettiruvchi pedagogik xrestomatiyadir. Bu jihatdan buyuk ertaknavis H.K.Andersenning tubandagi fikri diqqatga sazovor: «Men nafaqat bolalar uchun, balki kattalar uchun yozayotganimni ham doim esda tutaman». Bolalarni ertaklarning fabulasi hammadan ko`proq qiziqтира, kattalarni ularga singdirilgan g`oya qiziqtiradi». Chindan ham bolalar uchun asar syujeti muhim, shu syujet qancha qiziqarli bo`lsa, bolalar uni shunchalik zavqlanib o`qiydilar. Kichkintoylar asar g`oyasini ilg`ab olishga qiynaladilar. Chunki u yoki bu asar g`oyasini ilg`ab olmoq uchun o`sha asar qaysi zamonda yozilgani va unda ifodalangan tarixiy sharoit xarakterini bilish, demakki, asarni davr kontekstida o`qib-o`rganish zaruriyatga aylanadi, bu murakkab jarayon, kichkintoylarning imkoniyatlari esa uni hazm qila olmaydi. Chunonchi, Sharl Perroning mashhur «Qizil shapkacha» ertagi har qancha sodda va quvnoq syujet asosida qurilgan bo`lmasin, ham bolalarni, ham kattalarni qiziqtirgani holda unda ifodalangan «Qizil shapkacha» li go`zallarni (qizil shapkacha-go`zallik ramzi, unda francuz qizlarining umumlashma obrazlari ko`zda tutilgan) francuz burjuaziyasining shahvoniyatparastligidan (Bo`ri qiyofasida fahshga mukkasidan ketgan burjuylar ko`zda tutilgan) ogohlantirishdan iborat g`oyani faqat asar ijod etilgan tarixiy davr mantiqidan uqa olgan kattalargina ilg`ashlari mumkin. Shu ma`noda bolalarga mo`ljalangan badiiy asar, avvalo, hammabopdir. Bunda hammaboplik mohiyatini V.G.Belinskiy shunday ta`riflagan edi: «...bolalar uchun kitob yozish kerak va zarur, biroq bolalar uchun shunday yaxshi va foydali asarlar yozmoq zarurki, ular kattalarni faqat bolalarga atalganligi tufayligina emas, balki chinnakam badiiy asar sifatida hammaga mo`ljalanganligi bilan qiziqтира olsun».

Bolalar adabiyotida voqelik bolalarga badiiy tafakkur sintezining natijasi tarzida tasvirlanadi. Bunda tasvirning o`ziga xos jihatlari, asosan, quyidagilardan iborat:

a) **badiiy obrazning ham, voqelikning ham aniq-tiniqligi, ko`rimlilik.** Bu xususiyat bolalar tafakkurining predmetlilik, aniqligi va ko`rimlilikka asoslanishi natijasidir. K.Chukovskiyning «Ikkidan beshgacha» kitobida keltirilgan tubandagi misol, jumladan, xarakterlidir: Dashtni ilk bor ko`rgan bola uning qanday atalishini so`rsa, otasi «pusto`nya» deb javob beribdi. «Hech vaqosiz, ship-shiydon maydon» ma`nosidagi bu tushunchani bola

idrok qilolmabdi. Chunki bu mavhum tushuncha bo`lganligidan bola uni anglashga qodir emasdi. Har qanday mavhumlik bola idrokiga, tasavvuriga sig`maydigan hodisadir. Buning ustiga otasi dasht deb atagan maydon har xil o`simliklar bilan qoplangan, ularning butalari yo erga yopishgan, yo erdan tikkasiga ko`tarilgan. Bola ularni ko`rib turibdi, shu zahotiy o`z tushunchasiga moslashtirib, analogiya usulida o`zicha so`z yasab, ko`rib turgan maydonini «kusto`nya»-«butazor», deb atabdi. Bola fikrlashiga xos bunday aniqlik va predmetlilik badiiy obrazning ham aniqligini, predmetlilik asosida ko`rimli va ko`zda chalarli bo`lishini taqozo etadi. K. Chukovskiy e`tirof etganidek, bolalar uchun yozilgan har bir satr mazmuni asosida rasm chizish mumkin bo`lmog`i shart. G`afur G`ulomning «O`ylashni o`rganamiz» she`rida eng mavhum hodisa ham o`yin shaklida o`ziga xos ko`rimlilik kasb etgan, shu vajdan bu she`r har bir kichkintoyini zavqlantira oladi, eng muhimi, tushunarlidir. S.Jo`ra, Q.Muhammadiy, A.Muxtor, Sh.Sa`dulla, H.Nazir, X.To`xtaboev, T.Adashboev, S.Barnoev, M.A`zam, A.Obidjon va boshqalarning bolalarga atagan aksariyat asarlari ana shunday fazilatga ega.

b) Hikoya qilishda lirik yoki komik maylning kuchliligi. V.G.Belinskiy bolalar adabiyotining asosiy xususiyati-uning emotsionalligi, deb ko`rsatib, bolalar kitobi «samimiy hislarga to`lib-toshmog`i» lozimligini qayta-qayta ta`kidlagan edi. Hissiyotning samimiyliги faqat lirika uchungina emas, balki yumorga ham xos fazilatdir. Zotan, «quvnoq yumor», «beozor yumor» iboralari zamirida yumorga xos samimiyat tuyg`usi zuhur topgandir. N.G.Chernishevskiy ana shularni hisobga olib, bolalarga mo`ljallangan badiiy asarda «O, qanday dahshat?!» yoki «Bay-bay, muncha yaxshi!» YOinki, «Ey, muncha kulgili!?» kayfiyatlarini qo`zg`ovchilik alomatlari bo`lmasa, yosh kitobxonlarni to`lqinlantira olmaydi, deb hisoblar edi. Ruhshunos olimlar o`tkazgan tajribalar ham bugungi kunda bolalar xotirasida lirik ko`tarinkilik yoki quvnoq yumorga sug`orilgan holda tasvirlangan voqealar mustahkam muhrlanishini, uzoqroq yashay olishini tasdiqladi. Zotan, hikoya qilishda lirizm qancha chuqur yoki yumor qancha yorqin va quvnoq bo`lsa, estetik ta`sirchanligi, hayajonbaxshligi ham shuncha chuqur va samimiy bo`ladi. G`. G`ulomning «Shum bola» asarini kulmay turib, o`qib bo`lmasligi siri shundadir. H.Nazirning «Yonar daryo», X.To`xtaboevning «Besh bolalik yigitcha» asarlarida lirik mayl ustun bo`lsa, «Sariq devni minib» va «Sariq devning o`limi» dilogiyasida, «Sehrgarlar jangi, yoxud, «shirin qovunlar mamlakati» romanida, shuningdek, Anvar Obidjonning quvnoq she`rlari, qissalari va pesalarida yumoristik ruhning ustuvorligi sezilarlidir.

v) Xarakter va hodisalar ifodasida dinamikaning yorqinligi. Ruhshunoslar bolalar narsa va hodisalarning harakati, yoshi, nimaga mo`ljallanganligiga, keyinroq ularning paydo bulishi sabablariga qiziqishlarini uzoq tajribalar va kuzatishlar asosida tasdiqlashdi. Bu hikoya qilishda qiziqarlilik (zanimatelnost)ni taqozo etadi. Negaki, qiziqarlilik-shiddatli harakatchanlik zamirida vujudga keladi. Bunday harakatchanlik hikoya qilinayotgan voqelik uchun tanlangan konfliktning o`tkir bo`lishini, syujetning tez taraqqiy etishini, xarakterlarning yorqinligini va boshqa shunday ifodaviy usullarni taqozo etadi, shularda namoyon bo`ladi. Bu voqea yoki hodisalarni, qahramonlarni tashqi bir vaziyatda harakatlantiruvchi, rivojlanishda ko`rsatuvchi mohiyatga ega bo`lib, kichkintoylar tabiatiga mos keladi, uni sodda va aniq qilib, voqelikning zohiriy rivojlanishi deyish mumkin. Quddus Muhammadiyning «Temirlar o`yini» yoki «Harflar o`yini» she`rlarida barcha narsalar yoki harflarning shiddatli harakati ularninggina emas, balki voqeani ham ko`rimli, ham zavqovar qilgan:

Temirlar jarang-jurung,
O`ynashib diring-diring,
Deyishar: «Yuring-yuring!»
Tushdilar qiziq tansa,
Sayrashib assa-assa.
Siniq pero dikillab,

-Biz qochon bo`lamiz «zil?»
Chir aylanar g`ildirak,
Ortidan eski chelak.
Cho`loq ketmon oqsoqlar,
Oshpichoqni quchoqlar.
Dumalar pachoq banka,

Buzuq ruchka likkillab,

Irg'ir puchuq voronka.

Uzuq zanjir, kaltasim:

Har narsa o'ziga xos va o'ziga mos harakatda. Bu shunday harakatki, unda o'sha harakatlanayotgan narsaning sazosi ham jaranglab turibdi. Bu hol she'ning quvnoq ruhini va engil o'qilishini ta'minlagan. Kichkintoylar bu harakat va ovoz zamirida o'sha narsalarning o'zlarini ko'rib turganday sezadilar. «Sholg'om», «Bo'g'irsoq», «Qarg'avoy» singari xalq ertaklari syujetlari ham shiddatli harakat zamirida qurilganligidan g'oyat qiziqarlilik kasb etgan va necha asrlardirki, bolajonlar ularni qiziqib tinglashdan sira toliqmayotirlar. Sh.Sa'dullaning «Ayyor chumchuq» she'riy ertagi syujeti ham shu xildagi shiddatli dinamizm asosida voqe' bo'lganligidan g'oyat qiziqarlidir. Bola ana shu xildagi harakat zamirida sodir bo'luvchi voqelikni tez ilg'aydi, chunki bunda voqealar almashinuvi uning ko'z o'ngida sodir bo'ladi. Binobarin, syujetdagi harakat qahramonlar xarakteri rivojini ham belgilab turadi. Shunday bir vaziyatda syujet o'quvchi oson o'zlashtiradigan axborot materiali vazifasini o'taydi.

g) **Tilning aniqligi, ravonligi, tushunarligi va emociionalligi.** Bolalarga atalgan badiiy asarning tili umumbadiiy tilning normalariga va grammatik qurilishiga amal qilgani holda bolalarcha tafakkur qilishning o'ziga xos ifodaviy vositasi bo'lmog'i, shu bilan birga, bola nutq boyligini muttasil oshirib borishga xizmat qilmog'i shart. Bunda nuqul bolaga moslashib qolmay, balki uni ergashtirib borishga intilib, bolaga notanish so'z va iboralarni izohtalab qilib qo'ymay, kontekstdayoq anglashilarli etib ifodalashga e'tibor bermoq lozim. Eng muhimi, N.G.Chernishevskiy ta'kidlaganidek: «Bolalarga juda ko'p narsalarni osongina qilib tushuntirish mumkin, bunda avvalo o'sha tushuntiruvchining o'zi nimani gapirmoqchiligini o'zi anglab etkan va uni inson tilida ravshan ifodalay ololsin». Yozuvchi qaysi yoshdagi bolani mo'ljallab asar yozayotganini hisobga olib, o'sha yoshdagi kichkintoy lug'at boyligi imkoniyatlarini ko'zda tutgan holda ish tutmog'i lozim. Aks holda uning asari adresatini tayinlash mumkin bo'lmay qoladi. Chunonchi, Sh.Sa'dullaning «Yil fasllari» she'ridagi:

Milt etib chiqdi quyosh,

Dedi:-Do'stlar, qish odosh,-

satrlariga boqqan zahoti-ularning maktabgacha yoshdagi bolalarga mo'ljallanganini sezish qiyin emas. Chunki mazkur satrlardagi so'zlar maktabgacha yoshdagi bolalar nutqiga xos lug'at aks etgan. Shoir bunday ekspressiv nutq zamirida bahor faslining shu yoshdagi kichkintoylar hali sezishga ulgurmagani ikki xususiyatini-bahor qishdan so'ng kelib, qishga xotima («qish odosh») yasashini hamda endilikda haroratli kunlar («quyosh chiqishi»)ni boshlanishini, aniqrog'i, bahor fasli tabiatining belgili xossalarini saviyaga muvofiqlashtirib ma'lum qilmoqda. Bolalar lug'at boyligi-ular saviyasining mezoni. Bolalar ulg'aygani sayin voqelikni o'zlashtirish imkoniyatlari ham kengaya boradi, binobarin, ular so'zni o'zlashtirish evaziga ularning saviyalari ham ko'tariladi, didlari o'sa va dunyoqarashlari shakllana va to'lisha boradi. So'zni tushunish va o'zlashtirish bolalarda tasavvurni chuqurlashtiradi, narsa va hodisalar haqida o'z fikrini tug'diradi. Bolalar uchun ijod etuvchilar ana shu holat bilan hisoblashmoqlari shart. Zotan, bolaga atalgan asarning tili qancha aniq, ifodalari teran, qisqa va obrazli bo'lsa voqea ham, ifodasi ham ixcham, yorqin va sodda bo'lsa asar shuncha ta'sirchan bo'ladi, unda ilgari surilgan g'oya xotiraga mustahkam o'rnatilgan syujetni idrok qilish asosida yosh kitobxonning intellektual dunyosi mahsuliga aylanadi.

Bolalar murakkab qurilmali gaplardagi mazmunni ilg'ashga qiynaladilar, xususan, bunday gaplarda izohtalab arxaik so'zlar qalashib kelsa-taqatlari toq bo'ladi. Binobarin, gaplar ham sodda, mantiqdor, jonli, hayajanbaxsh va savodli qurilmog'i, g'ashga teguvchi qaytariqlar va mavhum iboralardan xoli bo'lmog'i lozim. Poetik obrazlar mavhum yoki qalashib ketgan sifatlashlar (epitetlar) asosida qurilmasligi darkor, bolalar kitobida har bir

ifoda tabiiy, yorqin ma`noli va zavqovar bo`lishi-uni tushunib o`qish va uqib olishning muhim sharti hisoblanadi.

Bolalar adabiyotining boshqa fanlar bilan hamkorligi yoxud adresliligi. Bolalar adabiyotining kamolotida uning barcha fanlar bilan aloqadorligi muhim ahamiyatga ega. BuM.Gorkiyning «Mavzular to`g`risida» maqolasida yorqin ifodalangan bo`lib, bolalar adabiyotining rang-barang mavzular hisobiga boyib, xilma-xil obrazlar hisobiga to`lishib borishini ta`minlashdan tashqari ma`lum darajada o`zligiga daxldor xossalarini ham oydinlashtiradi. Shu ma`noda, aytish mumkinki, bolalarga o`zlarini qurshagan olam va uning sirlaridan voqif bo`lishda, narsa va hodisalar mohiyatini idrok etishda, ularni anglash va bilib olishda, o`rganish va o`zlashtirishda bolalar adabiyoti o`ziga xos hayot darsligi vazifasini o`taydi.

Aytaylik, elektr nima? Quyosh-chi? Oy-chi?YUlduzlar nega faqat kechasi ko`rinadi?Momaqaldir oq nimadan paydo bo`ladi? Yashin-chi? Suv nima? Shamol nimadan hosil bo`ladi? Tuproq nima? Yomg`ir nima? Qor nima? O`simliklar, hasharotlar nega xilmma-xil? Xullas, bunday savollarning cheku-chegarasi yo`q. Lekin bolalar bularning barchasini bilishidan iborat ehtiyojlarini qondirmay qo`ymaydilar. Ularning ma`naviy ulg`ayishlari ana shu istakni qondirish evaziga amalga oshadi. Binobarin, bolalar adabiyoti ana shu savollarga javob berish maqsadida fizika, astranomiya, geologiya, geografiya, kimyo, matematika, botanika, biologiya, qo`ying-chi kishilik jamiyati yaratgan barcha bilimlar bilan ijodiy hamkorlik qiladi. Bunda u mazkur bilimga xos sovuq ilmiy muhokama va mantiqiylikni emas, balki har qanday ilmiy tushunchaning insonni sharaflovchi badiiy obrazli ifoda etilishi orqali erishadi. Bunday obrazli ifoda pirovard-oqibatda uning qiziqarliligini (zanimatelnost) va ma`rifiyligini (poznavatelnost) ta`minlaydi. «Qiziqarli botanika», «Qiziqarli fizika», «Qiziqarli biologiya», «Qiziqarli geologiya», «Qiziqarli kimyo» yoki «Yosh tilshunos», «Yosh adabiyotshunos», «Yosh fizik» qomuslari singari bolalarbop rang-barang kitoblar, shuningdek, turli-tuman kasb-korlar, aniqrog`i, shishapazlik, chinnisozlik, yog`och va ganch o`ymakorligi, misgarlik va mis o`ymakorligi, temirchilik, kulolchilik, bo`yraboflik, gilamboflik, temirchilik, haykaltaroshlik, kashtachilik, zargarlik, zardo`zlik, rangpazlik, qog`oz tayyorlash va hokazolarning kelib chiqishi tarixiga oid zavqovar badia va hikoyalar yosh avlodning ular haqidagi bilimlarini chuqurlashtiribgina qo`ymaydi, balki ularda ajdodlar tajribalari va an`analarini o`zlashtira turib e`zozlashni, demakki, qadriyatlarni anglash jarayonida o`zliklarini anglashlariga, eng muhimi, kelajakda kim bo`lishdan iborat havaslarini uyg`otibgina qo`ymaydi, balki shu havasning qat`iyatga aylanishida yordam beradi.

Shu tariqa ilm va badiiyat sintezidan hosil bo`lgan ilmiy-ma`rifiy (poznavatelno`y) adabiyot shakllana boshladiki bu ma`rifatparvalik adabiyotidan tubdan farq qiluvchi hodisadir. Ma`rifatparvarlik adabiyotida ilg`or fan, texnika va an`analarini o`zlashtirishga da`vatkorlik ruhi ustivor bo`lsa, bolalar o`qishigagana mo`ljallangan ilmiy-ma`rifiy adabiyotda ilmiy dalillar, g`oyalar va farazlar badiiyat sintezidan o`tkazilib, obrazli tilda bayon etiladi. Bunda ilmiy ma`lumot shunday zavqovar qilib bayon etilmog`i lozimki, undagi istalgan dalil shunchaki oddiy so`z bo`lib qolmasligi, qolaversa, o`quvchi miyasini keraksiz fakt sifatida g`ovlattirib qo`ymasligi, aksincha, uning fikrini, xayolini harakatga solmog`i, pirovard oqibatda esa,unda ijodkorlik layoqatini shakllantirishga xizmat qilmog`i zarur.

Bolalar adabiyoti ruhshunoslik va pedagogika zimmasidagi vazifalarni birlashtirgan holda bolalar qalbini badiiy tadqiq qiladi, bolalikni badiiyat ko`zgisida butun bo`yi-basti bilan ko`rsatadi, aniqrog`i, bolalar ruhiy olamining takomillashuvini va ijtimoiy-axloqiy jihatdan shakllanishini badiiy tadqiq qilib ko`rsatadi, shu asosda fan va san`at o`zaro tutashgan va singishgan badiiyat hosilasiga aylanadi. Natijada bolalar adabiyoti pedagogika va ruhshunoslikning o`ziga xos badiiy- axloqiy xrestomatiyasiga aylanadi. Bolalar

adabiyotining ana shu xususiyati yozuvchi oldiga o'z o'quvchisining yosh xususiyatlarini, ruhiyatini, saviyasini va qiziqishlarini nazarda tutgan holda ijod etish vazifasini ko'ndalang qilib qo'yadi. Bu esa, o'z navbatida, bolalarga atab yoziladigan asarlarning qaysi yoshdagi bolaga mo'ljallanganligini – adresliligini aniq belgilab olishni taqozo etadi. Yozuvchi o'z asarini kimga qaratib yozayotganini oldindan bilishi kerak,-deb yozgan edi M.Gorkiy,-shunday qilinmagan taqdirda uning kitobi o'quvchisiz qoladi. Bolalar yozuvchilari o'quvchilarning yoshiga katta e'tibor berishlari lozim. Agarda shunday qilinmaganda, u kitob «adressiz» bo'lib, kattalarga ham, bolalarga ham keraksiz bo'lib qoladi.» Bu talabni bajarishda pedagogika va ruhshunoslik fanlari bolalar yozuvchilari uchun jiddiy dastur bo'la oladi, chunki bu fanlar bolalar va ularning ruhiy olami, tarbiyasi bilan shug'ullanadi. Shu mantiqqa muvofiq bolalarni yosh xususiyatlariga ko'ra uch guruhga bo'lish an'anaga aylanganiki, bu ularga mo'ljallab badiiy asarlar yozishda ham mos keladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga oidkitoblarning xususiyatlari. Bola yetti yoshga to'lguniga qadar atrofdagiyangiliklarni tez ilg'aydigan bo'lib o'sa baradi. Bu jarayonni bolaning kelajakka tayyorlanishi tarzida tushunish kamlik qiladi, albatta. Negaki, inson shaxsiyatidagi barcha ijobiy va salbiy xususiyatlar xuddi shu davrda shakllana boshlaydi, xarakteriga singa baradi. «Axir men hozir nimalarda yashayotganimni o'shanda kashf qilmaganmidim?,-deya xotirlagandi Lev Tolstoy yetmish yillik umriga sarhisob qila turib.-Shuncha ko'p, shuncha tez kashf etgan narsalarimning yuzdan birini ham, qolgan butun umrim davomida kashf eta oldimmi? Aslo! Besh yashar boladan mengacha-faqat bir qadam, yangi tug'ilgan chaqaloqdan besh yashar bolagacha-dahshatli masofa!» Chindan-da, chaqaloq besh yoshga to'lguniga qadar til chiqaradi, ongi kurtak yoza boshlaydi, tuyg'ulari shakllanish jarayoniga kiradi, oyoq chiqarib mustaqil yura boshlaydi-keyingi butun umri davomida, asosan, shu jarayonlar takomillashadi. Shuning uchun bolalarni juda kichkinaliklaridanoq, so'z san'ati sehrida tarbiyalash beqiyos ijtimoiy-estetik qimmatga molik. Bu xalqning asriy tajribasida sinalgan haqiqatdir. Xalq ijodiyotidagi erkalash motivlariga limmo-lim aytim-olqishlar, allalar, erkalamalar, ovutmachochlar, qiziqmachochlar, qaytarmachochlar, ermaklar asrlar davomida ana shunday vazifani ado etib kelayotgani barchaga ayon. Ularda xalqimizning bolalarparvarlik mehri tovlanib turadi, murg'akkina jonlarni so'z ohanglarida ardoqlash an'analari yorqin namoyon bo'lgan.

Maktabgacha yoshdagi bolalar hali kitob o'qiy olmaydi, ular uchun olam noma'lumlik sirlarini bilishga, o'zlashtirishga intilish, qiziqish kuchli bo'ladi. Yozuvchining vazifasi uning xuddi shu intilishini hisobga olib, qiziqishini alangalatishga qaratilgan holda ish tutishdan iborat. Bunda u maktabgacha yoshdagi kichkintoy tabiatiga xos taqlidchilik xususiyatini ko'zda tutib, hayotdagi xarakterli voqea va hodisalarni uning tasavvuriga mos badiiy obrazlarda ifodalovchi asarlar yaratmog'i lozim.

Ma'lumki, maktabgacha yoshdagi kichkintoylar tevarak-atrofidagi har bir narsaga taqlid qilishdan charchashmaydi. Ular taqlidchilik vositasida hayotni o'zlashtiradilar. Shu boisdan ularga atalgan asarlarning personajlari-hayvonlar, qushlar, hasharotlar, o'simliklar va boshqa narsalar bo'lishsa-da, odamlarga taqlidiy sifatlarga ega: Odamlarday gapirishadi, fikr yuritishadi. Shu taqlidda ularning har biri o'z xislatlari xususidagi oddiy ma'lumotlar bilan kichkintoylarning intellektual dunyosiga aylanadi, ularda hayotga qarashning o'ziga xos kurtaklari vazifasini o'tashga kirishadi.

Bunday intilish zamirida kichkintoy nutqida o'zgacha emotsionallashuv jarayoni sezila boshlanadi. Bolalardagi bunday insoniy sezgirlikdan hayratlangan L.Tolstoy ayrim noshud yozuvchilarning tildagi no'noqliklariga ta'na qilib: «Bola so'z yasash qonunlarini sizdan ko'ra yaxshiroq anglaydi, chunki hech kim uningchalik tezlik bilan yangi so'z yasay olmaydi,» –degan edi. Bolalar tilini uzoq kuzatgan K.Chukovskiy ham bu fikrni tasdiqlaydi: «Ikki yoshidan boshlab har qanday bola qisqa muddat ichida «daho tilchi» darajasiga ko'tariladi,» - deya e'tirof etgan edi. Bolalar uchun asar yozganda ana shu fazilatlarini

inobatga olib, ularga atroflarini o`rab olgan hayotni anglab olishlariga, hayotsevarlik tuyg`ularini shakllantirishga, narsalar haqida o`z tushunchalarining qaror topishiga, shularni imkoniyatlari ko`taradigan darajaga xizmat qiladigan so`z zaxiralarini muttasil boyitishga ko`maklashish maqsadi ko`zlanmog`i shart. Shundagina asarni o`z vazifasini muvaffaqiyatli bajargan deb hisoblash mumkin.

Kichik yoshdagi o`quvchilargamo`ljallangan asarlargaoid xususiyatlar. Bu yoshdagi bolalarning ichki olamiancha murakkab. Ular hali ko`p narsalarni bilmaydi, lekin bilishdan iborat ichki jarayonni kechishga kirishadi; bilish-ular uchun o`ziga xos ma`naviy ehtiyojga aylana boradi. Yanush Korchak ular tabiatiga xos ana shu xususiyatini ta`riflab yozgan edi: «Bolalarga o`zlari sezgan va o`ylaganlarini gapirib berish g`oyat qiyin, chunki ularni so`zda ifodalashga to`g`ri keladi. Bundan ham og`irrog`i esa-yozish. Lekin bolalar shoir va faylasufdirlar.» Chindan ham shunday. Bolalar tabiatidagi «shoirlik»-ularning hamma narsadan hayratlanishlari, har bir hodisadan hayajonlanishlari bo`lsa, «faylasuflik» - hayratni va hayajonni qo`zg`agan shu narsalar va hodisalarning asl mohiyatiga qiziqishlaridir. «Bu nima?», «Bu nega bunaqa?», «U nima deydi?», «U nega katta yoki nega kichik?», «U qanday o`sadi?», «Nega qattiq?», «Nega yumshoq?», «Suv nega qotadi?», «Quyosh qanday qizitadi?», xullas, shu xildagi sanoqsiz savollar bu yoshdagi bolalarning qiziqishlari hosilasi bo`lib, ana shu savollarga topgan va topolgan javoblari-olamni o`zlashtirish yo`llaridir. Olam ular uchun jumboqqa aylanarkan, ularning o`zlari ham «nimavoy»ga aylanishlari tabiiydir. Shu ma`noda N. Nosov yaratgan Pochemuchka (Nimavoy-o`zbek tilida Bilmasvoy tarzida tarjima qilingan)-bu yoshdagi bolalarning umumlashma obrazi darajasiga ko`tarilgan. Bunday umulashma obrazni Q.Muhammadiyning «Tabiat alifbesi» turkumiga kiruvchi lirik qahramon timsolida ham ko`rish mumkin. U ham butun vujudi bilan «Yong`oqni nega yong`oq deymiz?» yoki «Yong`oqning qobig`i nega qattiq?» «Olcha nega qip-qizil?», «O`rik nega sarg`ayib pishadi?», «Jiydani shoxi nega egig?», «Shaftolining bargi nega achchiq?», «Sada nega meva qilmas?», « Dada, bog`bon nega tokni qirqib turadi?» yoki «Tok daraxti bir xilu uzumlari nega har xil?», «Mol nega kavsh qaytaradi?», «Chittak nega chittak?», singari son-sanoqsiz savollarga aylangan. Kimgadir bular g`ayritabiiy tuyulishi mumkin, shu boisdan ularning g`ashlari qo`zg`ab «katta bo`lganingda bilasan»,-deya bolani hatto jerkishgacha borishlari mumkin. Bunday qilish bola qiziqishlariga to`g`on solishga teng bo`lib, unda hamma narsaga befarq qarash maylini kuchaytiradi. Befarqlik esa bora-bora bolani ijtimoiy lanjlikka giriftor qiladi.

Bola ma`naviy ehtiyoji hosilasi sifatida tug`ilgan mazkur savollariga ilmiy javobni ham u idrok qila olmaydi, aksincha, yana savoldan savol chiqaradi. Buning ijobiy tomoni shundaki, bolalardagi qiziqish so`nmaydi, bilaks yana rivojlanadi. Q.Muhammadiy bu savollarga poetik javob berish maqsadida «nima to`g`risida asar yaratmasin, nima haqda gapirmasin, doim o`sha narsadan inson hayotini ko`zda tutib, ma`no izlaydi. Shoir shu ma`noni topadi ham. Bu ma`no doim bolalarning hayotdan oladigan birinchi taassurotlarini izohlaydi, uning dunyoqarashi shakllanishiga xizmat qiladi.»

Maktab yoshidagi kichkintoylar tabiatiga xos «shoirlik va faylasuflik» ular uchun yoziladigan asarlar mavzu doirasining keng, g`oyaviy-badiiy jihatdan sodda va tabiiy bo`lishini taqozo etadi, bu jarayon bola ulg`ayishi bilan oddiylkdan murakkablik tomon yo`g`rilib bormog`i darkor. Negaki, ruhshunoslarning ma`lumotlarga ko`ra, bu yoshdagi bolalar dastlabki bosqichda 3600 tacha so`zdan foydalanishadi. Yetti-to`qqiz yasharliklarida hayvonlar, qushlar, hasharotlar, nobotot va boshqa narsalarga oid ertaklarga qancha qiziqishsa, insonlar va ularning o`zaro munosabatlarini ifodalovchi asarlarga qiziqishlari ham shuncha orta boradi. Bolalar yozuvchilarning vazifasi shu ishtiyoqni alangalatishdan iborat.Bunda shu yoshdagi o`quvchilarning hayot tajribalarini umumlashtirish negizida ijtimoiy voqelik mohiyatini ochib berish ular dunyoqarashining shakllanishiga ta`sir qo`rsatuvchi vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Bu yoshdagi bolalar folklardan kengroq bahramand bo`la boshlaydilar: tez aytishlar mashqi bilan nutq tovushlari talaffuzini ravonlashtirsalar, chandish o`ynab so`zlar ohangdoshligini idrok qiladilar; guldur-guplar vositasida so`z va harakat uyg`unligini his etsalar, topishmoqlarni echish jarayonida zehnlarni charxlay boradilar. Hayvonlarga oid ertaklarga qiziqishlari sehrli-fantastik va hayotiy-maishiy ertaklarga omuxtalashib, ular hisobiga to`lisha boradi va xayollariga parvoz bag`ishlay boshlaydi. Hayotiy-maishiy ertaklarni o`qish jarayonida real hayot hodisalariga qiziqishlari uyg`ona boradi. Ertakka bu xildagi ma`naviy chanqoqlik turli xalqlar ertaklarini ham, shuningdek, yozma adabiy ertaklarni ham sevib o`qishga chog`laydi: Sharl Perro, aka-uka Grimmlar, H.K.Andersen, Petr Ershov asarlarini, ayniqsa, bolalarga moslashtirib tabdil qilingan «Ellada qahramonlari», E. Rapsening «Baron Myunxauzenning sarguzashtlari», shuningdek, A. Tolstoyning «Oltin kalit yoki Buratinoning boshidan kechirganlari», Leonid Solovevning «Nasriddin afandi sarguzashtlari», Sh.Sa`dullaning «Yog`och qo`g`irchoq yoki Kachal polvon sarguzashtlari» ertak-qissalarini, Turg`unboy G`oyibovning adabiy-nasriy ertaklarini zavqu shavq bilan o`qiydilar. Multfilmlarga va qo`g`irchoq teatrlari spektakllariga o`chliklari zamirida ham aslida ertakka ehtirosli qiziqishlari yotadi. Bu yoshdagi kichkintoylarga, ayniqsa, harbiy vatanparvarlik va Vatan tarixi haqidagi badiiy asarlar behad zarurdir. Ularga xorijdagi tengqurlari hayoti haqidagi asarlar ham alohida qiziqish uyg`otadi. Bu jihatdan ham milliy adabiyotda yaratilgan «Qonli barmoqlar», «Zafar va Zahro» (Oybek), «Dunyo bolalari» (A.Muxtor), «Afg`on hikoyalari» (S.Barnoev) qatorida mashhur italyan bolalar adibi Janni Rodarining «Chipollinoning boshidan kechirganlari», «Jelsomino yolg`onchilar mamlakatida», «Muzqaymoqdan qurilgan shahar», shved bolalar adibasi Astrid Lindgrenning «Mittivoy va tomda yashovchi Karlson haqida ikki qissa», polyak Yanush Korchakning «Qirol Matiush birinchi», shuningdek, qardosh xalqlar bolalar adabiyotlarining eng sara namunalari alohida qimmat kasb etadi. Bu xildagi asarlar bolalarda baynalmilal hamkorlik va hamdardlik tuyg`ularini tarbiyalaydi, ularning olam va odamlar haqidagi bilimlarini boyitadi, lug`at boyliklarini oshiradi, dunyoqarashlarining shakllanishiga, insoniy fazilatlarining tarkib topishiga, xarakterlarining toblanishiga ta`sir ko`rsatadi, qisqasi, badiiy adabiyot ular uchun chinakamiga «hayot darsligi»ga aylana boradi.

O`smirlarga oid badiiy asarlarga qo`yilgan talablar. O`smirlik kattalar olamiga nomzodlik bosqichi bo`lib, bolalik bilan xayrlashish va kattalarga ergashishdan iborat oralig`dir. U birinchi muchalni to`ldirib, ikkinchisiga qadam qo`yish bilan boshlanadi va o`rta yasharlik-o`smirlik pallasiga kirishning ilk bosqichi hamda katta yasharlik-yoshlikka tayyorlanish tarzida namoyon bo`ladi. Binobarin, o`smirlik ham jismoniy, ham ma`naviy-axloqiy balog`atga etishuv bo`sag`asidir.

O`rta yosh boshlanishi bilan o`g`il va qiz bolalarda jinsiga daxldor xislatlar shiddat bilan rivojlana boshlaydi, avvalo, ovozlari farqlana boshlaydi: o`g`il bolalarda erkaklik va qizlarda ayolikka xos biologik unsurlar ko`zga tez tashlana boshlaydi. Bu jarayon ma`naviy rivojlanishdan o`zadi, natijada o`smirlar hatti-harakatida, yurish-turishida o`zgachaliklar, aniqrog`i, beqarorlik, oqibatini o`ylamay ish qilish, mulohazasizlik, o`ziga bino qo`yish holatlari uchray boshlaydi. Aslini olganda, bunday holat asosini bolalik olami bilan xayrlashish va kattalar olamiga da`vogarchilikdan iborat murakkabliklar tashkil etadi, o`smirlarda sodir bo`luvchi ma`naviy o`shishning jismoniy va biologik rivojlanishdan bir muddat orqada qolishi goho ularga pand beradi, ular bunday vaziyatda o`zlarini aql bilan boshqarolmay qoladilar, shu bois o`smirlar tarbiyasi og`ir kechadi. O`smirlarga mo`ljallangan badiiy adabiyotning vazifasi, avvalo, ana shu murakkab jarayonni chuqur va beran badiiy tadqiq etib, ularning ma`naviy kamoloti ehtiyojlarini qondirish, ularda chinakam insoniy fazilatlarining tarkib topishida faolroq ta`sir ko`rsata bilishdan iborat. Eng muhimi, o`smirlarga mo`ljallanib yozilgan badiiy, ma`rifiy, fantastik va publicistik asarlar ularni milliy istiqbol ruhida tarbiyalashi, dunyoqarashlarini shakllantirishi, yuksak axloqiy

fazilatlarni singdirishga xizmat qilmog`i shart. Necha asrlar davomida ajdodlarimiz yaratgan boy madaniyat, mehnatkash xalqning o`z erki, Vatan mustaqilligi uchun olib borgan kurashlari, mehnatning barcha farovonliklar omili ekanligi, halollik, do`stlik, rostgo`ylik, qo`rqmaslik, fidoiylik va boshqa insoniy fazilatlar o`smirlar adabiyotining asosiy mavzulari bo`lishi mumkin.

O`smirlik-o`ziga sig`a bilmaslik, jussaning to`lisha borayotgan kuchini racional boshqara olmaslik davri. Ha, go`yo qo`lini cho`zsa, narvonsiz ham yulduzga etguday his etadi, goho o`smirlar o`zini. Ularga ana shu jarayonni ongli ravishda anglay olishlarida sehrli-fantastik ertaklarga bo`lgan rag`batlarini ilmiy-badiiy fantastikaga yo`g`irish samarali natija beradi. Aytaylik, Jyul Vernning «Kapitan Grant bolalari», «Ostin-ustun», «Havo sharida besh hafta», «Sirlil orol», «g`aroyib sarguzashtlar», A.Tolstoyning «Injener Garinning mo`jizasi», «Aelita», A.Belyaevning «Jahongir», «Professur Douelning boshi», A.Kazancevning «Yonuvchi orol», I.Efremovning «Odam-amfibiya», «Andromeda tumanligi», ilmiy-fantastik romanlari qatorida o`zbek fantastikasi namunalarini tavsiya etish mumkin.

O`zbek ilmiy-badiiy fantastikasi 20-yillarda Abdurauf Fitrat va Abdulla Qodiriylar ijodida kurtak yozgan bo`lsa-da, asosan, 60-yillardan e`tiboran chinakam jonlanish jarayoniga kirdi. Bugungi kunda o`zbek fantastikasining «Rene jumbog`i», «Ajdodlar xotirasi», «/aroyib ko`lanka», « Jodugarning eli», «Telba dunyo», «Ikki jahon ovorasi», «Tutash olamlar», (H.Shayxov), «Hikmat afandining o`limi», «Somon yo`li elchilari», «Falak», «Chorrahada qolgan odamlar» (T.Malik), «Men- men emas», «Mangu kuy izlab», «Teskari ko`zlilar sayyorasi», «Rayhondagi zarpechak», (M.Mahmudov), «Ming bir qiyofa», «Ko`zgu oldidagi odam» (O.Muxtor) singari e`tirofqa sazovor qissa va romanlardan iborat namunalari paydo bo`ldi. Bu asarlar o`smirlar tafakkurini teranlashtiradi, dunyoqarashlarining shakllanishiga, xayol qila bilish salohiyatlarining takomillashuviga, taxayyullotlarining uchqurlashuviga kuchli ta`sir ko`rsatadi.

O`smirlar hayotga mustaqil nazar solishga intiladilar. Ular hayotdagi har bir voqea va hodisaning ijtimoiy-axloqiy mohiyatini anglashga, undan o`zlariga saboq chiqarishga harakat qiladilar. Shu jarayonda ularda fuqarolik tuyg`ulari teranlasha va takomillasha boradi, jamiyat va Vatan oldidagi burch va mas`uliyatlarini anglash istagi uyg`ona boshlaydi. Bunda ularga S.Ayniy, Oybek, A.Qahhor, N.Safarov, O.Muxtor, T.Malik va boshqalar yozgan biografik va avtobiografik asarlar, memuarlar ayri-ayri ta`sir ko`rsatadi. O`smirlik-qizlar va o`g`il bolalar o`rtasida bir-birlariga nisbatan o`rtoqlik, havas va muhabbat bilan talpina boshlash pallasi. Binobarin, ularda sevish-sevilish mavzuidagi asarlarni o`qishga alohida rag`bat bilan qarash kuchayadi. Shu rag`batni qondirishda H. Nazirning «Lochin qanotlari», «Kenjatoy», «Tohir-Zuhra qissasi», shuningdek, A.Aleksinning «Akam klarnet chaladi», «Kolya Olyaga yozadi, Olya Kolyaga yozadi» singari asarlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu asarlar o`smirlikka xos tuyg`ularning yuksak axloqiy ideal darajasida kamol topishiga tahsir ko`rsatadi.

Modomiki, o`smirlar kattalar safini to`ldiruvchi avlod sifatida tarix sahnasiga chiqib borisharkan, kattalar olamiga xos ma`naviy fazilatlarini kasb etmoqlari zaruriyatga aylanadi. Shu ma`naviy zaruriyat tufayli ular o`qishi doirasiga kattalar adabiyoti namunalari ham kira boradi va o`smirlar kitobxonligi doirasini kengaytiradi. Bunda nafaqat o`zbek adabiyoti vakillari, balki jahon adabiyotining barcha zabardast namoyandalarining kishilik ma`naviyati taraqqiyotida muhim qimmat kasb etgan asarlarini o`qish, ulardan saboq va zavq olish, shu asosda jahon xalqlari turmushi, orzu-intilishlari, kurashi va mag`lubiyatlaridan ogoh bo`lish – o`smirlar dunyoqarashi o`shishining asosiy omiliga aylanadi.

Bolalar adabiyotining yoshga nisbatan mo`ljallanganligi qotib qolgan hodisa ham emas, u zamon va insonlar o`zgarishi bilan didaktik mohiyat kasb eta boradi. Binobarin,

bolalar kitobining adresliligi doimiy harakatda bo`ladi: aytaylik, ijtimoiy-estetik taraqqiyot chuqurlasha borishi bilan bolalarning yosh xususiyatlari ham o`zgaradi, davr o`zgarishi bilan avlodlar o`zgaradi, insoniyat mutassil to`lishib, yasharib borarkan, uning qiziqishlarida ham bu zuhur topadi. Natijada qachonlardir kattalar ma`naviy mulki sanalgan ertaklar va topishmoqlar endilikda, asosan, bolalar ma`naviy ehtiyojlari qondirgichiga aylangani kabi yozma adabiyotda ham aslida kattalarda mo`ljallanib yaratilgan Ubayd Zokoniyning «Mushuk ila sichqon qissasi», Sayido Nasafiyning «Kim zo`r» kabi asarlari, shuningdek, A.S.Pushkinning qotor she`riy adabiy ertaklari bolalar o`qishi doirasiga kirib borgani tabiiydir.

O`zbek bolalar adabiyoti-bolalar hayotining o`ziga xos qomusi, unda bolalarning oilada, bog`chada, maktabda va tengqurlar davralarida, shuningdek, o`yinda, o`qishda, mehnatda, tengqurlari yoki kattalar bilan munosabatdan iborat jo`shqin hayoti aks etgan. Binobarin, u xalq turmushining ham ko`zgidir. Chunki bolalar taqdiri xalq va Vatan taqdiri bilan uzviy bog`langan. Bolalar adabiyoti shu aloqadorlikni butun go`zalligi va murakkabligi bilan ifodalaydi, bu esa uning mahrifiy qimmatini belgilaydi. Bolalar adabiyoti muayyan g`oyalarni mavhum tushunchalarda emas, balki bolalarning «predmetli» tafakkuriga va tasavvuriga mos badiiy obrazlarda ifodalab, ular ongiga his tuyg`ulariga va xayolotiga ta`sir ko`rsatadi, ularning kelajagi buyuk ozod va obod Vatanning, erkin va demokratik jamiyat qurayotgan xalqning bunyodkor va kurashchi farzandlari qilib tarbiyalashga xizmat qilaveradi.

2-mavzu: Bolalar folklori o`zbek bolalar adabiyotining sarchashmasi

Reja:

1. Xalq og`zaki badiiy ijodi haqida ma`lumot.
2. Bolalar folklori haqida tushuncha.
3. Bolalar folklori tabiati va janriy tarkibi.
4. O`zbek bolalar folklori namunalarini to`plash, nashr etish va ilmiy-estetik qimmatini o`rganish

MAVZUGA OID TAYANCH TUSHUNCHALAR:

Folklor, og`zaki ijod qo`shiq, aytim-olqish, erkalama, alla, taqvim, maishiy, o`yin, topishmoq, maqol, etnopedagogik, ertak, sehrlil-fantastik, adabiy, milliy ruh, sayqal, xalq zakovati, genesis, poetika, tizim, folklorshunos, ovutish, erkalatish, rasm-rusum, olqish, ovutmachiq, qiziqmashiq, qaytarmachiq, etnografik, beshik, suyish, deklomatsiya, monoton

Xalq og`zaki badiiy ijodiyoti xilma-xil adabiy tur va janrlarda namoyon bo`lgan hodisa sifatida kishilik jamiyati tarixida ko`p vazifali ijtimoiy-estetik mohiyatga ega so`z san`ati hisoblanadi. U hamma zamonlarda ham o`z ijodkori bo`lgan xalqning orzu-armonlarini ifodalab keldi, qolaversa, xalqning o`z-o`zinigina emas, balki bolalarning ham ma`naviy-axloqiy jihatdan shakllanishlarida muhim tarbiyaviy vosita vazifasini bajarmoqda. Bolalar xalq ijodiyotidan otobobolarining hayot tajribasini, mehnat va kurash ilmini o`rganib kelayotirlar. Ular xalq qo`shiqlaridan, dostonu ertaklaridan, afsonayu rivoyatlaridan sevish-sevilish, samimiyat, insoniylik, sabru qanoat, mehnatda fidoiylik, eng muhimi, otalari yashab obod etgan Vatan tuyg`ularini idrok etish asnosida yurt erki va ozodligi uchun kurashgan buyuk ajdodlari To`maris, Shiroq, Spitamen, Muqanna, Temur Malik, Jaloliddin Manguberdi, Mahmud Torobiy va Amir Temurlarning jasratlaridan saboq olmoqdalar, yashash va yaratish romantikasidan surur tuymoqdalar. Binobarin, xalq ijodiyoti qadim zamonlardan hozirgacha bolalar uchun ham ezgulikni qadrlash va yovuzlikdan nafratlanish sabog`i bo`lib, avloddan avlodga o`tgani sayin

muttasil to'lishib, mukammalashib, og'izdan-og'izga ko'chgani sayin tobora sayqallanib, xalq milliy ruhini teranroq aks ettirgan holda asrlar davomida avlodlar ma'naviy-axloqiy vorisligini ta'minlab keldi, jamoa ijodi namunasi sifatida xalq zakovatini, iste'dodini va til boyligini namoyish etdi, xalq uchun o'zligini anglash, o'z tarixini sevish vositasiga aylanib qoldi, eng muhimi, yozma adabiyotning bunyodga kelishida genetik asos vazifasini bajardi. Bu silsilada bolalarning o'z folklori ham muayyan rol o'ynadi.

Binobarin, bolalar folklori - kichkintoylar olami bilan kattalar dunyosining o'zaro uyg'unlashuvi oqibatida yuzaga kelgan o'yinlar, qo'shiqlar va musiqiy poetik janrlarning yaxlit bir tizimiga aylangan xalq og'zaki ijodiyotining o'ziga xos tarmog'idir.

Shunga qaramay, o'zbek bolalar folklori namunalari to'plash, nashr etish va ilmiy-estetik qimmatini o'rganishga uzoq zamonlar e'tibor berilmay kelindi. XX asrning dastlabki choragi oxirlarida bu ishga kirishilgan esa-da, u uzluksiz jarayonga aylanmadi. Elbek to'plab, tartib berib 1937-yilda chop ettirgan «Bolalar qo'shig'i» to'plamidan O. Safarov tartib bergan «O'zbek xalq ijodi» seriyasida 1984-yilda bosilib chiqqan «Boychechak» to'plamigacha kechgan salkam yarim asrlik uzilish ana shu fikr dalili bo'la oladi. O'zbek bolalar folklorini o'rganish 60-yillardan e'tiboran izchillasha bordi. Z.Husainovning «O'zbek topishmoqlari» (1966), G.Jahongirovning «O'zbek bolalar folklori» (1975), shuningdek, O.Safarovning «Bolalarni erkalovchi o'zbek xalq qo'shiqlari» (1983), «O'zbek bolalar poetik folklori» (1985), «Alla-yo alla» (1999), «Chittigul» (2004), Sh.Galievning «O'zbek bolalar o'yin folklori» (1998) singari tadqiqotlar tufayli bu izlanishlarning samaralari ko'zga tashlanadigan bo'ldi. Shuni ham aytish kerakki, folklorshunoslar orasida mavsum va marosim qo'shiqlariga munosabatda ularning ijodkori har qachon kattalar bo'lganini e'tirof etish bilan bolalarning bu sohadagi qo'shiqchiligini yo cheklash, yo tamoman inkor etish hollari ham mavjud. To'g'ri, marosimlarni kattalar uyushtirganlar. Ularning o'tkazilish tartiblarini ham, rasm-rusumlari va qo'shiqlarini ham kattalar ijod etganlari rost. Lekin unutmazlik lozimki, shu marosimlarning birortasi ham bolalar ishtirokisiz o'tmagan; hech bo'lmaganda, bolalar tomoshabin sifatida unga qatnashganlar va kattalar bajargan ishlarni ko'rgach, o'sha marosimni keyinroq o'yinda muqallid qilib o'zlari bajarganlar, shu muqallidlariga yarasha qo'shiqlarni to'qiganlari ham ayni haqiqat. Binobarin, bolalarning ham o'z marosim va mavsum qo'shiqlari yuzaga kela boshlagan. Bu jarayon davr o'tishi, turmush sharoitining o'zgarishi, yangicha ijtimoiy munosabatlarning tug'ila borishi tufayli u yoki bu marosimning tamoman yo'qolishi, yo shunchaki kattalar o'rtasida nufuzini yo'qotishi natijasida o'sha marosim bolalar o'yini yoki ijrochiligida yashash shakliga o'tishi bilan yanada chuqurlasha borgan. Bunday holatni «Boychechak», «Chittigul», «Binafsha», «Oppoqijon» kabi mavsum qo'shiqlari misolida yaqqolroq ko'rish mumkin. O'zbek bolalar folklori namunalari tabiatidan kelib chiqib, genetik asoslariga ko'ra uni uch qismdan tarkib topgan hodisa sifatida kuzatish mumkin:

I. Kattalar hamisha o'z farzandlarini o'ylab yashaganlar – mehnat va ijod bilan shug'ullangan. Bu jarayon ularda bola va uning taqdiri to'g'risida qayg'urish majburiyatining tobora chuqurlashuvi tarzida kechib, talay qo'shiqlarning to'qilishiga sabab bo'lgan. Ayniqsa, chaqaloqni parvarish etish mas'uliyati behad katta bo'lgan. Onalar ana shu murakkab mas'uliyatni zimmalariga olganlar: o'tkir zakovat, tadbirkorlik, beqiyos insoniy mehribonlik evaziga o'zlari goho tushunib, goho tushunmay, «bolalarni tarbiyalab o'stirish bilan mamlakatning kelajak tarixini, demakki, dunyo tarixini ham tarbiyalab etishtirganlar. Bu yo'lda qo'shiq ularga madadkor bo'lgan: bolalarini qo'shiq bilan uxlatganlar, yig'lasa-kuylab ovutganlar, erkalatganlar, hatto qo'shiq bilan chaqaloqqa daxldor marosim rasm-rusumlarni bajarganlar. Shu zaylda allalar, aytim-olqishlar, ovutmachochlar, erkalamalar, qiziqmachochlar va qaytarmachochlar yuzaga kelgan. Ularda erkalash leytmotiv bo'lgan. Shu sababli **xalq og'zaki poeziyasining ana shu namunalari erkalash poeziyasi tarzida umumlashtirish va xarakterlash asoslidir.**

Erkalash poeziyasi namunalari ijro maqsadi, o'rni va bola yoshiga munosabatiga ko'ra ikki guruhga ajraladi. Birinchi guruhga mansub qo'shiqlar bolaning beshikdaligi davri bilan chambarchas bog'liq, shu vajdan ularni **beshik qo'shiqlari** deyishadi. Allalar va etnografik mazmundagi aytim-olqishlar ana shunday xarakterga ega.

Beshik qo`shiqlari chaqaloq uch yoshni to`ldirgunigacha aytilsa, ikkinchi guruhga mansub qo`shiqlar bola tug`ilganidan to 6-7 yoshga to`lgunigacha ijro etilsa-da, aslida ular beshik bilan bog`lanmagan onalik mehri tarovatidan bitilgan badihalardir. Bular *suyish qo`shiqlari* bo`lib, erkalamalar, ovutmachoqlar, qiziqmachoqlar va qaytarmachoqlardan tarkib topgan.

II. Kattalar bolalarning tabiatga munosabatini shakllantirishda ham faol ishtirok etadilar. Buning natijasida bolalar taqvimini va uni ifoda etuvchi marosim qo`shiqlari yuzaga kelgan.** Bahor, yoz, kuz, qish mavsumlari bilan bog`liq bunday qo`shiqlarning bir qismi ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot taqozosiga ko`ra kattalar repertuaridagi mavqeini yo`qota borib, yo tamoman so`nib ketgan, yo transformaciya uchraib bolalar repertuariga ko`chib o`tib saqlanib qolgan. «Boychechak», «Chittigul», yo ramazonlar va hayitliklar shular jumlasidan hisoblanadi. Qolaversa, ibtidoiy ajdodlarimizning animistik va totemistik e`tiqodlari asosida shakllanib, endilikda o`sha mohiyatini yo`qotgan **yalinchoq va hukmlagich janrlari bolalar repertuarida hamon faol yashamoqda.

**III. Bolalarning o`z ijodkorligi va ijrochiligi hosilalari bo`lgan qo`shiqlar va o`yinlar – o`zbek bolalar folklorining asosini tashkil etadi.** So`z va harakatning nisbatiga ko`ra bularni ikki katta guruhga bo`lish mumkin:

1. *Bolalarning maishiy qo`shiqlari.*
2. *Bolalarning o`yin folklori*

ALLALAR. «Alla» istilohining kelib chiqishi haqida turlicha fikrlar mavjud. Kimdir uni arabcha «olloh» so`zining fonetik o`zgarishga uchragan shakli desa, kimdir o`zbekcha «aldamoq» so`zidan kelib chiqqan, shunga ko`ra u bolani aldab-avrab uxlatish ma`nosiga ega deya izohlashga urinadi. Bu izohlarning soxtaligi va haqiqatni aks ettirmasligi o`z-o`zidan ayonlashib turibdi. L.Z. Budagov chig`atoychada «allala» boshning orqasi, ya`ni «ensa»ni anglatishini qayd etgan. Chindan ham chalqanchasiga yotganda boshning orqasi yostiqa bosilib, shu holda uxlanadi. Chaqaloq beshikka, belanchakka faqat bosh orqasi–allalasi bilan chalqanchasiga cho`zilib uxlaydi. Bolaga uyqu chaqirishda qo`llanishi shu vazifasidan kelib chiqqan. Bunda «**allala**» shakli «**alla, alla-yo, alla-yo alla**» tarzidagi ko`rinishlar bilan to`lishib, uyquga chorlovchilik mohiyatini kasb etgan. Chaqaloq yoshini to`ldira borishi jarayonida bu so`zdagi tovushlarni idrok etishi tufayli uyqusi kelganda o`zining ham «**alla**» so`zi lug`aviy jihatdan «bosh orqasi» va «uxlamoq» ma`nolarini anglatasa, istilohiy ma`nosiga ko`ra uyqu chaqirmoq, uxlatmoq asosiy vazifasiga aylangan silsilaviy qo`shiq turini anglatadi. Abu Ali ibn Sino allaning shu xususiyatini ming yil ilgariyoq payqab, shunday e`tirof etgan: «... bolaning mijozini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo`llamoq kerak: Biri, bolani sekin-asta tebratish, ikkinchisi, uni uxlatish uchun aytish odat bo`lib qolgan muzika va allalashdir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badantarbiyaga va ruhi bilan muzikaga bo`lgan iste`dodi hosil qilinadi». Bu mulohazadan to`rt narsa ayonlashadi: *birinchisi*, allaning bundan ming yil ilgari – ibn Sino zamonida ham mavjudligi bo`lib, janrning genetik asosiga nazar solish imkonini beradi. *Ikkinchisi*, allaning ijrosi – sekin-asta tebratishga omuxta holda kechishi, *uchinchisi* esa, bolani uxlatishgagina xizmat qilishi va nihoyat *to`rtinchisi*, bolaning ham jismoniy, ham ma`naviy chiniqishida muhim ahamiyat kasb etishi to`g`ri ilg`angan.

Allalar, odatda, bolalarning emizikli davrida – ular to 3 yoshini to`ldirgunlarigacha aytiladi. Ularning bolalarning shu yoshi bilan bog`lanishi qat`iy bo`lib, beshik qo`shig`i sifatida tavsiflanishiga yo`l ochgan. Allalarni ona suti bilan bog`lab «sutada qorilgan va mehrga yo`g`rilgan qo`shiq» tarzida muqaddaslashtirilishi sababi shunda

**Allalar faqat kuylanadi. Ularni shunchaki aytish yo deklomatsiya qilish mumkin emas. Monoton ohang o`zbek allalari uchun mushtarak xususiyatdir. Odatda, allalar kuyi bilangina bolaga orom bag`ishlaydi, uni elitadi. Bola uchun uning so`zi emas, balki kuyi muhim. Chunki u hali so`zni anglamaydi. Alladagi so`zlar ona uchun muhim: ular ona qalbining nidolari.** Allalarning bir maromdagi tebratishga mos mayin ohangi bola ma`naviy ehtiyojining dastlabki qondirgichi sifatida xizmat eta boshlaydi. Zero, tadqiqot va kuzatishlarning tasdiqlashicha, chaqaloq tug`ilgach, uchinchi kundan e`tiboran kuy va ovozni idrok eta boshlaydi.

Birinchi oydaligidayoq musiqiy idrokini – ritm va ohangni idrok eta olishini namoyon eta boradi, lekin unga u qadar murakkab bo`lmagan tovushlarning o`zaro almashishi ohangi va ritmikasigina o`ngg`ay hisoblanadi.

Binobarin, so`z ohang va harakat birligi, aniqrog`i, shu uzvlarning o`zaro mantiqiy aloqadorligi tufayli allalarning kompozicion butunligi yuzaga keladi.

Allalarda to`rtlik band tuzilishi yetakchi bo`lsa-da, uchlik, beshlik, oltilik, ettilik va sakkizlik tarzida bir butun tugallangan allalar ham, shuningdek, shu xildagi band asosida to`qilgan namunalar ham ancha. Jumladan, Qashqadaryo, Surxondaryo vohalaridagi allalarning aksariyati, asosan, to`rtliklar, beshliklar va sakkizliklar shaklida bo`lsa, Buxoro, Samarqand, Xorazm, Toshkent va Farg`ona vodiysida hajman bir necha to`rtlik yo beshlikdan iborat voqeaband yo lirik allalar salmog`i baland. Bunday strofik xilma-xillik onalarning alla kuylayotgan vaziyatdagi kayfiyatining natijasi bo`lib, allada kuylanishi kutilgan g`oyaviy niyatning salmog`iga, ko`tarinkiligiga, yo`nalishiga bog`liq. O`zbek allalarida shunday bir ichki mantiq borki, u qaysidir bir ishorada harakat, ohang va mazmun birligini ta`minlab turadi.

Onalar o`zlari xush yoki noxushliklaridan qat`iy nazar farzandlariga hamisha mehribonlik bilan kuylaydilar: farzandlarini erkalata turib uyqu chaqirganlarida eng nafis ranglarni tanlashga, shu ranglarni g`oyat nazokat bilan ishlatishga e`tibor beradilar. Bolalari tabiatini toblantirishda doimo tiniqlik va quvnoqlikka aloqador tuyg`ularni teran ifodalashga xizmat qiluvchi poetik obrazlarga, sifatlash va o`xshatishlarga murojaat qiladilar, shu maqsadda **qo`zichoq, qo`chqor, olqor, toychoq, saman, toyloq, bo`taloq, kiyik(ohu), quralay, serka, bulbul, to`ti, lochin, tog`, shahm, chirog`, qizil gulobrazlarida** farzandlari qiyofasi va taqdiriga xos fazilatlarini umumlashtirib e`zozlaydilar:

Bulbul qushning bolasi,
Alla, qo`zim-o, alla.
Daraxtda bo`lar uyasi,
Alla, bolam-o, alla.
Daraxt boshini sel olsa,
Alla, qo`zim-o, alla.
Shaydolar bo`lar onasi,
Alla, bolam-o, alla.

3-mavzu:Qo`shiq va uning turlari.Maqqollar va ularning etnopedagogik ahamiyati

Reja:

1. Qo`shiq janri haqida ma`lumot
2. Bolalarni erkalovchi qo`shiqlar
3. Bolalarning taqvim qo`shiqlari
4. Bolalarning maishiy qo`shiqlari
5. Maqol janrining tabiati va badiiy xususiyatlari
6. Maqqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida
7. Maqqollarda ajdodlarning axloqiy qarashlari, narsa-hodisalarga munosabatlari.
8. Paremiologiya va paremiografiya

**Bolalar qo`shiqlari.** Ota-onalar o`z bolalarning tabiatga munosabatlarini shakllantirishda ham faol ishtirok etadilar. Buning natijasida bolalarning taqvimi va unga aloqador mavsum-marosim qo`shiqlari yuzaga kelgan. Yil fasllari–bahor, yoz, kuz, qish mavsumlari bilan bog`liq bunday qo`shiqlarning bir qismi ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot taqozosiga ko`ra kattalar repertuaridagi mavqeyini yo`qotgan, yo tamoman so`nib ketgan, yo transformatsiyaga uchrab bolalar repertuaridagina saqlanib qolgan. “Qo`shiq” keng ma`noda

qo‘shiqshunoslikka, tor ma’noda folklarga oid atamadir. Qo‘shiq– xalq og‘zaki ijodida shakllangan lirik janr sifatida mashhur. Uning muhim belgisi – ijro uchun mo‘ljallanganlik. Xalq qo‘shiqlari biror musiqa jo‘rligida (lapar, yor-yor), muayyan ish-harakat ritmi (qo‘sh qo‘shiqlari, charxchi qo‘shiqlari) yoki ma’lum bir ruhiy holat mohiyatiga (yo‘qlovlar) mos tarzda ijro qilingan.¹ Bu jihatlar bolalar qo‘shiqlarida ham namoyon bo‘ladi. U turli fasl, holat va vaziyatlarda, yoxud har xil o‘yinlar jarayonida kuylanib, bolalarning aqliy va jismoniy kamolotga yetishuvida muhim omil sanaladi. Bolalar qo‘shiqlari orasida bahor va yoz mavsumlariga bag‘ishlangan namunalari ancha faol. Ayniqsa, bahor fasli katta-yu kichik qalbini quvonchga to‘ldirgan.

“Boychechak”– bolalar kuylaydigan mavsumiy va marosim qo‘shig‘i. Boychechak qadimda Navro‘z elchisi sifatida bolalar quvonchiga sabab bo‘lgan. Undan guldastalar yasashgan bolakaylar hovlima-hovli yurib, qo‘shiq kuylab, boychechak ulashib, bahor xabarini berib, suyunchi olishgan. Uning xush kayfiyatda kuylanishi, "Qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechak, Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak" naqaratining mazmun mohiyati katta-yu kichikka birdek tushunarli. Biroq qo‘shiqni yod olgan, zavqqa to‘lib kuylagan kichkintoylar uning mazmunini teran anglaganlaridagina xalq madaniy tarixi, milliy qadriyatlarimizdan voqif bo‘ladilar. Qo‘shiqning birinchi bandi shunday boshlanadi:

Boychechagim boylandi,
Qozon to‘la ayrondir.
Ayroningdan bermasang,
Qozon-tovog‘ing vayrondir.

Qo‘shiqda qadimgi ajdodlarimizning ilk bahor kunlaridagi “qozon to‘ldi” marosimi va bahor kelganiga ishora qilinayotir. Negaki, boychechak bahor elchisi ekan, endi yaylovda o‘t-o‘lanlar ko‘karadi, sigir-echkilar suti ko‘payadi, issiq boshlanishi bilan hamma ayronxo‘rlikka o‘tadi. Kishilarning qozon to‘ldirib ayron tayyorlashi va bir-birlariga ulashishi xayrli udumlardan sanalib, xalqda uni bir-biridan qizg‘anganda ro‘zg‘orga putur yetishi mumkinligi inonchini paydo qilgan.

Boychechak haqidagi qo‘shiqlarning genezisi juda qadimiy davrlar bilan bog‘liqligi qo‘shiqning keyingi bandida ko‘rinadi:

Boychechakni tutdilar,
Tut yog‘ochga osdilar,
Qilich bilan chopdilar,
Baxmal bilan yopdilar.

Bu tarixan hosildorlik kulti bilan bog‘liqligini zamondosh o‘quvchiga tushuntirish lozim. Folklorshunos olimlar e’tiroficha, o‘simliklar kultining paydo bo‘lishi ibtidoiy madaniyat davri bilan bog‘liq bo‘lib, qadim inonchlardan biridir. “Arxaik dunyoqarashda, - deb yozadi A.Musaqulov,–

¹ Quronov D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug‘ati. Toshkent, “Akademnashr”, 2010.–B.384

butun tabiat kabi o‘simliklar ham jonli va ongli, deb tushunilgan va ko‘pgina xalqlar o‘zlarining ilk ajdodlarini o‘simliklar totemi bilan bog‘lashgan.”²

Boychechak – badavlat, muqaddas, ilohiy gul degan ma’nodarga ham ega. Olimlar ta’kidicha, qo‘shiqlarda boychechak to‘ng‘ich go‘zal qizga o‘xshatiladi. Yuqoridagi misralar ham shu ma’noda juda qadim davrlarda ko‘klamgi marosimlarda qizlarni qurbonlik qilish marosimidan nishona ekani e’tirof etilgan.

Qo‘shiqdagi: Boychechakni tutdilar,
                          Tut yog‘ochga osdilar.
                          Qilich bilan chopdilar,
                          Baxmal bilan yopdilar.

misralari shundaytalqinga asos bo‘lgan. Zotan unda ta’riflangan boychechak–erta bahorda ochilgan gul ekanligi bilan birga tarixiy hodisalarning umumlashma obrazi hamdir. Qo‘shiq tugagach, boychechakxonlarga sovg‘a-salomlar berishgan. Bolalar bularni o‘zaro bo‘lishib olgan, hammalari birgalikda mehmonnavozlik qilishib, xalqimizning mehmondorchilik an‘analarini o‘zlashtirishgan. Shu ma’noda: Boychechagim boylandi,

                          Ko‘chama-ko‘cha aylandi.
                          Boychechagim ko‘k somsa,
                          Cho‘ntaklarga joylandi,-

misralari orqali bolalarning ilk boychechakni olib, hovlima-hovli suyunchi so‘rashi, keksalar uni yuzlariga sutib, "omonlik-omonlik",–deya yeguliklar, pullar berishlari, ko‘k somsalar pishirishlari poetik ifodalangan.

Bolalarning qo‘shiqqa bo‘lgan kuchli moyilligi ular faoliyatining asosini tashkil etuvchi o‘yinlarda ham namoyon bo‘ladi. Ular bir-birlarini o‘yinga qo‘shiq aytib chaqirish asosida *chorlamalar*, o‘yinda ishtirok etadigan bolalar tarkibini aniqlashda *cheklashmashoqlar*, navbat aniqlashda *sanamalar*, shuningdek, o‘yin nihoyasida *tarqalmashoqlar* kuylashgan. Bularning har biri bolalar folklorining mustaqil poetik janrlari hisoblanadi.

Albatta, davrlar, avlodlar yangilanishi bilan bunday o‘yin- qo‘shiqlar ham o‘zgarib, yangicha mazmun - mohiyat kasb etishi tayin. Xususan, turli sport o‘yinlari, anjomlari va mashg‘ulotlari keng miqyosda ommalashib bormoqda. Shunday bo‘lsa-da, xalq ijodining ko‘pgina namunalari bolalar ma’naviy olamini boyitishda hamon hissa qo‘shib kelmoqda. Bolalar repertuarida ibtidoiy ajdodlarimizningqadimgi animistik va totemistik aqidalari asosida shakllanib, endilikda o‘sha mohiyatini yo‘qotgan *yalinchoqlar* va *hukmlagichlar* hamon yashamoqda.

Maqol, masal, matal, zarbulmasal, naql, hikmat, foyda, hikmatli so‘z, tanbeh, mashoyixlar so‘zi, donolar yoki donishmandlar so‘zi, oqinlar so‘zi va otalar so‘zi atamallari bilan el orasida yurgan bu janr namunalari g‘oyat ommaviy bo‘lib, umumfolklor hodisasi hisoblanadi. Ilmiy taomilda esa maqol

² Musaqlulov A. O‘zbek xalq lirikasi. T., «Fan», 2010. –B.207.

atamasi iste'moldadir. Maqol arabcha "qavolla" so'zidan olingan va "aytmoq, so'zlamok" ma'nolarini anglatadi. Xalq orasida "qavlida sobit" yoki "qavlida tutuqsiz" iboralari bor: birinchisida "so'zida qat'iyatli, bir so'zli" ma'nolari anglashilsa, ikkinchisida "so'zida turmaydigan, o'z so'zi ustidan chiqqa olmaydigan, so'zi bilan ishi bir bo'lmagan" ma'nolari ifodalangan. Binobarin, "maqol" so'zi o'zbek tilida ikki mahnoda, avvalo, o'z lug'aviy mahnosida "so'z, nutq"ni anglatga, ikkinchidan, istilohiy ma'noda folklorda keng tarqalgan janrni ifoda etadi.

Maqol, masal va naql janrlarining yuzaga kelishiga tahsir ko'rsatgan, masal va naqlning xulosasi, qissadan chiqarilgan hissasiga aylanganligi tufayli ba'zan masal va ba'zan naql istilohlari bilan ayqashib ketgan. Aslida esa "masal" so'zi ham arabcha bo'lib, "o'xshamoq" ma'nosini anglatga-da, o'zbek tilida maqol va biror maqsadni izohlashga qaratilgan majoziy hikoya singari ikki ma'noda qo'llanadi. Biroq XX asrga kelib uni maqol ma'nosida istifoda etish cheklana borildi. Faqat tojik folklorshunosligida maqolni masal istilohi bilan atash qaror topdi.

"Naql" so'zi ham maqol ma'nosida qo'llansa-da, arabcha so'z bo'lib, "ko'chirmoq" ma'nosini anglatadi. O'zbek tilida esa "bayon qilmoq, hikoya qilmoq, rivoyat qilmoq" singari ikkinchi bir ma'noga ega va xalq og'zaki nasrining mustaqil aforistik janrini ifodalovchi ilmiy istiloh sifatida qo'llanadi. "Yaxshi naql-tomiri aql" maqolida "naql"-maqol ma'nosidadir.

Maqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida og'zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir. Shartli ravishda ularni xalqona axloq-odob qoidalari deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning asrlar davomida hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy, axloqiy-falsafaviy qarashlarining g'oyat ixcham, lo'nda, siqiq va obrazli ifodasidan tug'ilgan hodisadir. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma'lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug'iladigan xulosaning axloqiy bahosi sifatidagi hukm bo'lib yuzaga keladi. Har bir xalq maqolida o'sha xalqning qalbi, milliy sajiyasiga xos qarashlari ifodalansa-da, ulardagi g'oya umumxalqqa tegishlidir. Shu xususiyatlariga ko'ra, maqollar ham milliy, ham umuminsoniy mohiyat kasb etganlar.

Maqollar insonlarning turli sohalaridagi faoliyatlari jarayonida uzoq muddatli sinovlardan o'tgan turmush tajribalarining hosilasi-barqaror va o'zgarmas, to'g'ri va haqqoniy xulosasi tarzida yuzaga kelgan.

Maqollar ham she'riy, ham nasriy shakllarda bo'lib, na lirik, na epik turga mansub. Shu sababli ular ham, topishmoqlar, irimlar va obrazli iboralar kabi paremik turga kiritilib, yozib olinishi va to'planib kitobat qilinishi *paremiografiya*ga daxldor bo'lsa, paydo bo'lishi, taraqqiyot tamoyillari va qonuniyatlari, badiiyati *paremiologiyada* o'rganiladi.

Maqollar shaklan ixcham bo'lsalar-da, badiiyatiga ko'ra yuksak obrazlilikka egadirlar. Ularda fikr sodda, tabiiy, ravon, silliq va tushunarli bo'lib, ta'sirchan ifodalanishi ehtiyoji turli narsalar, hayvonlar, o'simliklar va hodisalar obrazlaridan g'oyaviy-badiiy niyatni ifodalashda foydalanishni

taqozo etgan. Natijada, timsoliy obrazlar vositasida hayotdagi ijobiy yo salbiy voqealarga, insoniy munosabatlarga axloqiy baho berilib, hukmlar chiqarilgan.

Maqollar tuzilishiga ko'ra, bir va bir necha sintaktik butunliklar asosida tashkil topgandir. Bir sintaktik butunlikdan iborat maqollar, odatda bir qismli maqollar sanalib, ko'pincha darak gap yo'sinida bo'ladi: "Ayol tilini ayol biladi", "Arg'imchiga qil-quvvat", "Vatanni sotgan er bo'lmas", "Gavhar yerda yotmas", "Yomon it egasini qopar", "Ishni ishchandan o'rgan" kabi. Ko'p sintaktik butunlikdan iborat maqollar esa ko'p qismli, yoki murakkab maqollar deb yuritiladi. Bunday maqollar bir-biriga o'xshash, yoki zid fikrlar bayonidan iborat bo'ladi. Aksariyat maqollar ikki qismdan tashkil topgan; bir qismi tasviriy mohiyatga ega bo'lsa, ikkinchi qismi xulosadan iboratdir: "Aytmas yerda tilingni tiy, mehmonga borsang nafsingni tiy", "Bulbulning sayrashi guldir, mehr xazinasi tildir", "Bug'doy noning bo'lmasin, bug'doy so'zing bo'lsin", "Yolqitsa hamyog'yaxshi, yondirsa ham yoz yaxshi", "Ishonish bilan kasal bo'lsang –umid qilsang, tuzalasan" kabi yuzlab maqollarda ikkinchi qism zarbli va asosiy o'gitni ifodalaydi.

Maqollar jonli so'zlashuv tilida yaratilgan va shu taxlitda so'zlanadi. Aksariyati to'g'ri ma'nolarda qo'llansa, ma'lum qismi ko'chma (ramziy va majoziy) ma'no tashiydi: "Avval o'yla, keyin so'yla", "Yosh kelsa-ishga, qari kelsa-oshga", "Mehnat, mehnatning tagi rohat", "Vatani borning–baxti bor, mehnati borning–taxti", "Vataning tinch–sen tinch" maqollarida to'g'ri ma'no ustuvor; "Dunyoni suv olsa–o'rdakka ne g'am?", "Bo'rini yo'qlasang, qulog'i ko'rinadi" singari maqollar ko'chma ma'nolardagina hikmatlilik kasb etgan.

Maqollarda saj'lar faol bo'lib, o'ziga xos ichki qofiyadoshlikni yuzaga keltirgan va ularning ohangdoshligini ta'minlaydi.

Maqollarni tasnif qilishning xilma-xil ko'rinishlari mavjud. Jumladan, alifbe tartibida, mavzulari, sinonimik yoki antonimik mohiyatiga ko'ra, to'g'ri yoki ko'chma ma'no tashishiga hamda qaysi ijtimoiy davrda yaratilganligiga-xronologiyasiga ko'ra guruhlash, yo tasnif qilish paremiologiyada an'anaga aylangan. Ammo hozircha o'zbek maqolshunosligida alifbe tartibi va mavzusiga ko'ra tasnif qilish an'anasiga ikki jildlik "O'zbek xalq maqollari" (1987) va ko'p jildlik "O'zbek xalq ijodi" ruknida "O'zbek xalq maqollari" (1989) to'plamini tuzishda amal qilingan. Shunday bo'lsa-da, o'zbek xalq maqollarini yozib olish tarixi ancha qadimiy bo'lib, ikki yo'nalishda davom etganini kuzatish mumkin:

Birinchi yo'nalish–*maqollarni jonli so'zlashuvda qanday aytilsa, shu holatida xalqdan yozib olish va kitobat qilish.* O'zbek xalq maqollarini ilk bor yozib olish va kitobat qilish XI asrning buyuk filologi Mahmud Qoshg'ariy nomi bilan bog'liq. U juda ko'p turkiy qabila va xalqlar orasida bo'lib, xalq ijodiyotining boshqa janrlariga mansub namunalari qatorida anchagina maqollarni ham yozib olib, "Devonu lug'otit turk" asarida darj etdi. Shu asosda maqollarni kitobat qilish an'anasini ham boshlab berdi. Tubandagi maqollar shular jumlasidan bo'lib, ularni hozirgi nusxalari bilan yondosh berish asosida

har biriga oid transformatsiya jarayoni hamda ma'no tovlanishlarini kuzatish mumkin: M. Qoshg'ariyda:

Kishi olasi ichtin,

Yilqi olasi tosh tin.

Hozirgi nusxasi:

Mol olasi-toshida,

Odam olasi –ichida.

Maqol mazmunida hech qanaqa o'zgarish bo'lmasa-da, undagi sintaktik bo'laklar o'rin almashgan. Qadimiy o'zbekcha "kishi" so'zi arabcha "odam" va turkiy xalqlarning otga sig'inishi asosida qo'llangan "yilqi" so'zi umumlashtiruvchi ma'noga ega arabcha "mol" so'zi bilan almashingan. Bu eski o'zbek tili so'z boyligiga arablashtirish nechog'li kuchli ta'sir ko'rsatganini ayonlashtiradi. Shuningdek, o'rin-payt kelishigini ifodalovchi—"tin" qo'shimchasi "-da" bilan almashinib, tilning grammatik qurilishiga xos o'zgarishni namoyon etadi. Bunday holatni devondagi: "Tog' toqqa qovushmas, odam odam bilan qovushur", "Er so'zi-bir" maqollarini hozirgi "Tog' tog' bilan uchrashmas, odam odam bilan uchrashar" va "Yigitning so'zi bir bo'lar" nusxalari bilan qiyoslaganda ham kuzatish mumkin.

O'zbek halq maqollarini yozib olish an'anasi XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan shoirlar Muhammadsharif Gulxaniy va Sulaymonqul Rojiylar tomonidan davom ettirildi. Gulxaniy 400 dan ko'proq, Rojiy esa 450 tacha xalq maqolini to'plab, o'zlarining "Zarbulmasal"larida jamlab berganlar. Albatta, ular ilmiy maqsadlarni ko'zlab maqol yig'maganlar. Bunda, asosan, asarlarida xalqona jozibani kuchaytirish, personajlar tilini individuallashtirish va tabiiy, sodda ifodaviylikka erishishni nazarda tutganlar. Shunga qaramay, ularning bu xizmati o'zbek paremiografiyasi tarixiy tadrijini ko'rsatishda ayricha ahamiyatga ega.

XIX asrning 2- yarmidan e'tiboran o'zbek xalq maqollarini ilmiy asosda yozib olish va nashr etish harakati izchil tus ola bordi. Venger olimi H.Vamberi 1867-yilda Leypsigda chop ettirgan "Chig'atoy tili darsligi"ga 112 ta o'zbek maqolini kiritdi. U bu maqollarni o'zbek tilida arab alifbosida va lotincha transkripsiyada, so'ngra, o'zi amalga oshirgan nemis tilidagi tarjimalari bilan e'lon qildi va ilk bor o'zbek xalq maqollarini Yevropa jamoatchiligi e'tiboriga havola etdi. Vamberi e'lon qilgan maqollar orasida "Ot oriqlikda-yigit g'ariblikda", "Aqlli kishi ikki marta bir toshga qoqilmas", "Ichda bo'lgan og'riqni kesib bo'lmas", "Qo'ling moyli bo'lsa, boshingga surt", "Tilidan kelgani qo'lidan kelsa, hamma odam gadoy bo'lmay xon bo'lur", "Oshiqqan oshga shayton qo'shilur", "Hayit otliniki, to'y to'nliniki" singari nodir namunalar borki, hanuzgacha biror to'plamda uchramaydi. Keyingi maqol esa hozir "To'y kimniki-tegishliniki, hayit kimniki-barchaniki" shaklini olgan holda o'zgargan. "Ichda bo'lgan og'riqni kesib bo'lmas" maqoli o'z ma'nosida tushunilsa, ya'ni zamonaviy tibbiyot taraqqiyoti ichdagi har qanday og'riqli a'zoni kesib, yamab va yangilab davolay olishi inobatga olinsa, eskirganligi ayonlashadi, biroq ko'chma ma'noda qo'llansa, unda inson ichki olamiga xos

murakkab tuyg'ular anglanadi va maqol hamon o'z mohiyatini yo'qotmagan holda xizmat qilaverishi ravshanlashadi. Missioner K. P. Ostroumov ham 1888- va 1890-yillarda chop etilgan "Sirdaryo viloyati" statistikasi uchun materiallar to'plami"ning birinchi jildida—492 ta va ikkinchi jildida – 628 ta, jami— 1120 maqolni o'zbek va o'z tarjimasida rus tillarida e'lon qilgan. U bu maqollarni bevosita o'zi yozib olgan emas, balki rus-tuzem maktabi talabalari yordamida to'plashga muvaffaq bo'lgan.

O'zbek xalq maqollarini to'plash va ommaga yetkazishda 70-80-yillarda jiddiyroq kirishildi. Bu sohadagi dastlabki ish E.Siddiqov tuzgan "Dengizdan qatralar" (1976) to'plami bo'ldi. Unda ikki mingdan ziyodroq o'zbek maqollari alifbe tartibida jamlangan edi. Bu davrda T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, A.Musaqulov, M.Madrahimova singari folklorshunoslar g'ayrati bilan 4 ming maqoldan tartib berilgan "O'zbek xalq maqollari (1978, 1981 va 1984) to'plami yuzaga keldi. 13 ming maqolni o'z ichiga olgan ikki jildlik "O'zbek xalq maqollari" va «O'zbek xalq ijodi" ruknidagi ko'p tomlik tarkibidagi "O'zbek xalq maqollari" tomligi nainki o'zbek paremiologiyasi, balki folklorshunosligi tarixida ham muhim voqea bo'ldi. Nihoyat, 1980-yilda Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedovlar ilk bor o'zbek maqollariningizohli lug'atidan iborat "Hikmatnoma" asarini e'lon qildilar. Bu asarlar o'zbek xalq aforistik tafakkurining naqadar boyligini namoyish etdi.

Topishmoqlar xalqning turmush tarzi va qadimiy e'tiqodlari ifodasi sifatida yuzaga kelgan. Ular shartli nutq natijasida qadimiy ajdodlarimizning ibtidoiy animistik va totemistik qarashlari shakllana boshlagan davrlarda—"insoniy shuur endigina uchqunlana boshlagan zamonlarda" (F.I.Buslayev) paydo bo'la boshlagan. Qadimgi ajdodlarimiz tabiat stixiyasi oldidagi ojizliklari tufayli narsalarni, odamlarni, hayvonlarni, qushlarni o'z nomlari bilan aytmay, ularni g'ayritabiiy kuchlar zararidan, insu jinlar va balo-qazolardan omon saqlashni ko'zlab, boshqa so'zlar bilan pardali qilib ayta boshlashlaritufayli ilk topishmoqlar yuzaga kelgan, buning izlarini hozirgi o'zbek topishmoqlarida ham kuzatish mumkin, aytaylik, otani—nor, momoni—tuya, echkini—Abdukarim, quyonni—uzunquloq, itni—shalpangquloq, ko'zni—darcha, bug'doyni—qizil deb atalashida o'sha sirlilik nishonalari mavjud.

Predmetli topishmoqlarda yashiringan aniq narsaning individual xususiyatlari lo'nda, siqiq, sodda va tushunarli tarzda badiiy so'z vositasidachizib beriladi. Ularda borliqdagi narsalarningo'zaro o'xshashligi va yaqinligi to'g'risida ma'lumotlar beriladi. Shu ma'lumotlar yordamida inson tevarak-atrofidagi narsa-hodisalarning serqirraligini his qiladi.

Predmetli topishmoqlarda yashiringan narsaning miqdori muhim rol o'ynaydi. Shu xususiyatiga ko'ratopishmoqlar ikki turkumga ajratiladi:

1. Bir predmetli topishmoqlar. Bu xildagi topishmoqlarda birgina narsa jumboqlanadi: jumboq ham bitta, javob ham bittadir: "Bossang, vaqillaydi", "Jar boshida jarti supra" topishmoqlari birgina satrdan iborat holda jumboqlangan va "baqa" hamda "quloq" singari birgina javobga ega. Bunday topishmoqlar ikki, uch, to'rt satrli ham bo'lishi mumkin. "Oy"ni yashiringan "Bir

parcha patir–olamga tatir” ikki satrli; “baliq”ni yashirgan “Suv ichar ko‘ldan, ko‘zlari nurdan, terisi puldan” uch satrli va “toshbaqa”ni yashirgan “Beli, beli belang ot, Beli qalin yo‘g‘on ot, Tog‘u toshdan yumalab, Tura kelar to‘rig‘ ot” to‘rt satrli bo‘lsa-da, bir predmetli topishmoqlardir. Chunki ulardagi har bir satrda yashiringan narsaning bir belgi-xususiyati ta’rif, yo tavsif qilingan. Biroq aslida birgina narsani jumboqlagan, bir necha mustaqil topishmoqlar o‘zaro birlashib, bir butunlik hosil qilishgan bo‘lsa-da, biribir, birgina javobga ega bo‘lib, bir predmetli topishmoqligicha qolavergan:

Chopsa–chopilmas,
Bo‘lsa–bo‘linmas,
Kessa–kesilmas,
Ko‘msa–ko‘milmas,
Yo‘nsa–yo‘nilmas.

Besh satrning har biri mustaqil topishmoq sifatida “soya” hodisasini yashirganidek, bir butun holatida ham shu yagona javobga ega. Bu xildagi topishmoqlar sodda topishmoqlar, deb ham yuritiladi.

2.Ko‘p predmetli yoki murakkab topishmoqlar. Yuqorida ko‘rilganidek, hamma birlashgan topishmoqlar ham bir predmetli bo‘lavermaydi. Aytaylik:

Tog‘da talaymonni ko‘rdim,
Suvda sulaymonni ko‘rdim.
Tuzsiz pishgan oshni ko‘rdim,
Yumalab yotgan toshni ko‘rdim,-

topishmog‘ining har bir satri mustaqil bir jumboq bo‘lib, ko‘p predmetlilik xususiyatini kasb etgan. Bu murakkab topishmoqda bir yo‘la to‘rt narsa–bo‘ri, baliq, sumalak va toshbaqa jumboqlangan. Har bir bayti alohida topishmoq shaklida ham aytilishi mumkin, faqat saj‘lanish asosidagi ohangdoshlik baytlarda bir butunlikni yuzaga keltirib, kompozitsion yaxlitlikni ta‘minlagan.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, aslida topishmoqlar har gal bir predmetli shaklda jumboqlanib yuzaga kelgan esa-da, og‘zaki ijro jarayonida vaqt o‘tishi bilan yangi-yangi jumboqlanishlar evaziga murakkablasha borib, ko‘p predmetlilik xususiyatini kasb etishgan: “Chaqaloq” qachonlardir “Og‘zida bor ozig‘i” tarzida bir predmetli topishmoq holda jumboqlangan, keyinchalik beshikpaydo bo‘lib, sumakdan foydalanish odatga kirgach, ikkinchi predmet hamyondosh holda jumboqlana boshlangan, natijada topishmoq yana to‘lisha borgan:

Og‘zida bor ozig‘i,
Tagida bor qozig‘i.

Davr o‘tishi bilan “beshik”, “ko‘krak” va “tuvak” ham jumboqlanib, topishmoqning yanada murakkabroq namunasiga aylangan. Bunda jumboqlangan predmetlarning mantiqan o‘zaro aloqadorligigae’tibor berilgan:

Taqir-taqir taqirmon, uni toping, dilbarim.
Ichida bor mehribon, unitoping, dilbarim.
Og‘zida bor ozig‘i, uni toping, dilbarim.

Tagida bor qozig‘i, uni toping, dilbarim.

Qoziq osti xurmacha, uni toping, dilbarim.

Ko‘p predmetli topishmoqlar goho birgina savoldan iborat bo‘lgani holda bir necha javobni talab qiladi: Dunyoda to‘rt narsa yo‘q.

Javobi:–Osmonning ustuni yo‘q,

Hovuzning qopqog‘i yo‘q.

Ko‘rpaning yengi yo‘q,

Oshpichoqning qini yo‘q.

Ko‘ppredmetlilik topishmoqlarning eng murakkab turi chaldirmoqni yuzaga keltirgan. Chaldirmoqlar ham she‘riy, ham nasriy shakllarda uchraydi. Nasriy chaldirmoqlar esa ertak, yoki masala shaklidir: “Bir to‘da g‘oz uchib borar ekan. Bir g‘oz kelib: “Ey yuz g‘oz, salomat bormisiz?”–debdi. Unda to‘dadagi g‘ozlardan biri aytibdi: “Biz yuz g‘oz emasmiz, yana biz miqdori g‘oz bo‘lsa, yana bizning yarmimiz miqdoriva yarmimizning yarmi bo‘lsa, o‘shanda sen hamqo‘shilsang– yuz g‘oz bo‘lamiz”.Havodagi g‘ozlar qancha ekan? Masala tipidagi bu chaldirmoqning javobi: $36 + 36 + 18 + 9 + 1 = 100$.

Topishmoqlarda xalq turmushining barcha qirralari ifodalangan: ularda ijtimoiy davr va vaqt tushunchasi mavjud. Shu xususiyatiga ko‘ra ularning qachon yaratilganini belgilash va o‘sha davr voqeligiga baho berish mumkin: “Bit”ni yashirgan “Abdullaxon–beustuxon” topishmog‘ida xalqqa og‘irjafolar ko‘rgazgan XVI asrdagi Buxoroamiri zolim Abdullaxon I obrazi yaratilgan. Ijtimoiy tengsizlikka nafrat ifodasini Andijonda yashagan mashhur isqirt boy Samatjonga munosabat asosida yaratilgan “sichqon” haqidagi tubandagi topishmoqda ham ko‘rish mumkin:

Tokchama-tokcha,

Samatjon boyvacha.

O‘zgalarni ezish hisobida dunyo orttirgan tekinxo‘r Samatjon boyvachchanning sichqondan nima farqi bor? Topishmoqdagi ijtimoiy motiv mohiyatini ana shu istehzo tashkil etadi.

Yaratilish davri va mazmuniga ko‘ra topishmoqlarni ikki guruhga ajratish mumkin:

An‘naviy topishmoqlar–xalqning uzoq o‘tmishiga daxldor topishmoqlar silsilasi. Ularda ajdodlarimizning butun moziy davomidagi turmush tarzi, ijtimoiy-estetik qarashlarini ifodalovchi narsa vahodisalar jumboqlangan. Aytaylik, qachonlardir topishmoqlar kishilar o‘rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-madaniy munosabatlarni aniqlashda vositachilik vazifasini bajargan. O‘shanda topishmoqlar hozirgidek ma‘naviy o‘yin xarakterida bo‘lmagan, balki aqlni, kuch-g‘ayratni sinovdan o‘tkazish shartisifatida xizmat qilgan. Topishmoqlar yordamida el-u yurtga boshliq (podshoh) tanlangan, jang-u jadallarda urushuvchi tomonlar lashkarboshlarining topishmoqqa bergan javobining to‘g‘ri yo noto‘g‘riligiga qarab, g‘olib belgilangan va ortiqcha qon to‘kishlar oldi olingan. O‘shanda topishmoq javobini topolmagan tomon “shahar berdim” deb yengilganini tan olgan va g‘olib istagan shahar, yo qishloqni o‘z mamlakatiga qo‘shib olgan. Hozirgacha topishmoq shartini

topolmay yutqizganda “shahar berdim” deyishlari shundan qolgan. Hatto yigit-qizlarning bir-birlariga munosib umr yo‘ldoshi tanlashlarida ham topishmoqlar bo‘lajak kuyov uchun aql sinovi shartiga aylangan. Bu mulohazalarni xalq og‘zaki ijodidagi ayrim afsona va ertaklar ham tasdiqlaydi. Chunonchi, yunonlarning Sfinks haqidagi afsonasida aytishilicha, dono Edip maxluq bergan topishmoqqa to‘g‘ri javob topgani tufayli nafaqat omon qoladi, balki boy va g‘oyat go‘zal Fiva shahriga hukmdor etib tayinlanadi. Yoxud, o‘zbek xalqining “Dono qiz” ertagida podsho o‘zi uylanmoqchi bo‘lgan qizning aqlu zakovatini topishmoq orqali sinagach, so‘ngra, unga uylanishga azm etganligi ifodalansa, qator sehrli ertaklarda bosh qahramon yovuz devlarni, jodugar kampirlarni topishmoq orqali mag‘lub etib, o‘z niyatiga erishganligi aks etgan. Xullas, an‘anaviy topishmoqlar qadimiy qadriyatlarimizning betakror badiiy namunalari hisoblanadi, ulardan o‘tmishdagi ajdodlarimizning ijtimoiy hayotdan orttirgan asriy tajribalari, tevarak-atrof va borliqqa doir fikr-mulohazalari, mushohadalarini bilib olish mumkin.

Yangi topishmoqlar. Bular bevosita an‘navay topishmoqlar ta‘sirida yaratilgan bo‘lib, ularga xos an‘naviy shakl, badiiy usullar va jumboqlanish uslubini, asosan, saqlab qolgan. Ularda hamisha zamonaviy mavzuga murojaat yetakchilik qiladi. Bu esa topishmoq janri qismatida davomiylikni ta‘minlagan omil hisoblanadi.

Ularni aytishga xalq muayyan tartib-qoidaga, taqvimga rioya qilgan, chunki topishmoqlarni magik so‘z hosilasi deb tushungan. Chunonchi, ruslar xristianlik e‘tiqodiga ko‘ra, Iso tug‘ilgan kunga bag‘ishlab 25 dekabrda 5-6 yanvargacha o‘tkazadigan ikki haftalik “svyatki” bayrami davomida topishmoq aytishsa, o‘zbeklar va tojiklarda dehqonlar kuzgi yig‘im-terimni tugatgach, qishning uzun kechalarida aytishgan. Kunduzgi ishga xalal bermaslik uchun topishmoqni kunduz kuni aytish ta‘qiqlangan. Ajdodlarimiz bug‘doy ko‘karib unib-o‘sayotganda, daraxtlar gullab, meva tugayotganda, hayvonlar qishki uyqudan uyg‘onganda ular haqida topishmoq aytilsa, topishmoqlarda ta‘riflansa, ularga yovuz kuchlar hasad qiladi va zarar yetkazadi, deb irim qilishgan. Qishda esa yovuz kuchlar ham tirik tabiatni o‘lgan gumon qilib, uyquga ketgan, deb hisoblashgan. Shunday tasavvur va qarashlar topishmoq aytish taqvimini yuzaga keltirgan.

Topishmoqlar yozma badiiy adabiyotga ham samarali ta‘sir ko‘rsatib, mumtoz she‘riyatda *lug‘z*, *chiston*, *muammo*, *ta‘rix* va *muvasshah* singari janrlarning yuzaga kelishiga ta‘sta‘sir ko‘rsatgan bo‘lsa, XX asrda o‘zbek bolalar she‘riyatida adabiy topishmoqlar yozishning an‘naviy tus olishini ta‘minladi. Bu sohada Jahon otin Uvaysiy, Gafur Gulom singari zabardast shoirlar boshlagan an‘anani Shukur Sa‘dulla, Ilyos Muslim, Adham Rahmat, Po‘lat Mo‘min, Safar Barnoyev, Tursunboy Adashboyev, Rauf Tolib va S.G‘afurov singari bolalar adabiyotining turli avlodiga mansub ijodkorlar davom ettirmoqdalar. Ayniqsa, ulkan bolalar shoiri Quddus Muhammadiyning she‘riy-adabiy topishmoq janridagi ijodiy izlanishlari g‘oyat samaradorligi

bilan e'tiborga loyiq. Shoir "Toping-chi?", "Viz-viz", "O'ylab top", "Buni toping bolalar, aytib bermang onalar" singari she'riy adabiy topishmoqlarida xalq topishmoqlariga xos an'anaviy unsurlarni istifoda etish bilan cheklangan bo'lsa, "Militsioner amakim" asarida xalq posbonlariga xos xususiyatlarni jumboq holida ta'riflash asosida kasbni sir tutadi va sharaflavchi ma'no beradi. Natijada, she'rning har bandi–bir jumboq tusini oladi. Olti band–olti jumboq shaklida jamlanib, yagona umumlashma poetik g'oyani aks ettiradi. Har bir bandda el soqchilarining ma'lum bir fazilati ta'riflanib, shu ta'riflarning kimga taalluqliligi sir tutiladi. Bunday jumboqning javobi har bir bandagi so'nggi misrada ochiladi:

Qomatiga kelishgan forma, pagoni,
Yonboshida charm, qinda nagani,
Yigitlar arsloni, man-man degani,
Bolalarim bilasizmi? Aying kim?
-Kamar taqqan militsioner amakim!

Shu zaylda u topishmoq janri kompozitsion tuzilishidan ijodiy foydalanib, she'riy adabiy topishmoqning yangi ichki namunalarini yaratishga muvaffaq bo'ldi. Binobarin, xalq topishmoqlari qatorida bu xildagi adabiy topishmoqlardan ham yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishda, didaktik va axloqiy maqsadlarda keng vasamarali foydalanilmoqda. Topishmoq endilikda tom ma'noda, bolalar ma'naviy mulkiga aylandi va ularni hozirjavoblikka, topqirlikka, narsa va hodisalar mohiyatini teran anglashga, sezgirlik va sinchkovlik bilan kuzatishga o'rgatish uchun xizmat qilmoqda.

4-mavzu:Ertaklar va ularning janriy tasnifi.

Reja:

1. Ertak istilohi haqida tushuncha
2. Ertaklarni ijro etish tartibi
3. Ertaklarning janriy tabiati
4. Ertaklar tasnifi va turlari

MAVZUGA OID TAYANCH TUSHUNCHALAR:

Folklor, og`zaki ijod qo`shiq,aytim-olqish, erkalama, alla, taqvim, maishiy, o`yin, topishmoq,maqol, etnopedagogik, ertak,sehrlifantastik, adabiy, milliy ruh, sayqal, xalq zakovati, genezis, poetika, tizim, folklorshunos, ovutish, erkalatish, rasm-rusum, olqish, ovutmachiq, qiziqmashiq, qaytarmashiq, etnografik, beshik, suyish, deklamatsiya, monoton

Ertak umumfolklor hodisasi sifatida eng qadimiy epik janrlardan bo`lib, M.Qoshg`ariy o`z "Devonu lug`otit turk" asarida turkiy xalqlarda uning "etuk" atamasi bilan yuritilganini qayd etadi. Unga ko`ra, etuk "biror voqeani og`zaki hikoya qilish"ni anglatadi. Biroq jonli so`zlashuvda O`zbekistonning turli joylarida, chunonchi, Namangan viloyatining Janubiy qismida "ertangi" deb yuritiladigan bu hodisa - ertangi bo`lib o`tgan, qadimgi zamonlardan qilinajak hikoya ma`nosini anglatasa, Samarqand, Farg`ona va Surxondaryoda bu hodisa – matal, Xorazmda –varsoqi, Buxoroda – ushuk, Toshkentda–cho`pchak, yana boshqa bir qator maskanlarda – hikoya, hikoyat, og`zaki hikoya, o`trik yoki o`tirik, afsona deb yuritilsa-da, folklorshunoslikda ertak ilmiy

istilohi qabul qilingan va muhim muomalada bo`lib, ruslardagi "skazka" istilohiga teng ekvivalentga aylangan. Zero, "Alisher Navoiy asarlarining qadimgi lug`ati, sanaluvchi "Abushqa"da ham "ertak" istilohi uchraydi.

"Ertak" so`zi "er", aslida "ir" yo "yir, jir" hamda "tak" so`zlaridan tarkib topgan.

"Ir" yo "yir" Alisher Navoiy zamonida og`zaki hikoya yo doston ma`nolarini anglatganki, bu xususda u shunday ma`lumotni yozib qoldirgan:

Ey yirov, sen ham ishingni ko`rguz,

Yotug`on birla ulug`irni tuz

Navoiy tilga olayotgan "ulug`ir" aslida doston bo`lib, uni yotug`on (hozir do`mbira) jo`rligida yirov ijro etgan. Yirov yoki jirov hozir ham xalq an`anaviy dostonlari ijrochisini anglatadi. Navoiy zamonasida "ir" dostonni anglatgani bois u ertak ma`nosida "cho`rchak" istilohini qo`llaydi va og`zaki eposga xos bu ikki hodisani bir-biridan farqlaydi:

Habibim husni vasfin uyla muhlik anglakim, bo`lg`ay,

Qoshingda qissai Yusuf bir uyqu keltirur cho`rchak.

Shuni ta`kidlash joizki, Navoiy qo`llagan "cho`rchak" istilohi hozir Toshkent muzofotida "cho`pchak" va uyg`urlarda "cho`chek" shakllarida fonetik o`zgarishga uchragan holda iste`moldadir. Ertak xalq og`zaki badiiy ijodining eng qadimiy, ommaviy, hajman yirik, kattayu kichiklar uchun baravar qiziqarli bo`lgan janridir. Ular juda uzoq o`tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimiy urf-odatlarini, marosimlari asosida paydo bo`lgan. Ertaklarda, odatda, xalqning maishiy turmushi va eng olijanob insoniy fazilatlarini haqidagi orzu-o`ylari xayoliy va hayotiy uydirmalar vositasida bayon etiladi.

Ertaklar janr sifatida uzoq muddatli shakllanish jarayonini kechgan. Ular ibtidoiy odamlarning turmushdagi biror voqeani oddiygina hikoya qilishlari asosida yuzaga kelgan. Davrlar o`tishi bilan hikoya qilish ham takomillashib borgan, so`zga sig`inish, ilohiy kuchlarga sig`inish, animistik, totemistik, fetishistik e`tiqodlar, gallyutsinatsiya va tush ta`sirida fantastik (taxayyuliy) vositalarga to`lisha borsa, hayvonlarni ovlash, xonikalashtirish, ular inonchlariga ishonish, hayvon mahsulotlaridangina emas, balki kuchidan ham foydalanish jarayonlarida hayvonlar haqidagi ertaklar paydo bo`la boshladi, Asta-sekin shu xildagi ertaklarda turmush tajribasini omuxtalashtira borish u yoxud bu xildagi qusur va kamchiliklardan kulish ertakdagi obrazlarga majoziylik (allegorik) xususiyatni baxsh etdi. Natijada hayvonlarga oid ertaklar tarkibida majoziy namunalar yuzaga kela boshladi.

Feodal munosabatlar tarkib topib, unda ijtimoiy jarayon takomillasha borgach, ertaklarda ham shu ijtimoiy munosabatlarni ifodalash tamoyili chuqurlasha bordi, natijada hayotiy uydirmalar asosidagi maishiy ertaklar paydo bo`la boshladi. Shu zaylda ertaklar ijtimoiy - estetik hodisa sifatida xalq epik ijodiyotida mustahkam qaror topdi.

**Ertaklarning paydo bo`lishi.** Ertak xalq og`zaki badiiy ijodining eng qadimiy, ommaviy, hajman yirik, kattayu kichiklar uchun baravar qiziqarli bo`lgan janridir. Ular juda uzoq o`tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimiy urf-odatlarini, marosimlari asosida paydo bo`lgan. Ertaklarda, odatda, xalqning maishiy turmushi va eng olijanob insoniy fazilatlarini haqidagi orzu-o`ylari xayoliy va hayotiy uydirmalar vositasida bayon etiladi.

Ertaklarni ijro etish tartibi. Ertaklar professional ijrochilikka asoslangan. O`tmishda ertaklar yilning ma`lum davrida belgilangan paytda ijrochilik salohiyatiga ega bo`lgan yoshi ulug`, dono, hurmatli va e`tiborli kishilar tomonidan aytilgan. Odatda bunday professional ijrochilar ertakchi deb yuritiladi.

Ertaklar ijrosi uch xil usulda tashkil etilishi mumkin:

a) teatrlashtirilgan shaklda;

b) deklamatsion shaklda;

v) ohangga solingan shaklda.

O`zbek ertaklarining uch ichki turini farqlab o`rganmoq ma`qul.

1. Sehrli -fantastik ertaklar

2. Hayvonlar haqidagi ertaklar.

3. Maishiy-hayotiy ertaklar.

Ertaklarning janriy tabiati. Ertaklar xalq og`zaki badiiy ijodiyotining epik turiga mansub bo`lib, o`ziga xos g`oyaviy - mavzuviy yo`nalishga, axloqiy - ta`limiy va ijtimoiy - estetik vazifalarga ega. Ertaklar ham og`zaki tarzda jamoa ijodi mahsuli sifatida anonim ko`rinishda yaratiladi. Garchi uning to`qilish ibtidosi individual ijodkorga borib taqalsa-da, og`izdan - og`izga, urug`dan-urug`ga, avlod-dan-avlodga o`tish jarayonida dastlabki ijrochisiga xos belgilarini, obrazlarini, motivlari va badiiy vositalarini deyarli saqlab qoladi. Shu bilan birga versiya va variantlilik hosil qilishi mumkin.

Ertaklar, asosan, professional ijrochilikka asoslanadi, Kishilarda cheksiz badiiy zavq uyg`ota olish imkoniyatiga egaligi boisidan ko`p hollarda ta`limiy-tarbiyaviy maqsadlarda aytiladi.

Ularning syujeti qiziqarliligi, uydirmalarga boyligi, sarguzashtga to`laligi bilan diqqatni tez jalb qiladi. Va albatta, o`z nihoyasida ezgulikning yovuzlik, oydinlikning qorong`ulik, haqiqatning nohaqlik, hayotning o`lim, aqllilikning nodonlik, adolatning jaholat va to`g`rilikning egrilik ustidan g`alaba qozonishini tarannum etadi.

Ertaklar o`z janriy tabiatiga xos badiiy- kompozitsion qurilishga ega. Ular bir xil badiiy shakliy qoliplar doirasida yaratiladi va ijro etiladi. ***Kirish, boshlama, tugun, epik sarguzasht va tugallama*** ertak kompozitsion qurilmasining asosini tashkil etadi.

Ertaklarning an`anaviy kirish bilan boshlanishi jahondagi barcha xalqlar ertakchiligi uchun mushtarak xususiyat hisoblanadi. Goho shunchaki kirish, goho *an`anaviy zachin* deb yuritiluvchi bu hodisani rus folklorshunosi V.Dal "dokuchno`e skazki" istilohi bilan atab, bolalar folklorining mustaqil janri tarzida tavsiflaydi. Chindan ham so`zma-so`z tarjimada "ezma ertak" tarzida ifodalash mumkin bo`lgan bu hodisa o`zbek bolalar folklorida ham ermaklar silsilasini tashkil etadi. Qolaversa, ular qat`iy bir ertak bilan uzviy mantiqiy bog`liq holda yashamaydi, balki istalgan ertakni boshlashdan avval aytilishiga ko`ra nisbatan mustaqil bo`lib, sayyor holda ijro etilaveriladi. Ularga xos bu xususiyatni o`zbek ertakshunosi K.Imomov ham "kirish qismi ba`zan sodda, primitiv syujet shaklini oladi",- deya qisman tan olsa-da, har qalay uni ertak kompozitsiyasining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qarashni afzal biladi.

Hayvonlar haqidagi ertaklar.

Ertaklar xalq og`zaki ijodining qadimiy va keng tarqalgan janridan biridir.

Qadimgi kishilarning tasavvurlari natijasida paydo bo`lgan afsonalarning zaminida dastlabki ertaklar paydo bo`lgan. Dastlabki ertaklarda mifologik obrazlar ko`p uchragan bo`lishlari kerak.

Bu tipga mansub ertaklarning yaratilishida ibtidoiy insonlarning qadimgi totemistik qarashlari asos bo`lgan. Ularda hayvonlar yetakchi personajlar bo`lib, insonlar qiyofasida tasavvur etilgan va badiiy jonlantirilgan. Shunga ko`ra ularning syujetida inson obrazi keyingi o`rinda turadi, ko`p hollarda voqelikka inson aralashmaydi. Binobarin, ular yaratilish maqsadi, mazmun-mohiyati jihatidan bir necha ichki turga ega:

1.Etiologik ertaklar. Bularda u yoki bu hayvon shakli, belgi xususiyatlari haqida ma`lumot berish etakchi motivdir.

2.Sof hayvonlar haqidagi ertaklar. Bularda insonlarga naf keltiruvchi hayvonlar madhi etakchi motivga aylangan.

3.Majoziy (allegorik) ertaklar. Bularda insonlarga xos qusur va kamchiliklarni hayvonlar fe`li va xatti - harakati timsolida tanqid qilish, fosh etish yoki kulish etakchi motiv darajasidadir.

Hayvonlar haqidagi ertaklar dramatik ijroga asoslangan; professional ijrochilar tomonidan hayajonli qilib aytib beriladi. Aytish jarayonida ijrochi ertakdagi hayvon -

personajlarning turfa harakatlari va ovozlariga taqlid qiladi, ertak tarkibida she'riy-parchalar bo'lsa, ularni kuyga solib ijro qiladi.

Maishiy - hayotiy ertaklarning mazmuni bevosita real hayotga bog'liqdir. Ularda real ijtimoiy voqealik hayotiy uydirma asosida tasvirlanadi, hayotiy real kishilar bosh qahramon bo'lib keladi. Maishiy-hayotiy ertaklar taxayyulotdan deyarli xoli bo'lib, ayrim hollardagina fantastik detallar uchrashi mumkin.

Hajviy -maishiy ertaklar asosida o'tkir satira yoki zavqboxsh kulgi (yumor) yotadi. Bunday ertaklar hajman ixcham, mazmunan lo'nda bo'ladi.

"Ertaklar hech vaqt bekorchi, ermak narsalar emas,- deb yozgandi ulug' adib Muxtor Avezov,- ular hamma vaqt zo'r ijtimoiy va tarixiy ahamiyatga egadirlar. Bahaybat maxluqlar haqida hikoya qiluvchi ertak va afsonalar hamda bu boy janrning boshqa turli ko'rinishlarida u yoki bu davrning ijtimoiy, hayotiy kurashlari, xalq manfaatlari badiiy ifodasini topgandir". Ularda ajdodlarimizning yashash va kurash sabog'i ifodalanga.

Ertaklar xalqning necha-necha ming yilliklar davomidagi hayotiy tajribalarini umumlashtirgan holda uning ijtimoiy ongida, estetik didida, axloqiy qarashlarida, e'tiqodida kechgan o'sish-o'zgarishlarning badiiy tarixi sifatida ayricha ahamiyat kasb etgan. Shu bois hozir ham miriqib tinglanadi, sevilib o'qiladi, eng muhimi, navqiron avlodning ma'naviy-axloqiy kamol topishida beqiyos ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Sehrli-fantastik ertaklar ming yillar davomida insoniyatning turli yozuv kuchlariga qarshi olib borgan kurashlari davomidagi xulosalari, ulardan kelib chiqadigan ehtiyojlarning o'ziga xos yechishi sifatida maydonga kelgan. Inson doimo hayoliy orzu-istaklar bilan yashaydi. Bunday hayoli orzu-istaklarni ro'yobini she'rli-fantastik ertaklarda ko'rish mumkin.

Bu ertaklarda uchadigan otlar, va gilamlar, so'ylaydigan jonzodlar, sehrigar kampirlar, uchadigan devlar, suv ostida, osmonda, yer ostda yashaydigan odamlar va boshqalar ishtirok etadilar.

"Ur to'qmoq", "Zumrad va Qimmat", "Yoriltosh" kabi ertaklar shular jumlasidandir.

5-mavzu:Adabiy ertaklar.

Reja:

1. Adabiy ertaklarga xos xususiyatlar
2. O'zbek adabiy she'riy va nasriy ertaknavislik an'analari.
3. Jahon bolalar adabiy ertaklari haqida ma'lumot

O'zbek bolalar adabiyotining shakllanish jarayoni XX asrning 20-30 yillarida, ayniqsa, jiddiy tus oldi, tezlashdi va qamrov kasb eta bordi. Asosan, she'riyat va hali hikoyachilik doirasida qolib kelayotgan bolalar adabiyoti bu davrga kelib xalq ijodiyotiga keng va chuqur murojaat qilishga kirishib, o'z janriy imkoniyatlarini adabiy ertakning shehriy ertak, nasriy ertak, ertak qissa, dramatik ertak singari xilma-xil oraliq shakllari bilan boyitish va to'ldirishga muvaffaq bo'la boshladi. Aslida XIX asrning so'nggi choragi va XX asrning 10-yillarida fors-tojik shoiri Ubayd Zokoniyning "Mushuk la sichqon" qissasi(Xislat tarjimasi), rus adabiyoti namoyondalari I.A.Krilov, A.S.Pushkin, L.N.Tolstoy, K.D.Ushinskiy masallari, ertaklari va hikoyalarining o'zbek tiliga o'girila boshlanganligi, shuningdek, Said Rasul Aziziy va Abdulla Avloniylarning voqeaband she'rlari, masallari hamda Hamzaning xalq rivoyati asosida yozilgan "Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi" she'riy ertagi, qolaversa, 20-yillarda xalq ertagi ruhida yozilgan. Abdulla Qodiriyning "Jinlar bazmi" va Abdurauf Fitratning "Qiyomat" nasriy adabiy ertaklaridan o'z sarchashmasini olgan folklor syujetlari negizida bolalarbop asarlar yozish va

shu asosda realistik o`zbek bolalar adabiyotini shakllantirish va rivojlantirish harakati 30-yillar arafasi va davomida chinakkam yangi bosqichga ko`tarildi. Buning bir qancha sabablari va omillari bor edi:

Birinchi, xuddi shu yillarda o`zbek folklorshunosligi ancha jonlangan edi, xalq qo`shiqlari va dostonlari qatorida ertaklarni yozib olish va nashr etishda samarali natijalarga erishila boshlandi. Bu ishda Elbek, /ulom Zafariy va Shukur Sa`dulla singari bolalar adiblari ancha faollik ko`rsatdilar. Ayniqsa, Elbek bolalar folklorini to`plash yo`lida qizg`in izlandi, 1937 yilda o`zi to`plagan asarlar asosida tartib bergan "Bolalar qo`shig`i" to`plamini nashr ettirdi.

Ikkinchi, 30-yillarning boshlarida "Bolalarga ertak kerakmi? Sehrli-fantastik ertaklar ular tarbiyasiga zararli emasmi?,- degan mavzularda boshlangan qizg`in bahs xalq ertaklariga munosabatni yanada chuqurlashtirishga xizmat qildi. Natijada xalq ertaklari syujetlarini turli shakllarda ijodiy interpretatsiya qilish va shu asosda bolalarni xalq fantaziyasi olamiga olib kirish bir muncha jonlandi. Bu hol bolalar epik poeziyasining yuksalishi va dramaturgiyasining oyoqqa turishiga ijobiy ta`sir ko`rsatdi. Sirasini aytganda, bolalarga atalgan badiiy adabiyot yaratish an`anasinng dastlab adabiy ertak shaklida Daniel Defo, Jonatan Svift, Jan de Lafonten, Sharl Perro, Erix Rapse, aka-uka Yakov va Vilgelm Grimmlar, Vilgelm Gauf, Hans Kristian Andersen, Karlo Kollodi, V.Jukovskiy, P.Yershov va boshqalar ijodiyotida keng miqyosda namoyon bo`lganligi va o`zbek bolalar adabiyoti vakillarining ular tajribalarini ijodiy o`zlashtira boshlashlari jarayon qiyofasini belgilay berdi. Natijada folklor va yozma bolalar adabiyoti munosabatlari ikki tomonlama chuqurlashishga kirishdi:

1) Bolalar uchun ijod etish an`anasi hali yozuv bo`lmagan qadimgi zamonlardayoq onalar allalari, erkalamalari, ovutmachoqlari, shuningdek, xalq ertaklari, topishmoqlari, taqvim va maishiy qo`shiqlari, butun bir tizim tarzida namoyon bo`luvchi o`yinlari shakllarida folklor bag`rida yuzaga kelgan edi. Binobarin, bolalar uchun ijod etish xalq pedagogikasi va etnografiyasi aqidalariga to`yintirilgan qadimiy an`ana bo`lib, uning ijodiy andazasi bolalarga mo`ljallangan ixtisoslashgan badiiy yozma adabiyotning vujudga kelishini ta`minlagan omil bo`ldi. Bu folklor va yozma adabiyot orasidagi genetik (bevosita) aloqa natijasi edi.

2) Folklor va yozma adabiyot orasidagi bilvosita aloqa esa bolalar adabiyotida folklorizmlarning xilma-xil ko`rinishlarini yuzaga keltirdi va bolalar adabiyotining xalqchillashuvini, g`oyaviy-badiiy barkamollashuvini, qiziqarliligi va tabiiy soddaligini ta`minladi. Shu tariqa o`zbek bolalar adabiyoti ham folklorga tayangan holda shakllana va rivojlana bordi.

Shuni ta`kidlash joizki, o`zbek bolalar adiblari xalq ijodiyoti namunalarini to`plash, nashr etish va bolalarga moslashtirish, folklordagi janriy rang-baranglik va ifodaviy vositalardan ijodiy foydalanishda, asosan, tubandagi ikki yo`nalishda amal qildilar:

Birinchi yo`nalish-folklor namunalari (ertaklar, masallar, rivoyatlar, latifalar va hokazolarni) bolalar yoshi, saviyasi va ruhiga moslashtirib qayta ishlash yoki tadbil (interpretatsiya) qilish. Bu ijodiy jarayonning bosh sharti-asarning xalqchil ruhiga putur etkazmagan holda g`oyaviy-badiiy barkamolligini ta`minlash va shu asosda axloqiy-tarbiyaviy qimmatini oshirish hisoblanadi. Jumladan, xalq ertaklarini bolalarga moslashtirib qayta aytish an`anasi jahon xalqlari, xususan, rus bolalar adabiyotida anchagina tajribaga ega. Shukur Sa`dulla ana shu ilg`or tajribani o`rganish asosida nafaqat o`zbek, balki boshqa xalqlar ertaklarini ham bolalarga moslashtirib tabdil qilishda ma`lum natijalarga erishdi. Bu jihatdan, ayniqsa, uning 30-50-yillardagi izlanishlari samarali bo`ldi. Bu davrda u elliklan ortiq xalq ertagini bolalarga moslashtirib qayta ishladi va kichkintoylargi tortiq etdi. Bular "Ikki sandiq" (1945,1948), "Yoriltosh", "Uch tulki" (1947), "Qarg`aboy" (1948), "Tulki bilan turna" (1951), "Maqtanchoq quyon" (1953), "Ayyor tulki" (1955), "Ohanrabo" (1959) singari rasmiy kitobchalar tarzida nashrdan chiqdi. Shu nashrlar "O`zbek xalq ertaklari" (1948, 1955), "Chalpak yoqqan kun", "Bo`ri bilan tulki"(1969) kabi bolalarbop yirikroq

majmualarning, shuningdek, "Xitraya lisa", "Uzbekskie narodno`e skazki" (1955), "Dva sunduka" (1963), "Den padayuhix s neba blinov" (1968), "Volk i lisa" (1970) singari rus tilidagi o`girma nashrlarning yuzaga kelishiga asos bo`ldi.

Sh.Sa`dulla xalq ertaklarini kompozitsion soddaligiga, xalqchilligiga, g`oyaviy yo`nalishiga putur etkazmay, zamon talablari doirasida axloqiy-tarbiyaviy qimmatga molik bo`lishiga diqqat qildi. Natijada ertaklar turli yoshdagi kichkintoylar uchun "hayot darsligi" vazifasini o`tay boshladi. Bu jihatdan adibning maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun hayvonlar haqidagi ertaklarni qayta ishlashdagi xizmatlari e`tiborga arzigulikdir. Zero, u bu yoshdagi bolalarning diqqati beqarorroq bo`lishi, uzoq muddat davomida tinglash ularni tez charchatishini hisobga olib, hajmi katta ertaklarning ba`zilarini birmuncha qisqartirdi, ba`zilarini esa bir necha mustaqil ertakchalarga bo`lgan holda kichkintoylarga taqdim etdi.

"Bo`ri bilan tulki" ertagi, jumladan, xarakterlidir. Xalqimizda mashhur bu qadimiy ertak hajm jihatidan anchagina katta. Unda bo`rining yovuzligi va go`lligi, tulkining ayyorligi va olg`irligi zamirida o`tmishda zo`ravonlarning zolimligi fosh qilinsa, qo`zichoq, xo`roz, ot va qo`shchi chol obrazlari misolida mehnatkash xalqning ma`naviy go`zalligi va pokligi, aqliligi va tadbirkorligi, samimiyligi va qasoskorligi realistik tarzda ifodalanadi. Ertak xotimasida Bo`rining o`lishi - zolimlik dunyosining chirishi, qulashiga timsol bo`lib, xalq optimizmining hayotbaxsh qudratini yorqin ko`rsatadi.

Sh.Sa`dulla bog`cha yoshidagi bolalarning katta hajmli bunday ertaklarni idrok qila olmasliklarni payqab, uning negizidabir-biridan mustaqil bo`lgan ikkita ertak yaratadi.

Ertakchalarning birinchisi " Och bo`ri" deb nomlangan.

U bo`rining qo`zichoq, cho`pon va qirchang`i bilan munosabatlari epizodlarini o`z ichiga oladi. Ertak go`lligi tufayli otdan qattiq tepki egan bo`rining o`limi bilan xotimalanadi. Bunday yakun ertakning kompozitsion yaxlitligini ta`minlagan. Qizig`i shundaki, Sh. Sa`dulla keyinchalik xuddi shu ertak asosida, aynan shu epizodlarni o`z ichiga olgan "Och bo`ri, sho`x qo`zi va qirchang`i" she`riy ertagini ham yaratdi.

"Chol bilan bo`ri" - ertaklarning ikkinchisidir. Bu asarga endi soddadillikda xalq ertagidagi qo`shchidan qolishmaydigan qop ko`targan chol va bo`ri munosabatlari epizodi asos qilib olingan. Chol o`z rahmdilligi va soddaligi tufayli bo`rining "qopqoniga" tushadi. Ertakni tinglayotgan kichkintoy cholga achinadi, unga rahmi keladi. Bu esa unda insonga muhabbat tuyg`usini tarbiyalaydi. Ammo ayyor tulkining tadbirkorligi bilan bo`ri tajovuzidan qutulgan cholni ko`rib -quvonadi kichkintoy. Bu ertak ham bo`rining o`limi bilan tugallanib, xalq optimizmining barhayot qudratini kichkintoylar qalbiga ko`chiruvchi, kompozitsiyasiga ko`ra mustaqil asardir. Adib xuddi shu ertak asosida keyinchalik kichkintoylar uchun " Chol bilan bo`ri" nomli kichik she`riy pesa ham yozgan.

"Sholg`om", "Bo`g`irsoq", "Bo`ri va echki bolalari" kabi qaytariqlar negizida qurilgan "Qarg`a va qo`zi" ertagi ham Sh. Sa`dulla qalami ostida uch marta sayqal topdi. "Qarg`avoy" nomida maxsus suratli kitobcha holida nashr etilgan varianti bilan " Ayyor tulki " kitobchasidagi variantining syujeti, tasviridagi ba`zi so`z o`zgartirishlarni istisno qilganda, deyarli bir xildir. Ammo "O`zbek xalq ertaklari" to`plamidagi variantining xotimasi yuqorida qayd qilingan ikki variantidan ancha farq qiladi.

Avvalgi ikki variantda qarg`a suvga cho`ksa, keyingisida bo`ynini olmos o`roqning qirqishiga fahmi etmaganligidan o`z ajaliga o`zi zomin bo`ladi. Umuman, qarg`aning qazosi - tajovuzkor zolim hamisha o`limga mustahiq degan xalqona aqidaning majoziy isboti. Bu ma`no ijobiy qimmatga ega bo`lib, "Qarg`avoy" va boshqa "har bir bola ertagida faqat kattalargina tushuna oladigan ikkinchi bir ma`no1" mavjudligini, binobarin, har bir afsona zamirida real haqiqat yotganligini oydin ko`rsatuvchi ertaklarga xos fazilat ham.

Ammo unutmazlik kerakki, bu ijtimoiy ma`noni bog`cha va kichik yoshdagi kichkintoylar hali anglab bilmaydilar. Chunki ularning tushunchasida yaxshi va yomon, issiq va sovuq, yumshoq va qattiq singlarilarnigina ajrata borish endigina ma`lum jarayonga aylanayotgan bo`ladi. Shunga qaramay, kichkintoy antipatiyasini qo`zg`agan bo`ri, qarg`a va boshqa yovuzlik timsolidagi kuchlarning o`limi kichkintoylarni achintirmaydi, yomonlik

ustidan yaxshilik kuchlarining tantanasi tinglovchi-kichkintoylar qalbiga ma`qul tushadi va ularning muhabbatini qozonadi.

Hayvonlar to`g`risidagi ertaklarning bog`cha va kichik yoshdagi bolalarga muvofiq keladigan yana bir muhim fazilati-ularga syujetning tartibli va to`xtovsiz harakat negizida voqe bo`lishi, dialoglarning muntazamiyligi va ko`pligi, sodda va aniq ifodalarning mavjudligi hamda bular barchasining o`zaro munosibligidir. Bu esa ertaklarning o`qimishlilikini ta`minlagan sirlari sanaladi.

Shukur Sa`dulla ham, ta`bir joiz bo`lsa, ertaklarni qayta ijod etish jarayonida har bir hayvonning, qushning o`z ovozi, xarakteriga xos harakatlarini ishonarli va tabiiy holda ifodalashga e`tibor berdi. Bu jihatdan "Qarg`avoy" ertagidagi tubandagi dialog e`tiborga loyiq:

"Qarg`a uchib borib, qo`zichoqning qoq beliga qo`nibdi.

-Kish!- debdi qo`zichoq.

-Q-o-o-r, q-o-r-r-debdi qarg`avoy.-Qo`zichoq, qo`zichoq, men seni eyman.

Qo`zichoq qo`rqib ketibdi.

-Rahm qil,- debdi u ingichka ovozi bilan ma`rab. Ma-an ha-li yoshman. Rahm qil. Me-ni ema!" .

Ko`rinayotirki, "q" tovushining allireratsiyasi qarg`a ovozigana-nutqigana dag`dag`ali ohang baxsh etgan. Bu ohangda qarg`aning yovuz niyati va ochko`zligi oshkora bo`rtib turibdi. Axir qarg`a qag` etadi-da!.. Ana shu ovoz tinglovchi-o`quvchini qarg`aning barcha harakatlarigana ishontirana boradi.

Qo`zichoqqa esana ma`rash xos. Shu sababli uning iltijolari "m" tovushining alliteratsiyasi jarayonida yanada ishonchli chiqqan. Hayotda qarg`a emas balki quzg`un qo`zi eydi. Ammo kichkintoyning murg`ak ko`zi bu haqiqatni ilg`ay olmaydi. Qo`zi qarg`aga avval yuvini, so`ngra esana-roziliginana ma`lum qiladi. Kichkintoyga xuddi shu ovqatlanishdan oldin yuvinish-shaxsiy gigienik qoidalargana rioyana qilish to`g`risidagi o`git ta`sir etadi. Xuddi shu ta`sirchanlik tufayli kichkintoy qarg`aning barcha harakatlarinisuvga, undan kulolga, kuloldan tuproqqa, shu tariqana kiyikka, temirchigana, sigirgana, o`tgana va hokazolargana galma-gal borib murojaat etishigana tabiiy deb qaraydi. Natijadana qarg`ana va qo`zichoqning, qolaversana, barcha hayvonlar to`g`risidagi ertaklar qahramonlarining odamlar singari gapirishlari kichkintoyni shubhalantirmaydi. Shaxsiy kuzatishlari va ijobiy tajribasigana suyangana ukrain ertaknavis adibi Ivan Franko bu haqda to`xtalib, shunday yozgana edi: "Bolalar insonlar (aniqrog`i, o`zlari) bilan hayvonlarnana o`zlaridan ko`rana aqlliroq, mug`ombirroq hisoblashadi. Bolalar o`z o`yinlarigana oid hikoyana ayta boshlashsana, it, mushuk yoki boshqana hayvonlar to`g`risidana gapirayotganinana butkul unutishib, go`yo o`z o`rtoqlari haqidana gaplashayotganday: "Biz tulki bilan qayoqqadir ketdik", " Dada, bu g`oz mendan nimanana istaydi o`zina- mengana g`ag`illagana- g`ag`illagana!" " Bu mushukchagana aytsangiz-chi, tinch qo`ysin!" va hokazona deyanana so`zlashadi"1 Sh. Sa`dulla tabdilidana ham qarg`aning har bir hatti-harakatana nutqida shu xildana aniq ifodasinana topgan.

Umuman, xalq ertaklari ustidagi bunday qizg`in ijodiy faoliyat jarayonidana Sh. Sa`dulla ko`p narsana o`rgandi: xalq ijodiy laboratoriyasi sirlaridan ogoh bo`ldi, xalqonana so`zlash ohanginana teranroq his etana boshladi, xalq tiligana xos soddalik, tabiiylik, donolik, burrolik, samimiylilik, qochirimdorlik kabi xususiyatlarnana o`zlashtirana bordi. O`z asarlaridana folklorgana xos tasviriy vositana va usullardan unumli va o`rinli foydalanishgana intilib, ma`lum natijalargana erishdi.

Ikkinchi yo`nalish-folklor syujetlari asosidana she`riy, nasriy va dramatik asarlar ijod etish yoki stilizatsiyana xarakteridagi folklorizmlar. Bu yo`nalish barchana xalqlar bolalar adabiyotlari ravnaqidana etakchi omillardan hisoblanadi.

Folklorshunos B.Sarimsoqov fikrichana, "stilizatsiyana xarakteridagi folklorizmlar o`z xakteri jihatidan ikkigana bo`linadilar:

a) "ijobiy xakterdagi stilizatsiyana asosidana yuzagana kelgana folklorizmlar. Bu tipdagi folklorizmlar, asosana, folklor materiallarining ham g`oyaviy, ham mazmuniy jihatlarigana

tayangan holda ularni yangi shaklda qaytadan ishlov berish tufayli yuzaga keladi. Folklor asarlaridagi o`lmas g`oyalarni xalq ommasiga yanada kengroq yoyish, ular orqali xalqning axloqiy, estetik talablarini to`laroq qondirish ehtiyoji, ijodkorning shaxsiy mayli va uslubi talablari asosida ijobiy xarakterdagi stilizatsiya folklorizmlari yaratiladi". Bu sohada jahon bolalar adabiyotining ilg`or namoyandalari ijodiy tajribalaridan o`rganish ham o`zbek bolalar yozuvchilari uchun o`ziga xos maktab vazifasini bajardi.

O`zbek so`z san`atkorlari faqat o`z xalqining boy folklori materiallaridan ijodiy foydalanish bilangina cheklanmadilar, balki jahon, ayniqsa, qardosh xalqlar og`zaki ijodini ham qunt bilan ijodiy o`rgandilar va undan ilhomlandilar. Ayniqsa, bunda ertak janri imkoniyatlarining kengligi yana qo`l keldi. Natijada o`zbek bolalar poeziyasida, prozasida va dramaturgiyasida bevosita va bilvosita folklor materiallari va ularning ijobiy ta`siri negizida bir qancha asarlar maydonga keldi.

Folklor syujetlaridan ijodiy foydalanib she`riy ertaklar yozish, ayniqsa, an`anaviy tus oldi. O`zbek bolalar poeziyasidagi bunday she`riy ertaklarni material manbalariga ko`ra ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Nuqul o`zbek xalq ertaklari syujetlarini ijodiy o`zlashtirish asosida yozilgan she`riy ertaklar. Bu asarlar ham o`z janriy xususiyatlariga ko`ra doston-ertak, naql-ertak, masal-ertak, maqol-ertak, topishmoq-ertak singari oraliq shakllarga ega. Jumladan, Hamid Olimjonning "Oygul bilan Baxtiyor", "Semurg` yoki Parizod va Bunyod", Mirtemirning "Ajdar", Q. Muhammadiyning "Bir o`zbohimcha chumchuq haqida", "Mushuk nega pixillaydi", Sh.Sa`dullaning "Laqma it", "Och bo`ri, sho`x qo`zi va qirg`anchi", "No`xat polvon", A.Rahmatning "Qaldirg`och, ilon va beshiktervatar haqida ertak", P. Mo`minning "O`qigan qushlar va beqaror chittak", Q.Hikmatning "Ko`milgan oltin, vaysaqi xotin va tadbirkor ovchi qissasi", "Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak", S.Qo`qonboevning "Shoxsiz shoxdor", "Kuch emas, aql bilan", "Birlashgan o`zar", Y.Shomansurning "Qari bilganni, pari bilmas", M.A`zamning "Erk qushi", S.Barnoevning "Baxt qushi", O.Hojievaning "Oq kaptar va Qorashoh", E.Rahimning "Echki boy, serkavoy, qoplon va och bo`ri haqida ertak", "Baqa va ilon haqida ertak" kabi asarlari shu guruhga mansubdir.

2. Jahon ertaklari syujetlaridan ijodiy foydalanish natijasida yozilgan bolalarbop she`riy ertaklar. Bu silsilaga Sulton Jo`raning tojik xalq ertagi asosida yozgan "Zangori gilam", Z.Diyorning boshqird xalq ertagi negizida yaratgan "Burgut", Q.Hikmatning qozoq ertagidan ijodiy foydalanib yozgan "Chovkar", P.Mo`minning koreys ertagini ijodiy o`zlashtirish asosida yaratgan "Dono bola", E.Rahimning turk xalq ertagidan foydalanib ijod qilgan "Eng katta boylik", shuningdek, A.Rahmatning hind eposi "Kalila va Dimna" ta`sirida yozgan "Tulkining hiylasi" singari o`nlab asarlarni kiritish mumkin.

Alohida e`tirof etish zarurki, o`zbek bolalar she`riyati janr stilizatsiyasi asosida folklorning masal, latifa va boshqa janrlarida yaratilgan qator poetik shakllar hisobiga ham tobora boyimoqda. Bu jihatdan Uyg`un va Sh.Sa`dullaning adabiy latifalari, Ya.Qurbon, O.Qo`chqorbekov, M.Xudoyqulov masallarini ta`kidlab ko`rsatish kifoya.

O`zbek bolalar prozasining rivojlanishida ham folklorning ta`siri samarali bo`ldi. G`.G`ulomning "Shum bola", Sh.Sa`dullaning "Kachal polvon", P.Qodirovning "Najot" kabi salmoqli asarlarining paydo bo`lishida xalq latifalari, qo`g`irchoq teatri repertuariga daxldor xalq dramasi va "Uch og`ayni botirlar" ertagi syujetidan ijodiy foydalanish muhim rol o`ynadi. Bunda ham janr, ham syujet, ham motiv, ham obraz stilizatsiyasi o`zaro sintezlashgan holda namoyon bo`lgan.

Folklor syujetlarining ijodiy qayta ishlanishi natijasida bolalarga atalgan qator sahna asarlari bunyodga keltirildi.

30-yillarda bu sohadagi ilk yutuqlar sifatida Sh. Sa`dullaning "Yoril tosh", D.Oppoqovanning tatar xalq ertagi asosida yozilgan "Xamir botir", Y.Arbatning "Nasriddin Afandi" pesalarini ko`rsatish mumkin bo`lsa, o`zbek bolalar dramaturgiyasining keyingi taraqqiyotida M.Sheverdinning "Egri va to`g`ri" (1954), I.Ahmedov va O.Tolibovlarning hamkorlikda yozgan "Sirli sandiq" (1956),

A. Bobojonovning "Oygul bilan Baxtiyor" (1957), Zulfiya va S. Somovalar hamkorlikda yaratgan "Simurg" shuningdek, Sh. Sa'dullaning "Chol bilan bo'ri", "Afsona yaratgan qiz", P. Mo'minning "Ona bolam deydi, bola onam deydi", Anvar Obidjonning "Pahlavonning o'g'irlanishi" va "Qo'ng'iroqli aldoqchi" singari sahna asarlarining roli kattadir. Bunday holatlarda ijodkor, asosan, ijodiy o'zlashtiruvchi rolinigina o'taydi. Zero, bu xildagi "O'zlashtirish hamma vaqt ham buzish degan emas, gohi paytda u yaxshi narsaga bebaho narsa qo'shadi. Uzoq o'tmishdagi ertaklarni har bir irq, millat, har bir sinfnin turmush xususiyatlariga ko'ra o'zlashtira olish va kamchiligini to'ldirish jarayoni aqliy madaniyat va xalq ijodiyotini o'stirishda katta rol o'ynashiga shubha qilmasa ham bo'ladi". Bu jihatdan Hamid Olimjonning xalq ertaklari syujetiga ijodiy munosabat asosida yaratgan ertak-dostonlari e'tiborga loyiq.

"b) salbiy xarakterdagi stilizatsiya asosida yuzaga kelgan folklorizmlar. Bu tip folklorizmlar asosida yaratilgan asarlarda, asosan, zamonaviy mavzular qalamga olinsa-da, biroq ular an'anaviy folklorga xos tasvir vositalari, xullaski, shakliiy komponentlar vositasida tasvirlanadi".

Folklor janrlarining kompozitsion qulayliklari -ommaviyligi bolalarga atab yoziladigan asarlar uchun g'oyat muvofiqdir. Bolalar adiblari bu haqiqatni chuqurroq anglay borganlari sari ko'proq ijodiy kamolotga erishayotirlar. Ular xalq syujetlariga monand syujetlar o'ylab topa boshladilar. Bunday to'qima adabiy syujetlar ko'pincha hayot voqeligini doim kuzatish va undan oziqlanishning, shuningdek, biror maqol va matalning mazmunini voqeaband tafsilot vositasida kichkintoylarga etkazish niyatining natijasi bo'lib tug'iladi. Bu esa ularning xalq syujetlari negizida yozilgan asarlardan farq qiluvchi xoslik belgisi sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni janr e'tiborlariga ko'ra adabiy ertaklar, doston-ertaklar, adabiy masallar, adabiy latifalar deb atash to'g'riroqdir. Unutmaslik kerakki, bunday adabiy asarlarda ham xalq ertaklariga xos tasviriy vosita va usullar: allegoriya fantaziya, giperbola, antroporfizm, shuningdek, tildagi qator an'anaviy belgilar san'atkorning iqtidor va malakalari darajasida saqlanadi. Bu jihatdan, ayniqsa, adabiy ertaklarning bolalar poeziyasini taraqqiy ettirishdagi roli katta bo'ldi. Kichkintoylarni voqeligimiz ruhiga olib kirishda, ularga hayotdan saboq olishni va odam tanishni o'rgatishda S. Jo'raning- "Qaldirg'och", Z. Diyorning "Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa", Q. Muhammadiyning "Qo'ng'izoy va sichqonboy", "Sandal va pechka", "Chivin urishqoq va shamol polvon haqida", "Dono bobo va uning 101 nevara-chevaralari", Sh. Sa'dullaning "Bir tuxum tarixi", "Bir yallachi va bir o'yinchi", "Yalqov ayiq", "Revoch haqida ballada", "Qurumsoq", Po'lat Mo'minning "Kecha, bugun va erta haqida ertak", "Tish cho'tka, paroshok va atirsovun ertagi", "Gaz polvon ertagi", "Cho'lning cho'lga xati", Safar Barnoevning "Oltin shahar haqida afsona", "Vijdon", "Qo'g'irchoqlar podshosi", Tunsunboy Adashboevning "Nur daryo", "Uch bo'taloq va sirli qovoq", Miraziz A'zamning "Chumolloy bilan arioyning sayohati", "Erk qushi", Anvar Obidjonning "Odil Burgutshoh" va "Zamburug' laqabli josus haqida ertak", Tohir Qahhorning "Ko'zga ko'rinmas maxluq", Hamza Imomberdievning "Ajdaho komida", Muhammadjon Rahmonning "Momoqaymoq", Nurali Qobulning "Odam, oyoqortog' va daydi shamol haqida ertak" kabi ko'pgina adabiy she'riy ertaklarning axloqiy-estetik qimmatini kattadir. Bu asarlar o'zbek bolalar epik poeziyasining xalqchil zamonaviy namunalari hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, XX asrning 60-80-yillarida bolalar adabiyoti vakillarining folklorga ijodiy munosabati yanada chuqurlasha bordi. Bu davrda ular folklorning qator janrlariga xos shakl va ifoda usullarini ijodiy o'zlashtirishga alohida rag'bat ko'rsata boshladilar, natijada bolalar epik poeziyasida she'riy adabiy ertakning qator ichki ko'rinishlari bilan birga adabiy topishmoq, adabiy tez aytish, adabiy latifa, prozada esa adabiy nasriy ertak, ertak-qissa singari oraliq shakllar yuzaga keldi. Nasriy adabiy ertak janrida T. G'oyibov, P. Muhammadyorova, A. Abdurazzoq, M. Murodov, A. Irisov, Y. Shukurov, Y. Sa'dullaeva, S. G'afurov, R. Farhodiy va R. Tolibovlar izlangan bo'lsalar, Obidjon "Dahshatli Meshpolvon" (1989) ertak-qissasini yaratib, janrning yangi voqelik

asosidagi jilosini ta'minladi. Bugina emas, u "Pahlavonning o'g'irlanishi", "Qo'ng'iroqli aldoqchi", "Qorinbotir" singari ertak-pesalari bilan folklor syujetlari tipidagi zamonaviy bolalar dramaturgiyasini boyitishga hissa qo'shdi. Bu jihatdan u Po'lat Mo'minning "Qovoqvoy bilan Chanoqboy", "So'qatoy va Konfetboy", "Ona bolam deydi, bola onam deydi", G'ani Jahongirovning "Ajoyib urug'", O.Tolibov va I.Ahmedovlarning "G'ayrat va g'aflat", Ergash Raimovning "Qorboboning yangi yil sarguzashtlari" va Rahim Farhodiyning "O'tkir shoxli buqacha" singari ertak-pessalarida ko'ringan salbiy xarakterdagi stilizatsiyalash usulini yanada chuqurlashtirdi va bu an'ananing hayotiyligini ta'minladi. Bu ertak-pesalarda nafaqat syujet qurilishida, balki obrazlar xatti-harakatlarida, nutqida, xilma-xil ifodaviy vositalarda ertaklarga xos fantastik unsurlar, tasviriy vositalar etakchi taomilga aylangan.

Shunisi muhimki, bu davrda maktabgacha yoshdagi kichkintoylar va kichik yoshdagi maktab o'quvchilari uchun nasriy adabiy ertak janrida bir qadar faolroq munosabatda bo'lindi. Garchi bu janrda turli mavzularda xilma-xil maqsadlarni ko'zlab asarlar yozilgan esa-da, ularning badiiy saviyasi har xil darajada qolib ketdi. Shunga qaramay, "Makkajo'xori", "Tovus va Hakka", "Hovliqqan ilon", "Marsdan kelgan odam" (T. G'oyibov), "Olazarak", "Ayyorning jazosi", "O'rmondagi jang" (A.Abdurazzoq) "To'rt ko'prik", "Kim eng kuchli" (M.Murodov), "Tomchi haqida ertak" (O'.Hoshimov), "To'ng'ich o'g'il" (P.Muhammadyorova), "G'oz-hunuring oz" (S.G'ofurov), "Sehrlil daraxt" (R. Farhodi) singari xilma-xil mavzulardagi quvnoq va mushohadali ertaklar dunyoga keldi. Mualliflar bu asarlarida ertakka xos fabula va shakl qurilishigagina emas, balki til va ichki ifoda usullariga amal qilib, zamon dardlari bilan kichkintoylarni oshno qilishga harakat qilganlar. Chunonchi "Ko'prik" ertagining personajlari Qunduz, Ayiq, Fil, Sher, G'oz, O'rdak, Laylak, Bulbul va Qizilishton kabi hayvonlar va qushlar bo'lib, ular o'zaro ahillikda ikki qirg'oqni bir-biriga tutashtiruvchi ko'prik quradilar. Ko'prik qurish niyati ularni o'zaro hamkor bo'lishga undaydi, biroq Tulki ularga pand berib "tayyorga ayyor" bo'lishga intiladi, ertakda u oxirida "izza bo'lib" qoladi. Ertak bolalarda ahillik kuchini his qilish tuyg'usini tarbiyalaydi. "Olazarak" ertagining asosiy personaji- Zag'izg'on. U baland daraxtda mustahkam in qurib, uni "qushning jonidan boshqa hamma narsa"ga to'ldiradi va "ziyatlaydi". Ammo hatto uyimni boshqa qushlar bilib qolishsa, o'g'rilikka tushadi, degan xavotirda yashaydi. Uning olazarakligi shundan. Nopok yo'llar bilan to'plagan boylik uni muttasil tashvishda yashashga mahkum etgan. Adib kichkintoyga ana shunday axloqiy saboq beradi.

6-mavzu:Alisher Navoiy ijodi bolalar kiyobxonligida

Reja:

1. Alisher Navoiyning "Xamsa" turkumiga kiruvchi dostonlarida ilgari surilgan ta'lim-tarbiyaga oid g'oyalari.
2. Alisher Navoiyning pand-nasihat mazmunidagi asarlarida ifodalangan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy qarashlar.

MAVZUGA DOIR TAYANCHTUSHUNCHALAR: *mumtoz, kitobxonlik, navoiyxonlik, didaktik, axloqiy, maqolat, tanbih, o'git, imon, islom, salotin, axloqiy-ta'limiy, xulq-odob, mehnatsevarlik, saxovatpeshalik, mehribonlik, adolatpeshaliki, karam, saxiylik, baxillik, navogo', doya, doston-saro, odil podsholar, beklar, nomunosib noyiblar (o'rinbosarlar), diyonatsiz sadrlar (mansabdorlar), maqtanchoqlar, yasovullar, lashkarlar, shayxul-islom, qozilar, qonunshunos muftilar, mudarrislar, tabiblar, mutasavvufilar (bularni nazm gulistonining xushovoz qushlari deb ataydi muallif), kotiblar, maktab ahli, mutrib va mug'anniylar, ashulachilar, qissago'ylar, va'xonlar, munajjimlar, savdogarlar, kosiblar, xalq amaliy san'ati ustalari, mirshablar, zindoniylar, qorovullar, dehqonlar, bezorilar, g'arib va bechoralar, gadoylar, qushchilar va ovchilar, uylanish va xotinlar, riyokor*

shayxlar, xarobot ahli-rindlar haqida batafsil ma'lumotlar berarkan, feodal jamiyat, abitsedariy, mufradot, murakkabot, muqattaot, chiston, lug'z, hijo, abjad, bayt, alifbe-manzuma...

To'rt asrdan ziyodroq davr mobaynida **Alisher Navoiy** asarlarini xalqimiz qo'lyozma kitoblar (devonlar, bayozlar va tazkiralardan) o'qib o'rgandi, shoir g'azallari negizida yaratilgan qo'shiqlar ham navoiyxonlikda ayriча ahamiyat kasb etdi. Maktablarda ham, madrasalarda, davra va suhbatlarda ham shoir asarlariga rag'bat tobora kuchaya bordi.

Xususan, XIX asrning so'nggi choragidan e'tiboran shoir asarlarini ko'p sonli adadlarda toshbosma (litografiya) va tipografiyalarda chop etish yo'lga quyilgach, bu jarayon yanada chuqurlasha va kengaya bordi. XX asrda Navoiy asarlarini o'qib-o'rganish o'rta va oliy maktab dasturlaridan keng o'rin oldi, asrning oxirlariga borib esa, bog'chalar ta'limi doirasiga ham kiritila boshlandi. Shu zaylda turli yoshdagi kitobxonning o'z Navoiysi qad rostlaydigan bo'ldi. Shu ehtiyoj "Xamsa" dostonlarining, shuningdek, "Lison ut-tayr" va "Mahbub ul-qulub" asarlarining hozirgi adabiy tilda qayta aytilgan nasriy bayonlari va tabdillarini yaratishga, qolaversa, kichik yoshdagi bolalarga mo'ljallangani "Qiziq hikoyalar"(1991) nashrini amalga oshirishgacha olib keldi.

Buyuk gumanist bolalarga kelajak sohiblari sifatida qaradi, shunga ko'ra ularning tarbiyasiga alohida e'tibor berish zarurligini uqtirarkan, bu sohadagi axloqiy qarashlarini "Xamsa" dostonlarida, xususan, dastlabki uch dostoni-"Hayratul-abror" ("Yaxshilarning hayrati"), "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun"da, shuningdek, "Lison-ut-tayr" ("Kush tili"), "Mahbub ul-qulub" ("Qalb sevgilisi") hamda "Arbain hadis" ("Qirq hadis") kabi asarlarida olg'a surdi. Bu asarlar bolalar navoiyxonligida ayriча mavqe hosil qilib keldi.

Alisher Navoiy komil insonning shakllanishi bolalikdan boshlanajagini nazarda tutib, Farhod va Majnunlarning bola sifatida ulg'ayish jarayonlarini ko'rsatishga alohida e'tibor berdi. Farhod tirnoqqa zor Chin mulkining shohi xonadonida tug'iladi, bu orziqib kutilgan xurramligi ushalgan armonning nishonasi edi. Shu sababli shoir murg'akkina chaqaloqni tubandagicha tanishtiradi:

Ko'zida ashk selidan asarlar,
Damida oh dudidin xabarlar.
Muhabbat nuri olinda huvaydo,
Jamolida vafo tug'rosi paydo.
Falak deb dard elining shohi oni,
Malak deb dard o'ti ogohi oni.

Bu chizgilarda chaqaloqning kelajagiga daxldor bashorat tajassum topgan, ya'ni, yig'lab dunyoga kelgan bu chaqaloqning nafasida ne-ne mashaqqatlarni kechajagidan xabar berguvchi ohlar tutuni o'rlab turgan ekan. Manglayida esa muhabbat nuri porlayotganidan chehrasidan vafo tug'ro(tamga)sining barqi mavjud. Osmon uni barcha dardlilarning shohi timsolidagi farishta qilib yaratgan go'yo, u barchaning dardidan "ogoh"-xabardor o'g'lon bo'lib dunyoga kelgan. Shu bois uning nomi ham o'ziga mos bo'lmog'i, hadisda aytilganiday, o'z ota-onasidan oladigan birinchi mukofoti munosib ism bo'lmog'ini asoslarkan, shoir dastlab bunday o'g'ilga ota bo'lish nasib etgan shohning ruhiy holatini shunday ifodalaydi:

Ato ul durga chun nazzora qildi,
Sadafdek og'zi kulmakdin yoyildi.

Shundan so'ng shoir chaqaloqqa ism qo'yish tafsilotiga o'tadi. Unga tanlangan ism qismatiga daxldor besh so'zning bosh harflaridan tuzilgan: "firok"dan-"f", "rashk"dan-"r", "hajr"dan-"h", "oh"dan-"o" va nihoyat, "dard"dan-"d" harflarining bir-biriga "murakkab" qilinishi asosida yuzaga keltirilgan, uni bunyodga keltirgan "ustodi ishq"ning irodasi shunday:

Anga farzona Farhod ism qo'ydi,
Hurufi maxzanin besh qism qo'ydi.

Firoqu rashku hajru oh ila dard,
Biror harf ibtidodin aylabon fard.
Borin ustodi ishq etgach murakkab,
Tarakkubdin bu ism o`ldi murattab.

Ko`rinayotirki, chaqaloqning tug`ilishi–jismoniy hodisa bo`lsa, unga ism qo`yish–ma`naviy hodisa. Navoiy chaqaloqning jismoniy ulg`ayishini ma`naviy ulg`ayishga omuxtalashtirgan holda tasvirlashga ayricha e`tibor berarkan, bunda dastlab, allaning nechog`li katta ahamiyatga egaligini ta`kidlaydi:

Arusi charx tun-kun doya kirdor,
Bo`lib har tavra holidin xabar dor.
Beshik davrida chiniyu xitoyi,
Bo`lib yuz no`sh lab dostonsaroyi.
Ko`zining nozi eldin eltib uyqu.
Anga uyqu keturmakka navogo` (2).

Doya tun-kun uni parvarish qilib, "dostonsaro"lik, ko`zlariga noz uyquni chorlash uchun "navogu"lik qilib allalar aytib, quvnab-yashnab ulg`ayishiga ma`naviy asos solganliklaridan u bir yoshni to`ldirganidayoq, oyoqda turadi: beshikni tark etib mustaqil yura boshlaydi. Shu zaylda u hammaning suyumlisi bo`lib ardog`lanadi.

Bu yanglig` chun bir o`ldi yoshi oning,
Sharaf durriga yetti boshi oning.
Qadam urdiyu tarki mahd qildi,
Kuyub emgak, yururga jahd qildi (3).

Falakning aylanishi tufayli u ana-mana deguncha uch yoshga to`lib, so`zlarni durday terib, ishq afsonalarini so`zlaguvchi bo`ldi. Shoir tasvirida uch yashar Farhod o`n yashar boladay fikr yuritishi bilan barchani taajjublantira boradi:

Chu uch yoshiga chekti davri aflok,
Takallum qildi andoqkim duri pok.
So`z bori bo`lib afsonai ishq,
Malomu maskani koshonai ishq,
Ajabdur uch yoshida o`zga atfol,
Nechukkim o`n yoshida o`zga atfol (4).

Navoiy bola ma`naviy kamolotida ustoz-tarbiyachining rolini shu xilda baholaydi. Farhodning uch yasharligidayoq, bu qadar ham jismoniy, ham axloqiy- ma`naviy kamol topishida, albatta, unga murabbiylik qilgan doya va allalagan "navogo`" hamda "dostonsaro"lar xizmati katta edi. Shu sababli endi unga saboq berish uchun "hakimi nuqtadon" kerakligini ota o`z vaqtidayoq tushundi:

Ato bu nav` ko`rgach ish hisobin,
Munosib angladi ilm iqtisobin.
Keturdilar hakimi nuktadone,
Bilik birla jahon ichra jahone (1).

Farhod shu xilda nuqtadon ustoddan "falak mushkilotlari" va ularni yechish yo`llarini o`rganishga kirishdi, "quyosh yanglig` yorug`" fikri bilan "uchinchi oy ravon bo`ldi savodi". "Qur`on"ni yod oldi. Uning zehni shu qadar tez ediki:

Agar bir qatla ko`rdi har sabaqni,
Yana ochmoq yo`q erdi ul varaqni.
Ne so`znikim o`qib ko`ngliga yozib,
Dema ko`ngliki, jon lavhiga qozib.
O`qub o`tmak, uqib o`tmak shiori.
Qolib yodida safha-safha bori.

Alisher Navoiy ta`limni "o`qish va uqish" prinsipi asosida tashkil etishni bundan besh yarim asr muqaddam Farhodni tarbiyalash vositasi sifatida ko`rsatib o`tgan edi. Majnun tarbiyasida ham Navoiy shu yo`lning maqbulligini yana ta`kidlaydi. Majnunni ham 4-5

yoshlar oralig`ida bir "hunarvor ustod"ga berilganini, u ham bunda o`z qobiliyatini namoyish etganini shunday ifodalaydi:

Kun bor edikim besh-un sabaqni
Anglab evurar edi varaqni.

Navoiy bolalarni tarbiyalashda Farhod va Majnun timsollarida ideal namunalarni kursatdi.

Navoiy bolalar tarbiyasida axloqiy qarashlarning muhimligiga ham alohida ahamiyat berdi. Bu jihatdan "Xamsa"ning kirish dostoni sanaluvchi "Hayrat ul-abror" hamda eng so`nggi asari "Mahbul-qulub" favqulodda qimmatga ega.

"Hayratul-abror" ("Yaxshilarning hayrati") dostoni 1488 yilda yozilgan bo`lib, 64 bobdan tarkib topgan. Jami 3988 bayt ( 7976 satr)dan iborat. Dostonning 21 bobi-muqaddima, 40 bobi-asosiy qismi bo`lib, 20 maqolot, 20 hikoya va masaldan tashkil topgan. So`nggi 3 bobi-xotimasidir.

Dostonning asosini 20 maqolot tashkil etadi, hikoya va masallar ularga ilovalar sanaladi. Dastlabki to`rt maqolot imon, islom, salotin va "riyoyi xirqapo`shlar suluki" haqida bo`lib, keyingi maqolotlarda axloqiy tushunchalar xususida bahs etadi. Shoir olg`a surgan axloqiy-ta`limiy qarashlar silsilasida xulq-odobni, mehnatsevarlikni, saxovatpeshalikni, mehribonlik va adolatpeshalikni, umuman, insonni sharaflovchi ezgu fazilatlarni targ`ib etish va insonni tubanlashtiruvchi yaramas odat va xislatlarni shafqatsiz tanqid qilish yetakchi tamoyildir. Jumladan, beshinchi maqolatda karam xususida mulohaza yuritiladi. Unda saxiylik bilan baxillik bir-biriga qarshilantirilib, axloqiy mohiyatiga baho beriladi.

Shoir talqinicha, saxovat-olijanob insoniy fazilat, lekin uning o`ziga xos shartlari bor. Bular tubandagilar; a) saxovat ehtiyojga nisbatan beminnat bo`lganidagina joizdir; b) saxiylik deb to`kib sochish -isrofdir; v) kimdandir tama`girluk bilan saxovat kutish-haromdir. Binobarin :

Oni saxiy anglagil, ey xushmand,
Kim ani davlat qilibon sarbaland.
Holi agar yaxshi durur, gar taboh,
Kimsadin etmas tama`i molu joh.,
Har neki haq, bersa qanoat qilur,
Ham neki amr etsa itoat qilur.

("Ey hushyor odam, sen shunday odamni saxiy deb bilki, baxt-davlat uning boshini yuqori ko`tarib, ahvoli yaxshi bo`lsa ham, yomon bo`lsa ham birovdan molu amal tama` qilmasa. Bunday odam xudo nima bersa-qanoat etadi, nimani buyursa-bo`ysunadi". ("Hayratul-abror", Nasriy bayon qiluvchi A. Hayitmetov. T., G`ASN, 1974, 49-6.) Navoiy saxovatni shu xilda tushuntirarkan, kishilarning saxovatiga ko`z tikishdan ko`ra o`z qo`l kuchi bilan kun ko`rish naqadar olijanob insoniy fazilatligini ko`rsatish maqsadida "Hotami Toyi hikoyati"ni keltiradi.

To`qqizinchi maqolotda ishqni vasf etsa, o`ninchi maqolotda rostgo`ylik va to`g`rilikdan bahs yuritadi. Bunda shoir xilma-xil o`xshatishlar vositasida rostgo`ylik va to`g`rilikni yolg`onchilik va egrilikdan afzallik xususiyatlarini ochib beradi. Nihoyat yolg`on so`zlashi tufayli ovchi tuzog`iga ilingan durroj (tustovuq) holatini bayon etuvchi "Sher bilan durroj" masalini keltiradi. Masalda keltirilishicha, bir beshada sher yashar, har gal bolalasa, chumolilar (mur) uning bolasini nobud qilaverganidan yurak oldirib kuygandi. Shu sababli:

Tishlabon ul moyai payvandini
Og`zida asrar edi farzandini.1

Biroq shu "beshada" bir durroj ham yashar, hamisha sher vahmidan cho`chivyverganidan qo`qqisdan: "fir eta" uchar, bundan shervachcha seskanib ketardi. Bu holdan sher g`am chekardi, Nihoyat sherning
Ko`ngli bu ishdin bo`lib ozorlik,
Boshladi durroj bila yorlik.

Va unga boshiga har qanaqa tashvish tushsa, ko`maklashmoqqa so`z berib, qo`qqisdan uchaverib, uning bolasini qo`qitmasligini shart qilib qo`ydi. Endi durroj uning yonida cho`chimay emin-erkin yashay boshlaydi. Hatto shu eminligiga ishonch hosil qilish uchun sherni sinamoqchi bo`lib, bir gal ovchi domiga tushdim deya faryod ko`tardi. Sher uni qutqarmoqqa borsa, faryod yolg`on bo`lib chiqadi. Durroj bu harakatini bir necha bor takrorladi. Shu sababli sher unga ishonmay qo`ydi, Boshqa bir mahalda durroj chindan ham sayyod domiga tushadi. Bu gal u:

Qichqiribon dom aro ul muftalo,
Necha dedi, tot meni tuttilo.
Sher kulogiga etib ul makol,
Savtini doyimgidek etti xayol.
Ko`p eshitib erdi bu yolg`onini,
O`yla gumon etti chin afg`onini.
Har necha kim rost fig`on ayladi,
Sidqini ham qkizb gumon ayladi.

Shu tarika, durroj o`z yolg`onining qurboni bo`ldi. Masaldan kelib chiqqan xulosa shu!

Alisher Navoiy ana shu axloqiy-ta`limiy qarashlarini butun hayoti va ijodiy faoliyatining sintezi bo`lgan "Mahbub ul-qulub" ("Qalb sevgilisi", 1500) asarida yanada chuqurlashtiradi. Bu asar ustozlari Shayx Sa`diyning "Guliston", "Buston" va Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston" singari didaktik bitiklari an`analaridan ijodiy ilhomlanib yozilgan bo`lib, tarkibiy jihatdan uch qismdan iborat:

Birinchi qismi "Xaloyiq ahvoli va atf`oli kayfiyatida" ("Kishilarning ahvoli, fe`l-atvori va gap-so`zlarining ahamiyati haqida") bo`lib, 40 fasldan tashkil topgan. Ularda jamiyatdagi turli ijtimoiy tabaqalar hamda ularning ijtimoiy mavqeini tavsiflash etakchilik qiladi. Odil podsholar, beklar, nomunosib noyiblar (o`rinbosarlar), zolim podsholar, diyonatsiz sadrlar (mansabdorlar), maqtanchoqlar, yasovullar, lashkarlar, shayxul-islom, qozilar, qonunshunos muftilar, mudarrislar, tabiblar, mutasavvufilar (bularni nazm gulistonining xushovoz qushlari deb ataydi muallif), kotiblar, maktab ahli, mutrib va mug`anniylar, ashulachilar, qissaguylar, va`xonlar, munajjimlar, savdogarlar, kosiblar, xalq amaliy san`ati ustalari, mirshablar, zindoniylar, qoravullar, dehqonlar, bezorilar, g`arib va bechoralar, gadoylar, qushchilar va ovchilar, uylanish va xotinlar, riyokor shayxlar, xarobot ahli-rindlar haqida batafsil ma`lumotlar berarkan, feodal jamiyatga xos ijtimoiy tabaqalanish xususiyatlarini ochadi. Bunday vaziyatda Navoiy o`z zamonasining ulkan jamiyatshunosi sifatida gavdalanadiki, u bergan ma`lumot XV asrdagi ijtimoiy munosabatlar tarixini o`rganishda hamon qimmatli manba sifatida xizmat qiladi.

Navoiy iqtidorli o`quvchilarni, olimlarni, kotiblarni, shoirlarni san`atkorlarni hurmat qilishga chorlaydi. Uningcha o`qish ham, o`qitish ham g`oyat mas`uliyatli ish, chunki beqiyos qunt, havas va g`ayratni talab etadi. Bolalarni savodli, bilimli qilish yo`lida o`qituvchi chekadigan zahmat ozmuncha emas. Binobarin, shogirdning burchi, garchi ustoz unga bir harf o`rgatgan esa-da, o`sha ustoz hurmatini joyiga qo`ymoqdan iborat. Shogird ustozni umr bo`yi izzat qilmog`i, unutmashligi lozim:

Haq yo`lida kim senga bir harf o`qitmish ranj ila,
Aylamak bo`lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Asarning ikkinchi qismi "Hamida af`ol va zamima hisol xosiyatida" ("Yaxshi fe`llar va xislatlar to`g`risida") tarzida nomlangan va u o`n bobdan iborat bo`lib, axloqiy masalalarga bag`ishlangan. Unda inson axloqi yaxshi fe`llar va yomon xislatlarga bo`lingan holda talqin qilinadi. Yaxshi fe`llar silsilasida tavba, qanoat, sabr, tavoze` va odob, ishq tavsiflanadi, ularning mohiyatini ochish niyatida kichik-kichik tamsiliy voqealar keltirilib, inson kamolotidagi ahamiyati ko`rsatiladi.

Asarning uchinchi qismi "Mutafarriqa favoyid va amsol surati" ("Turli foydali maslahatlar va maqollar") tarzida nomlangan bo`lib, 118 tanbihdan tashkil topgan. "O`zbek tilining izohli lug`ati"da "tanbih," arabcha so`z bo`lib, "nojo`ya xatti-harakat uchun

beriladigan ta'zir, koyish, ogohlantirish yoki jazo" (II t.,116-6.) tarzida izohlansa-da, Navoiyda u hikmat ma'nosida qo'llangan. Zero, ularda Navoiy umr bo'yi kuzatgan hayotiy tajribalarini lo'nda, qisqa va obrazli qilib, aforistik darajada ifoda etgan. S.G'anieva to'g'ri qayd etganidek, bu tanbihlarda "odam va odamiylik haqida, chin insoniy fazilatlar to'g'risida asrlar mobaynida xalq tajribasi va bilimining qaymog'i sifatida yig'ilgan fikrlar, shuningdek, Navoiyning uzoq hamda murakkab hayot tajribalarining natijalari, xulosalari keltirilgandir. Navoiyning o'zi qayta-qayta takrorlagan "oz so'z-soz so'z" hikmatiga to'la rioya qiladi va hech qanday mubolag'asiz aytish mumkinki, deyarli xar bir jumla ta'kid va tanbih aforistik xarakterga ega bo'lgan hikmat va donolik namunalarini yaratadi."

"Navoiy aforizmlari" nomi ostida ular alohida terilib, 1947-yilda Hodi Zarif va 1961-yilda Y.Eshonqulovlar tomonidan kitobchalar shaklida nashr etilishi bejiz emas.

"O'ziga bino qo'ygan odam-aqlsizdir; o'ziga zeb bergan-beor, satangdir." "Eshitmoq-kishini boyitadi; ko'p gapirmoq-sayozlatadi, ko'p gapirgan-ko'p yanglishadi. Ko'p yegan-ko'p yiqiladi. Tan kasalining asosi-ko'p yemakdir, qalb kasalining-sababi ko'p demakdir. Ko'p demak-so'zga mag'rurlik, ko'p yemak-nafsga bandalikdir". "Takabburlik-shayton ishi va manmanlik-nodon ishi."

"Xudparastlikdan butparastlik yaxshiroqdir." "Insoniyat bog'ining eng go'zal daraxti-ehsondir va odamiylik xazinasining eng bebaho gavhari xam ehsondir."

"Saxovatsiz odam-yog'insiz bahor bulutiga va hidi yo'q mushk-anbarga o'xshaydi." "Himmat ahlining ixtisosi-saxovatdir." "Himmatsiz kishi-er sonida emas," "Oliyhimmat odam-balandparvoz lochindir; behimmat-sichqon ovlovchi kalxatdir." "Himmat egasi-qashshoq bo'lsa ham tubanlik qilmas; Himmatsiz odam-xazina topsa ham buyuklarga teng bo'lmas." "Yaxshiliklarni topmoq-edirmoqdir; ayblarni yashirmoq-kiydirmoqdir." "Aytur so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt."

Bular shoirning avlodlarga qaratilgan o'gitlarigina emas, balki barhayot da'vatlari bo'lib, zamonlar osha navqiron naslni komillik sari undab kelmoqda.

Buyuk mutafakkir ana shunday o'lmas g'oyalar bilan kishilikning yangi-yangi avlodlari qalbiga yo'l topib, mangulik kasb etib kelmoqda.

7-mavzu:Gulxaniy ijodi bolalar kiyobxonligida. O'zbek bolalar adabiyotining vujudga kelishi

Reja:

1. Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari tarkibiga kirgan masallarda ilgari surilgan g'oyalar.
2. Uvaysiy chistonlarida ma'rifatparvarlik g'oyalari.
3. Sh.Munis va A.Otin ijodida abidsedariylar o'rni.

MAVZUGA DOIR TAYANCHTUSHUNCHALAR: *mumtoz, kitobxonlik, navoiyxonlik, didaktik, axloqiy, maqolat, tanbih, o'git, imon, islom, salotin, axloqiy-ta'limiy, xulq-odob, mehnatsevarlik, saxovatpeshalik, mehribonlik, adolatpeshaliki, karam, saxiylik, baxillik, navogo', doya, doston-saro, odil podsholar, beklar, nomunosib noyiblar (o'rinbosarlar), diyonatsiz sadrlar (mansabdorlar), maqtanchoqlar, yasovullar, lashkarlar, shayxul-islom, qozilar, qonunshunos muftilar, mudarrislar, tabiblar, mutasavvufklar (bularni nazm gulistonining xushovoz qushlari deb ataydi muallif), kotiblar, maktab ahli, mutrib va mug'anniylar, ashulachilar, qissago'ylar, va'zxonlar, munajjimlar, savdogarlar, kosiblar, xalq amaliy san'ati ustalari, mirshablar, zindoniylar, qorovullar, dehqonlar, bezorilar, g'arib va bechoralar, gadoylar, qushchilar va ovchilar, uylanish va xotinlar, riyokor shayxlar, xarobot ahli-rindlar haqida batafsil ma'lumotlar berarkan, feodal jamiyat, abitsedariy, mufradot, murakkabot, muqattaot, chiston, lug'z, hijo, abjad, bayt, alifbe-manzuma...*

Muhammad Sharif Gulxaniy XIX asrning birinchi yarmi Qo‘qon adabiy muhitida masal–tamsil janrida xalqchil asar yaratishga muvaffaq bo‘lgan shoirdir. Uning hayoti va ijodiga oid tadqiqotlardan ma‘lum bo‘lishicha, Gulxaniy tabiatan yumor va hajvgga usta, xalq urf-odatlarini va til boyliklarini, maqol, matal, naql va rivoyatlarni chuqur biladigan ijodkordir. U fors-tojikcha g‘azallarida Jur‘at taxallusini qo‘llagan bo‘lsa, o‘zbek kitobxonlariga Gulxaniy taxallusi bilan mashhur. Gulxaniy – olovqalb, majnunsifat ma‘nolarini bildiradi. Gulxaniyning eng muhim ijodiy fazilati shundaki, u XIX asr folkloristi sifatida o‘zbek xalqining donishmandligini ifoda etgan masallar, maqollarni to‘plab, o‘zining mashhur “Zarbulmasal” asarini yaratgan. Shoir uni yaratishda xalq og‘zaki ijodi bilan birga, buyuk hind masali “Kalila va Dimna”dan, Firdavsiy, Jomiy, Hofiz Sheroziy, Shayx Sa‘diy, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar asarlari an‘analaridan keng foydalangan. Chindan ham jahon adabiyoti xazinasining noyob durdonasi sanalmish “Kalila va Dimna” qadimgi hind folklori zaminida vujudga kelgan. Uni hind podshohi Dobshalim uchun faylasuf *Beydabo* yozganligi naql qilinadi. Jumladan, kitob muqaddimasigi ayrim fikrlar e‘tirofga loyiq: “Har bir xalqning olim va faylasuflari qanday vositalar bilan bo‘lmasin, o‘z orzu va istaklarini amalga oshirmoq, mavjud tartibni intizomga solmoq uchun hamisha fikr yuritganlar, har xil tadbirlar ila ish ko‘rmoqchi bo‘lganlar, bu haqda har xil asarlar yozmoqqa intilganlar. Shulardan biri qushlarning va yovvoyi, yirtqich hayvonlarning tilidan yozilgan, g‘oyat chuqur ma‘noli, nafis ramz va muammolarga to‘la ushbu kitobdir...Olimlar bu yo‘lni tanlab zo‘r imtiyozga ega bo‘lganlar: avvalo, bu bilan ular xohlagan so‘zlarini aytib, har bir bobni orzu qilganlari darajada bezash imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Buning ustiga, ular shu yo‘l bilan nasihat, hikmat, latifa va hazil-mutoyiba javohirlarini bir-biriga qo‘shganlar, toki dono odamlar bu kitobni mutolaa qilib, foydalansinlar, nodon odamlar esa, uni afsona deb o‘qisinlar.

Yosh shogirdlar esa, savodli bo‘lmoq, ilm orttirmoq, naql aytmoq maqsadida bu kitobda yozilganlarni osonlik bilan yodlarida saqlab qolgusidirlar. Katta bo‘lib, aql va tajriba egasi bo‘lganlarida, yodlab olgan va esda saqlab qolgan naqlar ustida fikr yuritib, ularni tushunganlarida dillari naqadar foydali hikmatlar bilan to‘lganligini ko‘radilar va o‘zlari kutmagan ulkan boylikka, bitmas-tuganmas xazinaga ega bo‘lganlarini biladilar. Yoshlarning xursandligi katta bo‘lganda otasidan meros bo‘lib qolgan xazinani topgan va shu tufayli umrining oxiriga qadar qiyinchilik ko‘rmasdan yashay olishini bilgan odamning sevinchiga o‘xshaydi.”³

Ta’kidlangan jumalarni Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari haqida ham aytish mumkin. Bu esa asarning yosh kitobxonlar uchun g‘oyat muhimligini asoslaydi. Gulxaniy ham Yapaloqqush va Ko‘rqush suhbatida ayrim hikoyatlar bayonini “Kalila va Dimna”nadan topmoq joizligini ta’kidlaydi.⁴ “Zarbulmasal” Umarxonning amri, istagi bilan yozilganligi, u xalq orasida keng tarqalgan zarbulmasallarni – xalq maqollarini yig‘ib, kitob holiga keltirish lozimligini aytgani hamda Gulxaniy shu nozik xizmatga loyiq, deb topilgani nazarda tutilsa, mazkur asarlarning maqsad-mohiyati juda yaqinligi oydinlashadi.

“Zarbulmasal” so‘zi “zarb” va “masal” so‘zlarining qo‘shilmasidan iborat bo‘lib, adabiy atama sifatida masal, maqol, matal keltirib so‘zlamolikni anglatadi. Zero, undagi pandnamo hikoyatlar, xususan, majoziylik, qushlar, hayvonlar tilidan so‘zlash, “Tuya bilan bo‘taloq”, “Maymun bilan najjor”, “Toshbaqa va chayon”, “Bozanda va Navozanda” kabi bir qancha masallar hamda xalq maqollarining keltirilishi bilan ham yuqorida zikr qilingan asardan ijodiy ilhomlanib yozilganligini tasdiqlaydi. Ammo, aytish joizki, “Kalila va Dimna” turli mavzudagi hikoyatlar zahirida qurilgan pand-u hikmatlardan iborat, voqealar bayoni, hikmat va maqollar ifodasi ham mumtoz adabiyotga xos yashirin, majozlar tilida so‘zlashdan iborat. Undagi masallar garchi turli parrandalar, qushlar va yirtqich hayvonlar o‘rtasidagi munozaralar, munosabatlar orqali hikoya qilinsa-da, yuksak andisha, falsafiy va

³ Kalila va Dimna. S.G`aniyeva tarj. Toshkent, “O‘zbekiston”, 1992. –B.38.

⁴ Bu haqda qarang: Gulxaniy. Zarbulmasal. Toshkent, “Ma‘naviyat”, 2009. –B.8

purhikmat o'g'itlar ustuvorlik qiladi. Gulxaniy esa feodal jamiyatining kishisi sifatida o'tkir satiraga keng o'rin bergan. Binobarin, "Zarbulmasal" majoz asosiga qurilgan qissa bo'lib, unda turmush voqea-hodisalari, turli ijtimoiy toifaga mansub kishilarning fe'l-atvorlari, bir-biriga munosabatlari qushlar, hayvonlar tilida bayon qilinadi. Muhimi, asarda xalq maqollari va naqlari (400 dan ortiq) keng o'ringa ega. Undagi asosiy voqea-hodisalar qushlar-hayvonlar timsollari orqali ifodalanganligi, bosh qoliplovchi hikoya boyo'g'li va Yapaloqqush hikoyasi bilan bog'lanib ketuvchi katta-kichik masal-hikoyalari ham keltirilganligi uchun adib uni "Zarbulmasal" deb nomlagan. Qushlar obrazlari asarning asosiy mazmunini belgilaydi, hayvon-hasharot va kishi obrazlari qushlarning o'zaro suhbatlarida, ular tomonidan keltirilgan naql-u rivoyatlarda namoyon bo'ladi.

Asar sujetidagi voqealar xalq ertaklariga monand yozilgan: Yapaloqqush o'g'li Kulonkir sultonni uylantirish maqsadida o'z yaqini Ko'rqushni Boyqush huzuriga sovchilikka yuboradi. Boyo'g'lining nihoyatda go'zal, quyosh yanglig' Gunashbonu ismli qizi bor edi. Yapaloqqushning har qancha qalin bo'lsa topilur deya o'z tarafidan sovchilikka borishga unaganida, Ko'rqush quyidagi maqollar orqali unga gap uqtirmoqchi bo'ladi: "Bor maqtansa topilur, yo'q maqtansa chopilur", "Yolg'on masal turmas", "Uyat o'limdan qattiq", "Ermon yog'ochining egilgani-singani, er yigitning uyalgani - o'lgani", "Oyoq yugurigi oshqa, og'iz yugurigi boshqa..." Sen kim, Boyo'g'lining eshigiga kishi yubormoq kim? Hech bilmasmusenki, "Teng tengi birla, tezak qopi birla". Yapaloqqush: "Andin bizning nima kamligimiz bor?,"-deganda esa Ko'rqush: "Maqtangan qiz to'yda uyalur", "O'zini maqtatgan o'lumning qarovuli". Sening ahvoning olamg'a ma'lumdur. "Oyni etak birla yashirsa bo'lurmi?", "Chumchuq semursa, botmon bo'lurmi?", "Olako'zanak ola bo'lsa ham, arslon bo'lmas, olato'g'anoq olg'ur bo'lsa ham, ahvoli ma'lum" kabi.

Ana shunday maqolli aytishuvlar, "sovchi"ning yo'ldagi hamsuhbatlari orasidagi masallar hikoyasi, bir-ikki bordi-keldidan so'ng ming xaroba- chaldevor(chordevor) qalin badaliga Boyo'g'li rozilik beradi. Yapaloqqush shonu shavkat bilan to'y anjomlarini keltiradi, o'sha davrdagi quda-andachilikka xos hamma rasm-rusumlar, milliy odatlar bajo keltirilib, to'y marosimlari o'tkaziladi. Bu marosimlarda ikki tomondan juda ko'p qushlar-Ko'rqush, Hudhud, Turumtoy, Kordon, Bozanda, Navozanda, Anqo, Humo, Ukob, Lochin, Oqqush, Turna, G'oz, O'rdak, Suqsur, Kaklik, Bedana, Olato'g'anoq, Zarqaldoq kabilar qatnashadi va har biri o'ziga yarasha xizmatni ado etadilar. Farg'ona iqlimida xarobalar kam bo'lganligi uchun Mavorounnahr iqlimidan (Buxoro amirligi) 1000 chordevor topishib, kelin Gunashbonu mahriga to'laydilar.

Ko'rinadiki, Gulxaniy asarda aniq makon (Ho'qand, Buxoro) va zamon (XIX asr), hayotiy voqelik (feodal jamiyatidagi notenglik)ni hamda xalq an'analarining yaxshi-yomon qirralarini majoz va kinoya, so'z o'yinlari, kesatiqlar orqali bayon etadi. Garchi unda o'z yurti (Qo'qon) va uning xoni (Umarxon)ga sodiqlik, u boshqarayotgan yurtning boshqa hududlardan ko'ra obodroq ekanligiga ishora etilsa-da, Xolboqi misgar, Yodgor po'stindo'z, Muhammad Amin mufti, Otaboy amin, Sayid Azimxon, eshon kalla haqidagi hajviy-rivoyaviy epizodlarni ochiq-oydin keltiradi.

Muallif o'z masallaridan majoziy obrazlar orqali hukmron sinf vakillarini fosh qiladi, mamlakatga xarobalik, xalqqa qashshoqlik keltirgan o'zaro feodal urushlarga qarshi ommaning noroziligini ifodalaydi. Shuning uchun Yapaloqqush va Boyo'g'lining bir-biriga quda bo'lishi voqeasini keltiradi. Bu ikki quda to'y bahonasi bilan mamlakatni xonavayron qiladi. Yozuvchi Ko'rqush, Hudhud, Kulonkirsulton, Sho'ranul, Malik Shohim va Kordonlarning bir-birlariga aytgan masallari, hikoyalari orqali asarning g'oyaviy mazmunini ravshanlashtiradi.

Gulxaniy "Maymun bilan najjor" masalida hunar va hunar ahlini ulug'laydi, qo'lingdan kelmaydigan ishga aslo urinib kulgi bo'lma, ko'r-ko'rona birovga taqlid qilib falokatga yo'liqma, degan fikrni maymun qismati orqali ko'rsatadi. Bu masal axloqiy tarbiyaviy mavzuda bo'lib, ishning mohiyatini bilmay, pala-partish kirishuvchi va oxirida o'zi sharmanda bo'lib qoluvchi kishilarga o'git-nasihat tarzida keltirilgan.

Mehnatkash xalqning og'ir hayoti va mehnati, huquqsizligi va nochorligi, ayanchli qismati esa "Tuya bilan bo'taloq"da badiiy tasvirlangan. Gulxaniy bu masalda Sarbon, Tuya va Bo'taloq orqali xususan, o'zi yashayotgan jamiyatdagi tengsizlikni, uning og'ir mashaqqatlarini bayon qiladi. Chunki, xalq uchun "tirikchilik toshdan qattiq", Sarbon o'z g'amida, tuya og'ir yuk ostida, Bo'taloq esa ona sutidan mahrum.

Gulxaniyning "Toshbaqa bilan chayon" masalida esa bir-biriga zid va qarama-qarshi ikki obraz berilgan: toshbaqa-aqlli, farosatli, safarlarda ko'p yurib, ancha tajriba orttirgan, insofli, sodiq va qadrdon do'st timsoli, chayon esa uning ziddi. U boshqalarga yomonlik qilishdan huzur qiladi, yaxshilikni bilmaydigan kimsalarning ramziy obrazidir.

Gulxaniy qissadan hissa chiqarib, kishilarni hushyorlikka odamoxunlikka undab: "Aslning xatosi bo'lmas, nojinsning oshnosi bo'lmas", "Bo'ynida illati borning oyog'i qaltiraydi",-degan maqollarni keltiradi.

"Zarbulmasal" majoz va masallar, xalqning jonli iboralari asosiga qurilgan asar. Undagi she'riy va nasriy matnlar turli badiiy san'atlar vositasida ta'sirchan ifoda etilgan.

"Zarbulmasal" ham "so'z matosi qadim o'tmishda to'qilgani, ranginkamon rishtalari butun yer yuzini, go'zal so'z gilamlari bilan burkab chiqqan" yodgorliklarga monandligi jihatidan, nafaqat kattalar, balki bolalar ham zo'r qiziqish bilan o'qib kelayotganligi uning bolalar kitobxonligidagi muhim o'rnini belgilaydi. Umuman, asarda zarb, zarblash usulidan foydalanilgani uchun nomi "Zarbulmasal" hisoblangan. Unda 400 dan ortiq maqol va iboralar singdirilgan. Asar tarkibida quyidagi masallar bor: "Toshbaqa bilan chayon", "Tuya bilan bo'taloq", "Maymun bilan Najjor", "Kabutar bilan zog", "Yodgor po'stindo'z", "Dumsiz eshak", "Yolg'onchi tuya". Asardagi masallarning jami 15 dan ortiq.

"Zarbulmasal" xalq orasida "Yapaloqqush hikoyasi" ham deyiladi.

Alifbe manzumalar (abidsedariy) ta'lim-tarbiya asosi. O'tmishda eski maktablarda o'qish va yozishni o'rgatish bir necha bosqichli jarayonni tashkil etgan. Maktablar bo'lganki, faqat o'qishni o'rgatgan, maktablar bo'lganki, faqat yozishni o'rgatishga ixtisoslashgan.

Eski maktablarda yozuvni o'rganishda "hijo" yoki "tahajji" usulidagi uch bosqichga amal qilingan: Birinchi bosqichda arab alifbosidagi har bir harfni alohida-alohida yozish mashq qilingan. Bu bosqich **MUFRADOT** davri deyilgan. Aytaylik, arab alifbosida mavjud 28 harfning har biri alohida holda, so'z boshida, so'z o'rtasida va nihoyat so'z oxirida to'rt shaklga ega; bu 112 harfiy belgi degani. Agar bularni arab yozuvining "xatti ma'qoliy" va "xatti ko'fiy" turlari asosida yuzaga kelgan muhaqqaq, suls, nasx, tavqi', rayhoni, riqo, ta'liq, nasta'liq singari yuzdan ziyod ko'rinishlari hisobga olinsa, arab harflarini ifodalovchi belgilar miqdori qanchaga yetishini tassavur qilish qiyin, albatta. Shu vajdan mufradot davri birmuncha cho'zilgan. Bunda harflarni ifodalovchi har bir belgini chiroyli va yorqin qilib, qiyomiga yetkazib yozishga, demakki, husnixat (kalligrafiya)ga alohida e'tibor qilingan.

Ikkinchi bosqich-**MURAKKABOT** deyilgan. Bunda harfni harfga old tomondan qo'shib yozish mashq qilingan. Harfni harfga murakkab qilish-qo'shib yozishda qo'shilayotgan harflarni ifodalovchi belgilarning aniq va tiniq yozilishiga, ostki va ustki belgilarning to'g'ri ifodalanishiga alohida e'tibor qilingan. Shu zaylda harfni harfga qo'shganda hosil bo'luvchi hijolarni idrok qilish mashqi qiyomiga yetkazilgan.

Uchinchi bosqichda so'zni yozishga o'tilgan, bu **MUQATTAOT** davri deyilgan. Bu bosqichda o'quvchilar ikkiliklar, ruboiylar, qit'alar, tuyuqlar va g'azallarni ko'chirib yozishni mashq qilganlar.

Eski maktablarda uzoq asrlar davomida yozuv ana shu taxlitda o'rgatib kelindi. Bu esa, o'z navbatida, yozishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish va takomillashtirishni kun tartibiga qo'ydi, natijada shu yo'nalishdagi tajribalarni umumlashtiruvchi alifbo manzumalar yuzaga kela boshladiki, bular hozirgi adabiyotshunosligimizda abitsedariy she'rlar deb yuritiladi.

Alifbo manzumalari faqat xattotlik asrori bayonidan iborat va faqat xattotlik san'atini o'rganuvchilarga mo'ljallangan tadrisiy maqomdagi asarlarga emas, ular hammabopligi,

umuman, yozuvni o'rganishni niyat qilgan katta-yu kichikka mo'ljallanganligi bilan o'tmishdagi bolalar kitobxonligida ayri-ayrancha o'rin tutadi. Aytaylik, ularda qog'ozning "abreshimiy", "nimkatoniy", "abri bahor", "haftrang" turlari va ularda yozish xususiyatlari, yozuv vositalari—siyoh, qora qamish, qalam, pargor (tsirkul), mistar (transparent), qalamtarosh, qalamqat, xato ko'chirishganda uni yuvuvchi abr(shtrix) kabilarni qanday asrash va ishlatish, nihoyat, arab yozuvidagi har bir harfni qanday esda tutish, buning uchun o'sha belgi tabiatda nimaga o'xshashligini eslash hamda o'sha harfiy belgi hajmi qanday bo'lishiga oid ma'lumotlar berilgan. Ammo turkiyzabon xalqlar bolalarining yozuvni o'rganishi uchun o'z tillarida yaratilgan metodik qo'llanmalar mavjud emas edi. **Shermuhammad Munis**ning "Savodi ta'lim" alifbo-manzumasi ana shu ehtiyojni qondirish yo'lida yaratilgan asar bo'ldi.

Bu asar o'zbek tilida bitilgan ilk alifbo-manzuma sifatida alohida e'tiborga loyiq. U bolalar va yoshlarning xat-savod chiqarishlarini, ilm o'rganishlarini yengillashtirish maqsadida yozilgan. Munis an'anaga sodiq qolib, dastlab o'ziga yozuv qoidalarini o'rgatgan ustoz Ibn Hojibga minnatdorchilik bildiradi-da, so'ngra, asar yozishdan ko'zlangan maqsadini bayon qiladi:

Ko'p muddat erdi guruhi mushtoq,
Ta'lim sumanbarig'a ushshoq.
Mashq, etmak ishida xat bitarga,
Ta'lim vuqufig'a yetarga.
Aylar edi xizmatim aro po'y,
Dilresh o'lib o'ylakim qalam mo'y...

Munis "ko'p muddat"dirki o'zbek maktablari uchun savod chiqarishga qulay tadrisiy qo'llanmalar yo'qligidan "xat bitish ta'limini vuqufiga yetkazish" qiyinligini, binobarin, shu holga xotima berish maqsadida bel bog'laganini shunday uqtiradi:

Bilgancha surib qalamni har yon,
Ta'lim ishin aylar erdim oson.

Shundan so'ng shoir qalam va xat vasfiga o'tadi. Uningcha, qalam o'quv quroligina emas, balki yozuv vositasi bo'lganligi uchun ahamiyatli. Shu boisdan:

Zebo qamishini nayshakar bil,
No'gida aning shakar samar bil.
Harfidan oqib sharobi ma'ni,
El andin erur xarobi ma'ni.

Qalam ilm ahli nasibasini butun qiladi, saltanatlar yumushini raqam qiladi. Xullas:

Olam ishi intizomi andin,
Olam elining nizomi andin.
Ul bo'lmasa- bo'lmagay kitobat,
Bul bo'lmasa-qolmagay hikoyat...

Xat esa, aslida qalam "no'gidan" oquvchi "sharobi ma'ni". Xat vositasidagina kishilik jamiyati yaratgan ilmu hikmat avloddan avlodga meros bo'lib, yetib keladi:

Xatdur asbobi taroshi xoma,
Ziynat baxshi uzori noma.
So'z maxzanining nishonasi ham,
Ma'no durining xazonasi ham.
Har so'zki, ko'nguldan o'ldi mavjud
Xat bo'lmasa-bo'lgay erdi nobud...

Munis o'quvchilarni chiroyli yozishni o'rganishga da'vat etar ekan, buning uchun, avvalo, xat yozish vositalari-qalamu qalamtarosh, qalamdonu qalamqat singari yozuv qurollarini ozoda, "taxt va shaxt" tutish zarurligini uqdiradi. Shundagina "xatti xub"- husni xatga erishish mumkin, deb hisoblaydi muallif:

Ey kim xati xub erur taloshing,
Bo'lsin bu sifat qalamtaroshing.

Kim asru itik nechukki paku.
Nayni qalam etsun o'ylakim mo'...
Vagar yaxshi yo'nilmasa qalamlar,
Shak yo'qki, yomon tushar raqamlar.

352 satr (176 bayt)dan iborat manzumaning birinchi qismida ana shu masalalar xususida bahs yuritilgan. Masnaviy shaklida bitilgan asarning ikkinchi qismi arab yozuvi asosidagi o'zbek alifbosidagi 28 harfning shakli, nimalarga o'xshashligi va imlo xususiyatlarini birma-bir ta'riflaydi. Bunda u harflar hajmini nuqtalar bilan belgilash an'anasidan voz kechmaydi; "Nuqta bilan o'lchamak shior et",-deydi shoir va "Ul qavmki xatga erdi voqe'. Bu nuqta alardan o'ldi voqe'", deya alohida ta'kidlaydi. Uningcha, bunday qilish harflar hajmi va shaklini qat'iylashtiradi, demakki, belgining har xilligiga chek qo'yadi. So'ngra, "alif"dan to'shin" gacha arabcha har bir harfni poetik ta'riflashga o'tadi: "alif"ning hajman uch nuqtaga; "Tuli alif uch nuqtadir, ammo", "ro"-ikki nuqtaga, "zo" esa uch nuqtaga tengligini ta'kidlaydi:

"Ro" qomati ikki nuqta, ammo.
Boshi biyik ermas, o'ylakim "zo"
"Zo" uch nuqtau lek sarkash,
Qilsa bo'lur oni qushga o'xshash.

Shoir har bir harfni o'quvchilarga shu xilda tanishtirar ekan, savod o'rgatishda badiiy-tasviriy vositalardan, suvrat solish vositalaridan foydalanishni uqdirishni ham unutmaydi. Chunonchi, yuqoridagi misolda "z" (zo)harfi shaklan qushgao'xshashligi bilan o'quvchi zehnda tez o'zlashuvini ta'minlagan. "Nun" esa bamisoli "umqi binosi"-chuqurcha:

"Nun" olti nuqtadur, ey qarindosh,
Ikki oyoq, ikki tan, ikki bosh.
Uch nuqtadur ikki lab arosi,
Ul nav'ki umqining binosi.

Buning ustiga "nun" shunaqa bir harfiy belgiki, boshqa bir qator harflarning shakliy ifodasida ishtirok etadi:

"Qof" avvali "fo" boshiga monand,
"Nun" halkasig'a va lek payvand.
Yoki:
Gar "lom"ni istasang murattab,
"Nun" birla alifni qil murakkab.

Shoir barcha harflarni ta'riflab bo'lgach, ko'nglidagi ulug' niyati amalgaoshganidan tasalli topib, asarining nomi va yozilish tarixini shunday izohlaydi:

Bu nomaki bo'yla topti tanzim,
Yozildi oti "Savodi ta'lim".
Ta'rixini aning bu nav' adodur,
Hijrat chog'idinki, g'am fizodur.
Ming ikki yuz o'n to'qqiz edi yil,
Dog'i ramazon uchinchisi, bil.
Go'yoki chahorshanba erdi,
Itmomi qalamga dast berdi.

Hijriy 1219-yil ramazon oyi uchinchisi chorshanbasi melodiy hisobga aylantirilsa, 1804-yilning 4-dekabri kelib chiqadiki, bu asarning yozib tugallanganligi sanasidir. Asarda bolalarni qiziqtiruvchi nuqtalar anchagina. Eng muhimi, Shermuhammad Munis shu asari orqali imlo masalalariga daxl qilib, harfiy belgining shakli, hajmi, yozilish tartibini qoidalashtirdi va o'quvchilarda yozish malakalarini shakllantirishga, shu yo'l bilan bu sohada har xillikka barham berishga urindi.

Maktab ta'limi jarayonida abjad hisobini o'rgatish birmuncha qiyinchiliklar tug'dirgan, binobarin, shu qiyinchiliklarni yengish yo'lida abjad hisobida yechiladigan chistonlar yozish an'anaga aylana boshlagan. Bu sohada, ayniqsa, XVIII asrning oxiri va

XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan zabardast shoira va novator muallima Jahon otin Uvaysiy alohida namuna ko'rsatgan.

Jahon otin Uvaysiy (1789-1850) zamonasining peshqadam ziyolilari mulla Siddiq va Chinni otinlar xonadonida tug'ilib tarbiya ko'rganidan yoshligidayoq she'riyatga va maktabdorlikka havas qo'ydi. Otasi mulla Siddiq madrasani xatm qilgan. Fors-tojik va o'zbek tillarida she'rlar yozgan. Qur'oni karimni qiyomiga yetkazib qiroat qilganligidan eli uni Hofiz bobo deb e'zozlagan. Onasi Chinni otin ham xat-savodli bo'lib, maktabdorlik qilgan, qiziga ham yozish va o'qitishni yoshligidayoq o'rgatgan. Hatto ba'zi hollarda o'zi yumush bilan band bo'lgan kezlarda qiziga xalifalik xizmatini buyurgan. Jahon ana shunday vaziyatda otinlik tajribasini to'plagan va maktabdorlik hadisini o'zlashtirib borgan. Xuddi shu faoliyati tufayli elga tanilgan, maktabdorligiga shoiraligi qo'shilib, Qo'qon xonligimuzofotida shuhrat qozongan, hatto dovrug'i Umarxon saroyigacha yetib borgan. Bu hol uni ulkan shoira Nodira bilan yaqinlashuviga yo'l ochgan.

Uvaysiy eri vafotidan so'ng Nodira taklifi bilan Qo'qonga kelgan.

A. Valixonovning shahodaticha, "dastlabki paytlarda shoira haramda yashadi. U haramda "ikki qo'lini qovushtirib" o'tirmaydi, balki Nodiraga yaqin kishi bo'lishidan tashqari, haramdagi qizlar-kanizaklar orasida xat-savod o'rgatish bilan, ham ilmi musiqiyning amaliy jihatlaridan ta'lim berish bilan shug'ullandi. Shoira asira shogirdlari qismatiga achinarkan, ularni loaqal jamiyatdagi ana shu mavqelari mohiyatini mulohaza qilib ko'rishga undabshu asosda ijtimoiy ongilarini uyg'otishni ko'zlab bir qator chistonlar yozadi. U shogirdlarini mustaqil o'ylay bilishga, narsa va hodisalarni belgilariga qarab ajrata olish malakalarining shakllanishiga, sezgir va topqir bo'lishlariga erishmoq yo'lida izlanarkan, rang-barang mavzularda chistonlar bitib, ta'lim mazmundorligini chuqurlashtiradi, samaradorligini oshiradiki, bu uning maktabdorlik faoliyatida izlanganligini, qolaversa, eski maktablarda o'z zamonasidagi ta'lim tizimini takomillashtirish yo'lida ayrim islohotlarni amalga oshira olganligini ko'rsatadi. Buni uning chistonlarni yechish jarayonida o'z shogirdlarida ijtimoiy mushohada va mulohaza yuritish iqtidorini shakllantirishdan iborat niyatida ko'rish mumkin. Chunonchi, uning anorga bag'ishlangan chistoni bu jihatdan alohida ahamiyatga ega. Shoira bu chistonni yaratishda Alisher Navoiyning shu nomdagi lug'zidan ijobiy ilhomlangan, deyish mumkin. "Badoye' ul bidoya" devoniga kiritilgan bu lug'z shoirning yoshligi davrida bitilgan:

Ne mijmardur, to'la axgar, vale ul mijmar andomi.
Erur sun' ilgidin gohe musaddas, gah musamman ham.
Chiqar ravzandin axgari dudiyu bu turfakim, oning
O'tiga dud yo'qtur, mujmarig'a balki ravzan ham.
Otu mijmar dema, bor ul sadafkim, durlarin oning
Evurdi qonga davroni mus'habid, charxi purfan ham.
Agar bu nav' emas, bas ne uchun barmoq kuchi birla
Bo'shar jismi, oqar qoni, anga majruh o'lib tan ham.
Nechakim tab'i noridur va lekin me'da norig'a
Berur taskin, muning naf'in topibman voqian man ham.

E'tibor qilinsa, lug'zda dastlab anorning tashqi va ichki ko'rinishi tasvirlangan. Ya'ni, anor bamisoli "mijmar"-manqalday bo'lib, ichi "to'la axgar"-cho'g'. Shakli goho "musaddas"-olti qirrali, goho "musamman"-sakkiz qirrali. Manqallar ham odatda olti yo sakkiz qirrali shaklga ega holatda yasalgan. Biroq bu shunday bir manqalki, laxcha cho'g'ining tutuni va shu tutun chiqadigan "ravzan"i -tuynugi yo'q.

Uvaysiy ustozidan farqli o'laroq, anorni yashirarkan, unga to'rt satrda tavsif beradi: u anorni gumbazga o'xshatadi. Biroq bu shunday bir gumbazki, uning "eshigi, tuynugi" yo'q, lekin ichida "gulgunpo'sh qizlar"-anor donalari makon tutgan:

Ul na gumbazdir, eshigi, tuynugidan yo'q nishon,
Necha gulgun, po'sh qizlar manzil aylabdur, makon.
Sindurib gumbazni qizlar holidan olsam xabar,

Yuzlarida parda tortig'liq, turarlar bag'ri qon.

Shoira talqinicha, gumbaz-zulm haddan kuchaygan Qo'qon xonligi mulki. Gulgunpo'sh qizlar anor donalari yanglig' bag'ri qonga aylangan va o'sha mulkda hukmron feodal munosabatlar asoratidan ezilgan xotin-qizlarning umumlashma obrazi. Ularning "yuzlariga parda tortilgan"-anor donalari ustidagi parda shunga ishora. Shoir ana shu "gumbazni sindirib", ular holidan xabar olmoq zarurligini uqdirayotir. Bu shoiraning ulug' jasorati ifodasi.

Bu chiston yechimini adabiyotshunoslar turlicha sharhlashgan. Chunonchi, E.Ibrohimova yozadi: "To'rt misraga sig'dirilgan katta mazmunga anor ta'rifinigina emas, balki to'rt devor orasida ovoz chiqara olmasdan faryod qilayotgan, qavat-qavat niqob orasida yorug' olamni ko'rish imkoniyatidan mahrum etilgan millionlab mahzuma, munglig' ayollarning hayoti, taqdiri mujassamlashtirilgan. Bu yuzlariga parda tutgan bag'ri qonlar nidosi, noroziligi ifodasidir. Bunda shoiraning tutqunlikka qaratilgan, g'azabli isyoni mazmuni ham bor. Chunki xotin-qizlar ozodligi, erki haqida so'z bo'lishi mumkin bo'lmagan zamon ayoli-Uvaysiy mustahkam istehkomga (gumbaz) qamalgan qizlarning qora parda ortidagi qora taqdirini qoralaydi. Asar majoziy tasvirning yorqin namunasi ham bo'la oladi.

I.Haqqul esa, uning ijtimoiy-estetik mohiyatini yanada teranroq izohlab: "Eshik tuynugi, nishonasiz gumbaz-bu dahr, toza havolari surib olingan jamiyat. Inson farzandini qullikka mahkum etgan, mute yashashga majburan ko'niktiruvchi feodal tuzum qafaslar. Shoirani shular ichidagi "gulgunpo'sh qizlar"-ayol huquqsizligi azobga soladi. She'rdagi "sindirib" so'zi-belgili so'z. Uvaysiy nega aynan shu so'zni qo'llagan? Har jihatdan buning sabablarini izohlash qiyin. Lekin bir narsa aniq; u "sindirib"da qay zaylda bo'lmasin, parchalanishga mahkum jamiyat tartib va qoidalariga o'zining keskin munosabatini singdirgan. "Yuzlariga parda tortig'liq, turarlar bagri qon"-o'tmishdagi xotin-qizlarning ham tashqi, ham ichki holatini bundan aniq, bundan chuqur ifoda etgan satr o'zbek she'riyati tarixida kamdan-kam topilsa kerak", - degan edi.Bufikrlarning to'g'riligini abjad hisobi asosida yechiladigan va "g'am haddin oshti" iborasini yashirgan tubandagi chistoni ham tasdiqlaydi:

Yolg'izimda uchradi: ul dev edi yoki pari,
Ming boshi **qirq** ergashi bor, yona **sakkiz** navkari.
Holga kelmas, butni taqmas, barchasi jallodvash,
To'rti chorlab, **o'nu ellik**, menga yuzlandi bari.
Birining qo'lida **uch yuz** xanjaru **to'rt yuz** pichoq,
O'ning og'zida buldur: "Pora kil!-" deb gaplari .

"Abjad" harflar yig'masi hosilasi, arab alifbosida an'anaga ko'ra har bir harf bir raqam (son) qiymatiga ega.Yuqoridagi chistonning yechimi: "g'am haddinoshti!" iborasini beradi. Shoira bu iborani chistonda aks ettirib, o'zi yashagan ijtimoiy muhitdan noroziligini yorqin ifoda etgan, ayni choqda, o'zshogirdlariga ijtimoiy tengsizlikdan saboq berib, ular ongini uyg'otishni, ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashlarini shakllantirishni ko'zlagan.

Shoirningqalam,qog'oz,kamar,o'qloq,dutor,sham,ko'ylak,qaychisingari predmetlar, uyqu, yong'oq, makkajo'xori, daraxt, qizil gul, bog', xok (tuproq), choy, chakas, kaklik, ko'z, to'y, jon, suv, muhabbat, tun va kunga oidchistonlari ham abjad hisobi asosida yechiladi:

Bog' oralab bir gule ko'rdim, ajoyib nogahon,
Yuz tani bor, **yetti** shoxi, **o'n** butoq bo'lmish ayon.
Yoprog'i **o'ttiz,yigirma** bandi, **o'ttiz** ildizi,
Ey Falotun, tab' olim, aylagaysen imtihon.

Yechimi abjad hisobi bo'yicha"qizil gul" iborasini ifodalaydi.

Shoira bolalarda o'quv qurollariga havas uyg'otmoq va ularni sarishta-saranjom hamda ozoda tutmoqlarini ko'zlab, "qalam" va "qog'oz" haqida shunday chistonlar yaratgan:

Ul na qushdur:boshi **yuzdir**, qo‘lga olsang xosiyat,
Oning **o‘ttizdir** qanoti, yurmagidur ofiyat,
Poyi **qirq**, abjad hisobi anda ermish bandi bog‘.
Banddin aylang xalos ul qushni, qilmang qabziyat.
Yoki:

Ul na shahredur, **yigirma** bob, **bir** bozori bor,
Bulbuli mingdur, ajoyib **yetti** gulzori bor?
Yona vasfi shahri Rumdur, xindular tutmish vatan,
Tashna sursa, bog‘i abjaddin chiqqan anhuri bor.
Harflar jamlanganda “qog‘oz” so‘zi kelib chiqadi.

Uvaysiy ellikka yaqin chiston yaratgan, shulardan o‘n sakkiztasi shoiraning turli to‘plamlari va ayrim tadqiqotlarda e‘lon qilingan. Chistonlar xilma-xil mavzularda bo‘lib, xalq ijodiyotiga xos topishmoq hodisasidan ijodiy ta’sirlanish samarasi sifatida ijod qilingan. Shoira bu xizmati bilan XIX asr o‘zbek mumtoz adabiyotining janriy arsenalini boyitdi.

Anbar otinning (1870-1915) “Yakka bayt”lari ham alifbe-manzumaning o‘ziga xos namunasidir.

Bu asar muallifi avlodlarga o‘zini shunday tanishtiradi: “Zamonani norasoligi va xalq ko‘rgan zulmu taaddilarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, mushohada etib, el va yurt holig‘a yig‘lagan va quvvati yetganicha nafis til ila munojot qilg‘on kamina zaifai munglig‘ Anbaroy binni Farmonqul Marg‘iloniydurman”.

U arab harflari ifodalagan tovushlarni idrok etishni qulaylashtirishni ko‘zlovchi to‘rtlik, oltilik, sakkizlik va o‘nlik shaklidagi poetik tizmalar bo‘lib, qofiyalanuvchi so‘zlarning oxirgi hijosida muntazam takrorlanib kelishi ritmik bir butunlikni ta’minlab kelgan, bunga g‘oyaviy-axloqiy ruhi qo‘shilib, asarning kompozitsion yaxlitligiga erishilgan.

Odam ersang ma’ni bil dona-dona,
Vatan erur senga ikkinchi ona
So‘zlamasdan oldin so‘zingni sina
Har bir so‘zdir umring ichinda sina .

Shoira birato‘la odamiylikning to‘rt fazilatini ta’kidlayotir: birinchisi-odamiylikning bosh fazilati bama’niligida, farosatligida. Aksincha, bema’nilik va farosatsizlik-odamiylikka zid xislatlar. Ikkinchisi-Vatanni ikkinchi ona o‘rnida idrok etish, uni chin dildan sevish muhofazasiga fidoyi bo‘lishga shaylik ham odamiylikning ziynati. Uchinchi-so‘zni amaliyotda isbotlash va to‘rtinchi-so‘zda sobitlik, bular bari bir-birini to‘ldiruvchi axloqiy mezonlar bo‘lib, odamiylik tushunchasini mohiyatan ochishga xizmat qilgan. Harfdan- harfga o‘tgan sayin, shoira odamiylikning yangidan-yangi axloqiy jilolarini namoyish eta boradi.

“B” tovushi jilosidan odam adabiga zeb beruvchi axloqiy qarashini shunday tovlantiradi:

Ulg‘ayursan sanda bor o‘lsa adab,
Ulg‘ayursan sanda yor o‘lsa adab.
Odam ersang, tashqi surat berma zeb,
Ona yurtingni hamisha ayla zeb.

Shoira tashqi ko‘rkka oro berish odamiylikka kirmasligini, ichki go‘zallikning afzalligini, Vatanni obod qilish chinakam insoniy burchligini shu yo‘sinda ta’kidlayotir. “B” tovushi bahonasida shu g‘oyani umumjahoniy darajaga ko‘taradi. Dunyoda yaxshi nom qoldirish uchun yaxshi ishlar qilish zarurligini uqtiradi:

Shu tariqa, g‘oyaviy-badiiy barkamol alifbe-manzuma namunasini yaratib, el farzandlarining tezroq xat-savod egallashlariga munosib hissa qo‘shgan. Binobarin, bunday alifbe-manzumalar XX asrda bolalar she’riyatida yuzaga kelgan alifbe she’rlar-abitsedariylar uchun an’anaviy zamin vazifasini o‘taganligi bilan ham qimmatlidir.

8-mavzu: O`zbek bolalar adabiyotining yuzaga kelish omillari va taraqqiyot xususiyatlari. Abdulla Avloniy –ilk bolalar shoiri va islohotchi pedagogi

Reja:

1. Milliy uyg`onish harakati va uning o`zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli.
2. O`zbek bolalar adabiyotining yuzaga kelishi va taraqqiyot tamoyillari.
3. Abdulla Avloniy–ilk bolalar shoiri.
4. Shoir she`rlarining o`ziga xos xususiyatlari.

Milliy uyg`onish, millatning o`zligini anglash jarayoni mazkur davr adabiyotining ruhi va mazmunini tashkil qiladi. Millatning o`zligini anglash asos qilib olingan bu uyg`onish davri bolalar adabiyoti va matbuoti uchun ham poydevor bo`ladi.

O`zbek bolalar adabiyoti tarixi haqida fikr yuritilar ekan, uning ilk qadamlari XX asr boshlarida yaratilgan alifbolar, adabiyot va o`qish kitoblaridan boshlanganini alohida qayd etish lozim. Bolalar adabiyoti tom ma`noda ma`rifatparvarlikning farzandidir. Chunki jadidchilikning poydevori, tamal toshi usuli jadid maktabi bo`lgan. “Jadidchilik”ning asosida “jadid” so`zi yotadi. “Jadid”ning ma`nosi “yangi”-“yangi tafakkur”, “yangi inson”, “yangi avlod” singari keng ma`nolarni o`zida mujassam etgan. Istilohning kirib kelishi Ismoilbek Gasprali (Gasprinskiy) ochgan yangi maktab nomi bilan bog`liq. U 1884 yilda Boqchasaroyda bir maktab ochib, “usuli jadid” nomi bilan ataydi. Istilohning mazmuni maktab doirasida qolmagan, albatta. Aslida jamiyatning barcha qatlamlarini jalb etib, Uyg`onish mafkurasi bo`lib xizmat qilgan; milliy mustaqillik uchun kurash olib borgan; maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab chiqdi. Ismoilbekning Turkistonga kelib, Toshkent, Samarqand, Buxoroda bo`lishi uning tashabbusi bilan bu shaharlarda, so`ngroq Farg`ona vodiysida “usuli jadid” maktablari tashkil topishi butun Turkistonda jadidchilik harakati ommaviylashuviga turtki bo`ldi. Tezkorlik bilan uning uchun darsliklar tuzila boshlaydi. Ushbu maktablar uchun yozilgan ilk darsliklar esa o`z navbatida, bolalar adabiyotiga yo`l ochdi. Jumladan, 1907-17-yillarda Munavvarqorining “Adibi avval”, “Adibi soniy” darsliklari, Abdulla Avloniyning “Adabiyot, yoxud milliy she`rlar” majmuasi, “Birinchi muallim”, “Maktab gulistoni”, “Turkiy guliston yoxud, axloq” Ayniyning “Tahzib us-sibyon”, Fitratning “O`qu”, Sh.Rahimiyning “Sovg`a”, “Kattalarga o`qish”, Hamzaning “Yengil adabiyot”, “Qiroat kitobi” kabilar chop etilib, maktablarda o`qitilgan. Bu kitoblar, xususan, alifbodan so`ng o`qitiladigan majmualar “bolalarning tabiatlariga milliy hasrat va nadomatlardan ibrat o`lan nasihatlarini o`rnashdurmak orzusinda” (Avloniy) yaratilgan edi. Demak, aytish mumkinki, ana shu darsliklar birinchi marta bola dunyoqarashi, qiziqishlari, tafakkur olami hamda yosh xususiyatlariga muvofiq yozilgan; ulardagi badiiy ijod namunalari ham kichkintoylar tasavvuriga yaqin bo`lgan. Jadid adiblari va muallimlari ta`sirida ochilgan yangi usuldagi maktablar bolalarni shunchaki xat tanishga o`rgatishga emas, ijtimoiy-siyosiy savodini chiqarishda ham muhim rol o`ynagan. 1917 yil fevral voqealari arafasida Turkistonda 92 ta usuli jadid maktabi borligi qayd etilgan. Binobarin, XX asr boshlarida “usuli savtiya” maktablari paydo bo`lishi bilan bu maktablar o`quvchilariga mo`ljallangan ko`plab alifbo va o`qish kitoblari (majmualar) ham maydonga kelib, ularga tom ma`nodagi o`zbek bolalar adabiyotining tug`ilishi deb qarash (R.Barakayev) to`g`ri e`tirofdir. Chindan-da, maktab adabiyot darsliklari bolalar uchun yaratilgan ilk maxsus kitoblar sanaladi. Uning sahifalarida badiiy adabiyot namunalari darj etilishi bu fikrni asoslay oladi. **Jahon xalqlari bolalar adabiyotlari, jumladan rus va qardosh xalqlar bolalar adabiyotlarining ilg`or tajribalarini o`rganish va ijodiy o`zlashtirish ham o`zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirish va rivojlantirishda samarali omil bo`ldi.** Bu jarayon XIX asrning so`nggi choragida maktab-maorifsohasida sodirbo`la boshlagan siyosiy-ijtimoiyva ma`naviy-madaniy o`zgarishlar ta`sirida namoyon bo`la bordi, XX asr boshlarida esa hayotiy mazmun kasb etdi. Bunda milliy uyg`onish davrining ilg`or ziyolilari Mahmudxo`ja Behbudiy,

Munavvarqori Abdurashidxonov, Saidrasul Aziziy (1866-1936) Abdulla Avloniy, ayniqsa, salmoqli natijalarga erishdilar. M. Behbudiyning «Risolai asbobi savod»(1914), «Risolai jo`g`rofiyai umroniy» (1905), Risolai jo`g`rofiyai Rusiy» (1905), Kitobat-ul atfol» (1908), «Amaliyoti islom» (1908), «Tarixi islom» (1909), Munavvarqorining «Adibi avval», «Adibi soniy», «Tavji-al qur`on», «Yer yuzi» singari alifbo xrestomatiya va o`quv qo`llanmalari dunyoga keldi. Ayniqsa, S.M.Graminiskiyning (1859-1919) qo`llab-quvatlashi va uning tomonidan tuzilgan «Birinchi o`qish kitobi», «Ikkinchi o`qish kitobi»(1898), «Uchinchi o`qish kitobi»(1898) darsliklari ta`sirida bitilgan Saidrasul Aziziyning «Ustodi avval» (1902) otlig` birinchi o`zbek alifbosi, Abdulla Avloniyning «Birinchi muallim» (1908) va «Ikkinchi muallim» (1912), shuningdek, to`rt juzdan iborat «Adabiyot yoxud milliy she`rlar» singari darslik va qo`llanmalari katta e`tibor qozondilar, ularda keltirilgan she`r va nasriy lavhalar bolalarbopligi bilan ajralib turishidan tashqari, aksariyati I.A. Krilov, A.S.Pushkin, L.N. Tolstoy va K.D. Ushinskiylarning bolalarga atalgan masallari, she`riy ertaklari va hikoyalari tarjimasidan iborat edi. Zotan, XX asr boshlaridagi o`zbek ma`rifatparvarlik harakatining yetakchi namoyandasi, Toshkentdagi yangi usul – “usuli savtiya” maktablarining asoschilaridan biri Abdulla Avloniy o`zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga ham samarali hissa qo`shgan shoirdir.

Addulla Avloniy (1878-1934) arab va fors tillarini yoshlikdagi mustaqil mutolaa vaqtida egallagan. U matbuot ishlarida faol ishtirok etish bilan birga “Adabiyot yoxud milliy she`rlar” nomli to`rt qismdan iborat to`plamning birinchi kitobini “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim” deb nomlaydi. Bu asarlardagi o`nlab she`rlar, she`riy hikoya va masallar o`zbek bolalar she`riyatining ilk sahifalarini tashkil qiladi. Jumladan, shoirning “Ikkinchi muallim”dagi “Maktabga da`vat” she`rida muallif bevosita yosh kitobxonga murojaat qilib yozadi:

Boqdi Gunash panjaradan bizlara,
Yotma deyur barcha o`g`il qizlara.
Nolayi faryod qilib barcha qush:
Maktabingiz vaqti,-deyur sizlara.
Boshladi har kim o`z ishin ishlara,
Siz-da turing, maktabingiz izlara.
Siz-da kitoblarni(ng) oling shavq ila,
Tez yuguring ilm yo`lin gezlara.

Shoir ta`kidida tong otishi, uyqudan ko`z ochish vaqti yetganligi o`z va ramziy ma`no kasb etgan. Avvalo, saharda chiqqan quyosh panjaradan mo`ralab, uxlab yotgan bolakayni o`z nurlari bilan erkalab uyg`otishi, shuningdek, tong qushlari chug`urchuqlar, bolariyu buzoqlarni erta uyg`otib, kundalik “mashg`ulot”iga undagani kabi kichkintoy o`g`il-qizlarga ham kitob-daftarni qo`lga olib, ilm yo`lini izlashga da`vat etayotgani anglashiladi. Bundan tashqari, she`r mazmunida jaholat va g`afolat uyqusidan uyg`onish, o`zligini anglash tuyg`usi ham mavjud. Shoirning “Ikkinchi muallim”dagi “Maktab” she`rida ham yosh kitobxonlar-maktab o`quvchilariga murojaati seziladi:

Maktab uyi-dorul-omon,
Maktab hayoti jovidon,
Maktab safoyi qalbi jon,
G`ayrat qilib o`qing, o`g`lon!

She`rda maktab tinchlik, omonlik uyi, hayot manbai, qalblarga yaxshilik, ravshanlik keltiruvchi joy sifatida tasvirlanishi bilan birga, u axloq-odob uyi, Allohning ehsoni va bir ajoyib gulshan sifatida talqin etiladi. Muallifning “Maktab gulistoni” kitobidagi “Maktab” she`rida ham ushbu fikrlar mantiqan davom etadi:

Firdavsi jinon maktab, nodonlarga jon maktab,
Bilgan kishiga qadrin, bir dorulomon maktab.
Johillara g`am maktab, yalqovlarga kam maktab,
Husnixat kishilarga chin ruhi ravon maktab.

Jonim, o`qingiz maktab, boru yo`qingiz maktab,
Sizlar uchun, avlodim, bog`u guliston maktab.

Shunga o`xshash, "Maktab" nomli she`r A.Avloniyning "Adabiyot yoxud milliy she`rlardan 2-juzv" kitobida ham uchrashi bejiz emas. Unda maktab ta`rifining yanada yangi qirralari bo`rtib turadi:

Maktabdur oftobi jahon, saodating,
Maktabdur osmoni zamon, sabovating...
Maktab nasimi subh kabi fikra jon verar,
Maktab hayoti ziynatidur odamiyating...

Ko`rinadiki, she`rlar mavzu jihatdan bir, ammo ularnin talqini, badiiy ifodasi murakkablasha borgan. Birinchi she`rda shoir yosh kitobxonni o`qishga, ilm-ma`rifatga targ`ib qilsa, ikkinchi she`rda maktabning kimlarga foyda-yu qanday kishilarga zarar ekani qiyoslanadi; uchinchi she`rda esa maktabning alohida manfaatlari xususida emas, umummillat va yurtga keltiradigan foydalari tilga olinadi.

A.Avloniy bolalarga samimiy fikrlarini o`ynoqi satrlarda tasvirlash bilan birga, Vatan va uning qismati bilan bog`liq jiddiy mulohazalarni-da bayon etadi. Jumladan, "Vatan" nomli she`rida ona-yurtning noz-ne`matlari, boyliklari ta`rif-tavsif etiladi. Shu bilan birga, onaday aziz , mushfiq go`sha haqidagi qayg`uli nola yangraydi:

Onamizsan! Bizning mushfiq onamizsan!
Javlon urib yashaydurgon xonamizsan!
Seni sotmoq mumkinmidur, o`zing o`yla,
Tiling bo`lsa, hasratlaring tuzuk so`yla!..
Sotib-sotib qoladurmiz g`amga botib,
Boyqush kabi vayronada yotib-yotib.

Shoir o`tmishda ma`rifat gulshani bo`lgan yurtimizning jaholat botqog`iga botganidan afsuslar chekib, vatanimiz tobora vayronaga aylanayotgani, ilm-ma`rifatga oshno bo`lishgina kishilarni bu g`amdan qutqazishini ta`kidlaydi. Shu ma`noda shoirning "Ilma targ`ib", "Jaholat", "Istiqboldan orzularim", "Millatga salom" she`rlari millat farzandlariga xitob tarzida bitilgan. Umuman, A.Avloniy "Birinchi muallim" va "Ikkinchi muallim" kitoblarida yosh kitobxonlar tafakkuriga mos ilm xosiyati va ilmsizlik oqibati to`g`risida pandnoma tarzidagi satrlarni bitgan bo`lsa, "Maktab gulistoni"dagi she`r, hikoya va masallarda ijtimoiy dolzarb muammolarni ham qamrab olishi oydinlashadi. Zero, bunday she`rlarda orqali yosh avlodni ma`rifatga da`vat etish bilan birga, ularni vatanparvar, o`z millatiga, yurtiga sadoqatli qilib tarbiyalash maqsadi ham ko`zlangan.

A. Avloniyning "Muxtasar tarixi adabiyoti va tarixi Islom" asari ham mavjud. Ushbu asar boshlang`ich maktab o`quvchilariga mo`ljallangan. Bu asar birinchi marta 1910 yilda Munavvarqori tomonidan Toshkentda bosilgan. Mustaqillik yillarida esa Zokirjon Afzalov Shokirjon o`g`li tomonidan 1994 yilda "Fan" nashriyotida chop etilgan. Risolada Odam alayhisalomdan Muhammad alayhisalomgacha o`tgan payg`ambarlardan qissalar va zuhiri islom zikr etilgan.

Abdulla Avloniy XIX asr rus mumtoz adabiyoti vakillari I. A. Krillov va L. N. Tolstoyning asarlarini o`zbek tiliga tarjima qilgan, jumladan, I. A. Krillovning 21 ta masali, "Maymun ila ko`zoynak", "G`ayri jinsiy ittifoq", "It ila yo`lovchi", "Qarg`a ila Zag`iisg`on", "Tulki ila qarg`a" kabi asarlari o`zbek tiliga tarjima qilinib "Maktab gulistoni" kitobida bosilib chiqqan. Abdulla Avloniyning 1913 yilda "Turkiy guliston yoxud axloq" asari bosilib chiqdi. U 1917 yilga kelib ikkinchi marta nashr qilindi, asarda insonlarning "yaxshilikka chiqarg`uvchi, yomonlikdan qaytarg`uvchi bir ilm" - axloq haqida fikr yuritiladi. A. Avloniy asarlar yozish bilan bir qatorda maktablar ochish, xalqni savodxon qilishni, o`zbek xotin - qizlarini o`qitishni, o`qituvchilar va ziyoli kadrlar tayyorlash bilan shug`ullanadi. U 1923 - 1924 yillarda eski shahardagi xotin - qizlar va

erkaklar maorif bilim yurtlari mudiri 1924 - 1929 yillarda Toshkent harbiy maktabida o'qituvchi, 1925 - 1934 yillarda O'rta Osiyo universiteti, O'rta Osiyo qishloq xo'jaligi maktabida, O'rta Osiyo davlat universitetida dars beradi. Pedagogika fakultetining til va adabiyot kafedrasi professeri va mudiri bo'lib ishlaydi. U 1933 yilda o'zbek maktablari 7-sinfi uchun "Adabiyot xristomatiyasi" nashr ettirdi. A.Avloniy "Hijron", "Nabil", "Indamas", "Shuxrat", "Tangriquli", "Surayyo", "Shapaloq", "Chol", "Chiqaboy", "Abdulhaq" taxalluslari bilan tanqidiy va ilmiy maqola, 4000 misradan ortiq she'r ijod qilgan.

Avloniy 1927 yilda "Mehnat qahramoni" unvoni bilan taqdirlandi. 1930 yilda unga "O'zbekiston xalq maorifi zarbdori" faxriy unvoni berildi. Hozirgi mustaqil O'zbekistonimizda Abdulla Avloniy nomida bir qator maktablar bor. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi bolalar adabiyoti bo'yicha uning nomida mukofot ta'sis etgan. Respublika o'qituvchilar malakasini oshirish markazida A. Avloniy muzeyi tashkil qilingan. A. Avloniy 1934 yilda 25 avgustda vafot etdi.

Tayanch tushunchalar: milliy uyg'onish, jadid, ma'rifatparvarlik, mohiyat, islohot, pedagog, risola, mundarija, shoir, ma'rifatparvar, milliy ashula, yengil adabiyot, zullisonayn.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Milliy uyg'onish harakati nima va uning o'zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli.
2. Milliy matbuotda bolalar adabiyoti haqidagi bahslar qachon boshlangan?
3. Abdulla Avloniy nega ilk bolalar shoiri va islohotchi pedagogi sifatida e'tirof etiladi?
4. Hamza-ma'rifatparvarlik adabiyotining taniqli namoyandasi ekanligini asoslang'.
5. "Turkiy guliston yoxud axloq"-qanday va kimning asari?

Hamza Hakimzoda Niyoziy – ma'rifatparvar bolalar shoiri va pedagogik risolalar muallifi, S.Ayniy bolalarning zullisonayn adibi

1. H.H.Niyoziyning ijodiy faoliyati.
2. Hamza – bolalar shoiri.
3. Sadriddin Ayniy – bolalar shoiri va adibi.

O'zbek ma'rifatparvarlik adabiyotining taniqli namoyandasi **Hamza Hakimzoda Niyoziy**(1889-1929) o'zbek bolalar adabiyotining maydonga kelishiga katta hissa qo'shgan. Uning o'zi tashkil qilgan yangi usul maktablari talabalari uchun yaratgan "Yengil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi" nomli o'qish kitoblariga kiritgan ko'plab she'r, hikoya va masallari, ilm-ma'rifatga chorlovchi, ta'limiy-ma'rifiy ahamiyatga ega asarlari hali-hanuz o'z qimmatini yo'qotgan emas. Ayniqsa, shoirning o'quv qurollari madhiga bag'ishlangan she'rlari, "Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi" hikoyasi, "Toshbaqa bilan chayon" masali bolalar yosh xususiyatlariga muvofiqligi bilan diqqatga sazavor. Niyoziyning "Yengil adabiyot"ida ilm va joholat muqoyasasiga oid talaygina she'rlar o'z ifodasini topgan.

Ilm-jannat eshigi,
Xazinaning teshigi,
Insonni olim qilgan,
Maktab erur beshigi.

Jahl-do'zax eshigi,

Jahannamning teshigi,
Bog`lab solan ko`zingni,
G`aflat erur beshigi .

Angshiladiki, shoir dastlab ilmni jannatning eshigini ochuvchi, xazinaning yo`lini ko`rsatuvchi porloq nur sifatida, maktabni esa insonning ilm-ma`rifat nuridan bahramand bo`lib, olim bo`lishidagi dastlabki bosqich-beshik sifatida tasvirlaydi. Keyingi satrlarda esa bu ifoda jaholat bilan muvoziy qo`llanilib, jannat va do`zax, xazina va jahannam, olimlik va so`qirlik, maktab va g`aflat singari zid ma`noli tushunchalar orqali realistik mohiyat kasb etadi. So`ngra, olimlik xosiyati va johillik kasofati aniqroq ko`rsatib beriladi:

Olim bo`lsak dunyoda,
Kelur har ish bunyoda,
Biz ham suv ostin kezub,
Ham ucharmiz havoda.

Johil qolsak dunyoda,
Xo`rlik kelur ziyoda,
Hayvon kibi yuk tashub,
Cho`l kezarmiz piyoda.

Demak, shoir yosh avlodlarining bir kuni olimlar qatoridan o`rin olishiga, hatto suv osti va osmonda kezadigan bilimdon bo`lishiga da`vat etadi va bunga qat`iy umid bog`laydi. Kelajakka ishonch ruhi adibni bolalar uchun ko`plab darsliklar, ijtimoiy-siyosiy mavzuda, dunyoviy ilm, kasb-hunarni o`rganishga undovchi she`rlar bitishiga turtki bo`ladi.

Shoirning “Qalam” g`azali yengil vazn, o`ynoqi satrdan iborat bo`lmasa-da, mazmunan dolzarb. She`r qalam haqidagi qasida tarzida yozilgan. Lirik qahramon maktabga kelib, qalamga oshno bo`lgani va shu tufayli aqli raso, ilm-u adab egasi bo`lgani hamda barcha orzu umidlari ro`yobga chiqqanini ta`rif-tavsif etadi:

O`qudim, chiqdi savodim ham xatim yaxshi bo`lub,
G`ayratimga yarasha ishlar mango qildi qalam.

Harna kim yozmish qalam so`zidin also chiqmadim,
Ul mani ham aytganim axir bajo qildi, qalam.

Shoir bolalarni maktabga qiziqtirish, o`quv qurollariga havas uyg`otish, qolaversa, ilmning xosiyatini teran idrok etadi. Yosh qahramon tilidan “Bor edi ko`nglumda bo`lmoq podsholik orzu, O`tmadi fursat bu hojatim ravo qildi qalam. Bir gadoni o`g`li erdim podsho qildi qalam”,–deya ma`rifatni ulug`laydi. Natijada, shoir she`ri va talqinidan insonning jamiyatdagi mavqei, qanday inson sifatida bo`y ko`rsatishi ana shu ilm sharofatidan ekanligi anglashiladi.

Hamzaning bolalar uchun yozgan yana bir she`ri “Bir kishining bor edi to`rt bolasi” deb nomlanadi. Aslida bu mavzu o`tgan asr boshlaridagi o`zbek bolalar adabiyotida alohida yo`nalish sifatida ko`zga tashlanadi. O`sha davr o`qish kitoblaridagi axloq-odob mavzusi insoniylikning turli yaxshi va yomon jihatlarini qamrab olgan. Saxiylik va baxillik, to`g`riso`zlik va yolg`onchilik, mehnatsevarlik va dangasalik, sabr va sabrsizlik, qanoat va ta`magirlik, sadoqat va bevafoqlik, adolat va jabr-zulm singari insoniylikning qarama-qarshi qutblarida turgan o`nlab fazilat va illatlarning yaxshi va yomon jihatlarini xususida fikr yuritilib, yaxshisidan o`rnak olishga, yomonidan hazar qilishga undovchi she`r va hikoyalarga keng o`rin ajratilgan. Hamzaning yuqoridagi she`ri shu mazmunni o`zida ifoda eta oladi. Unda hikoya qilinishicha, bir oilaning to`rt farzandi bo`lib, uylariga kelgan mehmonning puli yo`qoladi. U pulni hech biri oldim demaydi, ko`rganim yo`q deydi. Shunda ota bolalarni tergash befovdaligini anglab, hiyla ishlatishga majbur bo`ladi: tort bolasini ham bir uyga qamab, oldiga qora kuya qo`yadi va deydi:

“Kimki rost esa gar so`zi,
Qora bo`lur o`zicha ikki yuzi;

Kimni agar yolg`on erursa so`zi,
Bor-yo`g`i qora bo`lur o`ng yuzi”.

Bolalarning kattasi pulni olganligi uchun bu hiylani tushunmay, o`ng yuzim o`zicha qora bo`lsa, chap yuzimni o`zim qora qilay, deb kuyani surkaydi. Ota bolalarni tashqariga chiqarganida kattasining chap yuzi qoraligini ko`radi, qolganlarining yuzi esa oq bo`ladi. Shunda kimning o`g`ri ekanligi bilinib, xolaning puli qaytib beriladi. Shu tufayli bu fe`lini tashlagan bolani shoir yosh kitobxonlarga ibrat qilib ko`rsatar ekan, qissadan hissa tariqasida:

Kimi bo`yla xiyonat qilur,
Bir kuni o`zini shuyla xijolat qilur, deb ta`kidlaydi.

H.H.Niyoziyning “Mevalar mojarosi” turkumidagi she`rlari ham bolalarbopligi bilan diqqatni tortadi. Unda bolalarga xos xarakter xususiyatlar, chunonchi, maqtanchoqlik, baxillik, manmanlik, chaqmachaqarlik, mushtumzo`rlik odatlari mevalar mojarosi misolida ko`rsatib berilgan.

Hamza she`riyatining ohangi va shakli xalq qo`shiqlarinikiga juda yaqin. U xalq qo`shiqlari musiqiylikidan foydalanib, o`z davri ijtimoiy-siyosiy voqealarini umumlashtirgan holda zulm va jaholatni qoralovchi, adolat va yuksak insoniy fazilatlarni, insoniy qadriyatlarni tarannum etuvchi zamonaviy ruhdagi yangi qo`shiqlar yaratdi. Shoir xalqning o`z hasratlarini ifoda etuvchi mungli, biroq shirin tuyg`ular uyg`otuvchi, tez va oson yodda qoluvchi, ohangdor va musiqiy qo`shiq hamda laparlaridan foydalanib, o`zi tanlagan mavzu va g`oyani o`quvchiga tez va qulay yetkazishga urindi. Hamza xalq orasidan turli mazmundagi qo`shiq va ashulalarni yig`ib, ularning ayrimlari uchun o`z davri hayot voqealarini aks ettiruvchi matnlar yozgan. Hatto u yozgan qo`shiqlarning ayrimlari hajviy holatni ifodalaydi. Shoirning bunday she`rlari uning "Oq gul", "Qizil gul", "Yashil gul", "Pushti gul", "Sariq gul", "Safsar gul" kabi ramziy nomlar bilan nashr ettirilgan "Milliy ashulalar uchun milliy she`rlar majmuasi" kitobidan o`rin olgan. Hamza folkloriga xos nozik poetik uslub elementlarini chuqur o`zlashtirib, ulardagi ilg`or gumanistik g`oyalarni rivojlantirdi. Ayniqsa, uning xalq ijodida keng tarqalgan "Kelin salom qo`shiqlariga xos tasvir va ifoda yo`llaridan ijodiy foydalanib yaratgan hajviy, yumoristik asarlari bu jihatdan ibratlidir:

Olti pullik taqadek,
Ko`zi irg`ib baqadek,
Och muxlisning qo`lida
O`tmay qolgan chaqadek
Shayx hazratlariga salom!

Hamza "Muhtarama onalarimizga xitob" she`rida onalarning farzand tarbiyasidagi unutilmas xizmatlarini yod etar ekan, ularni:

Siz edingiz millati chin rahbari,
Turmushu insonni butun sarvari,
Koni hidoyat biza siz edingiz,
Tarbiya dunyosini payg`ambari -

singari satrlarda ulug`lash bilan birga dilidagi bunday gina- kudurati va iltimosini ham bayon etadi:

Muncha uyqu bosdi sizi, onalar,
Fikr etingiz o`ylab u peshonalar,
Ilm-maorif bila begonalar,
Bo`ldingiz siz olamga afsonalar.
Mazlumalar, jonlara jononalar,
Qizlaringizni o`qiting, onalar!

U 1914-yilda yaratgan "Yengil adabiyot" nomli 1-sinf o`quvchilariga atab chiqargan darsligidayoq:

Maktab – millatni guli,

Millat aning bulbuli,
Maktabsiz qolgan millat
Boshqa chamanning quli, – deb yozgan edi.

Hamza darsliklarni yozar ekan, ta'lim-tarbiya maqsadini ko'zlab, xalq og'zaki ijodi namunalaridan mohirona foydalangan. "O'qish kitobi"da ibratli she'riy masallarni keltirgan. Hamzaning bolalar uchun yozgan she'rlari ajoyib xususiyatlarga ega bo'lib, ularo g'ayrat-shijoat to'lib-toshgan,

zavq va ilik tuyg'ular bilan sug'orilgan, oddiy, erkin, engil tilda yozilgan, o'zining ravonligi bilan yashnab turgan asarlar edi. Mazkur she'rlar xalq tilining talaffuzi va ohangini saqlab qolgan jonli va sho'x til bilan yozilib, ulardagi satrlar qisqa-qisqa, har bir bayt aniq, ravshan ifodalangan, tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish uchun tanlangan eng muhim so'zlar bir-biriga qofiyadoshdur.

Xullas, Hamza ilm-ma'rifatning kuchiga juda katta ahamiyat berdi. Uning fikricha, bilimlarni xalq ommasiga yoyish, ommaning ongini uyg'otishga yordam berishi mumkin. Agar yaxshi tarbiya insonning eng qimmatli boyligi bo'lsa, noto'g'ri tarbiya uning uchun chinakam baxtsizlikka, hatto, halokatga aylanishini uqtirgan. Shuning uchun maktab tarbiyasi bilan bir qatorda, oila tarbiyasiga ham juda katta ahamiyat bergan. Bolalar ijobiy va salbiy ta'sirga, ayniqsa, go'daklik chog'larida juda beriluvchan bo'ladilar. Buni yaxshi bilgan Hamza ularga yoshlikdan to'g'ri tarbiya berib borish lozim, oilada to'g'ri yo'lga qo'yilgan tarbiya maktab uchun katta madaddir va aksincha, oilada tegishli tarbiya ishlari olib borilmasa, bu hol maktabning ta'lim-tarbiya ishini juda qiyinlashtirib qo'yadi, deb yozgan. Ayrim ota-onalar o'z bolalarining farovon yashashini ta'minlash to'g'risida jon kuydirsa ham, ularni tarbiyalash bilan mutlaqo qiziqmasligini qoralab, tarbiya bo'lmasa, moddiy jihatdan ta'minlanganlik yaxshi oqibatga olib bormasligini, moddiy jihatdan ta'minlangan, lekin tarbiya ko'rmagan bolalar yaxshi odam bo'lib yetishmasligini uqtirgan. Hamzaning pedagogik faoliyati, umuman, o'quvchilarda to'g'rilik, rostgo'ylik, halollik kabi yuksak fazilatlarini tarbiyalashga qaratilgan.

Sadriddin Ayniy (1878-1954) bolalar uchun ijod etgan ma'rifatparvar adiblardan. Bu bejiz emas, albatta. Ma'rifatparvar S.Ayniy 1903 yili Samarqandga borib, M.Behbudiy tashabbusi bilan tashkil etilgan usuli jadid maktablarini ko'radi, o'qish va o'qitish ishlari bilan tanishadi. Buxoroga qaytgach, o'zi ham dastlab, tatar maktabida tojik tiliga tarjimon, so'ngra, 1908 yilda shunday maktab ochishga muvaffaq bo'ladi. Ayniy bolalar uchun ijod qilishni o'z maktabi talabalari uchun darslik yozishdan boshlab, "Alifbo" darsligini tartib beradi. 1910 yilda esa "Tahzib us-sibyon" darsligini nashr ettiradi. Ushbu darslik ko'p jihatlari bilan o'sha davr pedagogik risolalariga hamohang bo'lgan. Xususan, "Tarbiyali bola", "Odobli bola", "Ota-ona", "Maktab", "Ustoz muallim", "Marhamatli Ahmadjon", "To'g'rig'o'y va o'g'ri bola" singari didaktik matnlar va she'rlarning berilishi an'anaviydir. Biroq, bu didaktik matnlar ifodasida, mavzuni talqin etishda ustod Ayniy darsligining o'ziga xosligi ko'rinadi. Ayniy yerli xalq shevasida, ko'proq tojik tilida ijod qilgan, binobarin, darsliklarida fors tilidagi "Chor kitob"ga xos an'analarni rivojlantiradi. Ayniqsa, maktabning ilm maskani sifatidagi ta'rif-tavsifi ustoz-shogird savol-javobiga monand keltirilishi diqqatga sazovor. Bunday matnlardan dunyoning eng yaxshi joyi-maktab, eng yaxshi bolalar- maktabda o'qiydaganlar, undan ham yaxshilari- hech qachon maktabdan qolmaydiganlari, bulardan-da yaxshisi- saboqni puxta o'zlashtiradiganlari, tag'in o'rtoqlariga samimiy munosabatda bo'lib yordamini ayamaydiganlari ekani o'quvchiga tushuntirilib boriladi. Ustod Ayniy darsligiga kirgan didaktik matnlar bola tarbiyasida maktab, oila va muhit munosabatlari ta'siriga e'tibor berilgani bilan ajralib turadi. Ya'ni, bunda bolaning to'g'ri tarbiya topishida birgina maktab emas, oila, ota-ona va atrofdagi odamlar ham muhim rol o'ynashi ijtimoiy-hayotiy hikoyatlar orqali asoslab berilgan. S.Ayniy maktablar uchun ko'pgina alifbe va o'qish kitoblarini tartib berganligining o'ziyoq, uning bolalikka bo'lgan yuksak e'tiboridan dalolat beradi. Adibning 1920-yillarda nashr etgan o'nga yaqin tojik va o'zbek tilidagi alifbe hamda o'qish kitoblari

orasida “Qiz bola yoki Xolida” darsligi qizlar maktabiga mo`ljallangani bilan ajralib turadi. U o`ttiz darsga mo`ljallangan. Asarning bosh qahramoni Xolida ismli qiz bo`lib, uning xulqi, xarakteri, atrof-dagilarga munosabati, so`ngra, o`qishi va tarbiyasi xususida lavhalar berib borilgan. Jumladan, Xolida oilada, maktabda va tabiat qo`ynidagi faoliyat jarayonida ko`rsatiladi. Shuningdek, Ayniy Xolida misolida umuman qiz bolaning jamiyatda tutgan mavqei, sha`ni va orzu-havaslarini haqida fikr yuritadi: “Qiz bola ota-onasining eng sevukli bir mevasidur. Qiz bola ota-onaning qayg`ulik chog`larida eng mehribon bir sirdoshidir. Qiz bola qavmu qarindoshlarining obro`yi va nomuslaridir. Qiz bola uyning ziynati va xonadonning davlatidir. Qiz bola yurtning bog`i va butun elu ulusning chirog`idir”. Ana shundan so`nggina, qiz bola timsolida Xolida gavdalanadi. Dastlab, uning olti yasharlik paytidagi arzanda va tantiqligi, kichkina bo`lishiga qaramay, yasan-tusanga o`chligi va o`rtoqlariga ham shunga qarab munosabat qilishi hikoya qilinib, keyinchalik bu qizaloq odmigina Fotima bilan do`stlashgach, xulq atvorida, dunyoqarashida o`zgarish yasalgani oydinlashadi. Xolidada o`qish va ilm olishga havas uyg`ongani, mehnatsevarlik fazilatlarining shakllana borishi “Xolida xat va savoddan bo`lak narsani istamaydur”, “Xolida maktabga boradi”, “Xolida shohi va baxmal kiyimlarini sug`urib tashlaydir”, “Xolida qo`l ishlari o`rganadur”, “Xolida tikish tikadur” sarlavhali hikoyalarda o`z ifodasini topa borgan. Xullas, asar so`nggida kitobxon Xolidani aqlli va dono qiz sifatida ko`radiki, bu bilan adib bola tarbiyasi, inson shaxsining shakllanishida mehnat va oilaviy muhit muhim rol o`ynashini ko`rsata olgan. Ayniy bu qissa orqali o`zbek bolalar nasrining shakllanishiga ham katta hissa qo`shdi, deya olamiz. Bundan tashqari, maktab va tarbiya mavzui unga umr bo`yi hamdam bo`ldi; adibning “Eski maktab”, “Yetim” qissasi va “Esdaliklar” memuari shunday xulosaga kelishga asos bo`ladi. Shu ma`noda S.Ayniy o`zbek bolalari uchun nasriy asarlar yozgan, bolalar realistik prozasi rivojida o`ziga xos hissa qo`shgan zullisonayn adib sifatida alohida e`tirofga sazovor.

Tayanch tushunchalar: milliy uyg`onish, jadid, ma`rifatparvarlik, mohiyat . islohot, pedagog, risola, mundarija, shoir, ma`rifatparvar, milliy ashula, yengil adabiyot, zullisonayn.

O`zbek bolalar adabiyoti shakllanish va taraqqiyot yo`lida (1920-30-yillar)

Elbek-bolalar shoiri, nosiri va islohotchi muallimi

Reja:

1. Elbekning hayot yo`li.
2. Elbek – bolalar shoiri.
3. Elbek – masalnavis.

20-yillarda chinakam shakllanish jarayoniga kirgan o`zbek bolalar adabiyotini **Elbek** ijodisiz tasavvur qilish qiyin.

Muallimlik uni ham badiiy ijod, ham ilmiy ijod sari etakladi. Badiiy ijodga havas unda, o`z e`tiroficha hali Xoniy maktabida o`qib yurgan kezlarida – taxminan 14 yoki 15 yoshdalgida uyg`ongan esa-da, «1917 yildan boshlab yozuvga» chinakamiga berildi. Uning asl ismi Mashriq, otasiniki Yunus bo`lsa-da, elga dardkashlikni ko`zlab, Elbek taxallusini qo`llab, «she`rlar va ba`zan hikoyachalar yoza boshladi». Shu zaylda birin-ketin uning «Armug`on» (1921) masallar, «Ko`zgu» (1925), «Yolqinlar» (1927), «Sezgilar» (1927), «Bahor» (1929), «Mehnat kuylari» (1930), «She`rlar» (1934), «Chirchiq bo`ylarida» (1935), «G`unchalar» (1935) she`rlar to`plamlari, «Qo`shchi Turg`un» (1925), «Dadamat» (1936) hikoyalar majmualari, «Tozagul» (1934), «Bog`bon», «Etik», «Mergan» (1935) poemalar alohida kitoblar tarzida arab va lotin alifbolarida bosilib chiqdi. Uning she`rlari «Chig`atoy gurungi» uyushmasi chop etgan «O`zbek yosh ijodkorlari» (1922) to`plamidan joy oldi. Yangi-yangi she`r, hikoya va maqolalari o`sha davr matbuotida tez-tez bosilib turdi, o`zi ham o`zbek matbuotining faol namoyandasiga aylanib «Inqilob», «Maorif va o`qitg`uvchi»,

«O`zbekiston Sovet adabiyoti», «Bilim o`chog`i», «Yangi yo`l», «Alanga», «Uchqun» (Buxoro Xalq Respublikasi Maorif nazorati organi) singari qator jurnallarni tahrir hay`ati ishida qizg`in qatnashdi, shu zaylda Respublika matbuotining yuzaga kelishi va shakllanishida, o`zbek jurnalistikasining qaror topishi va rivojlanishida munosib hissa qo`shdi.

Elbek o`zbek tilining xalqimiz milliy qiyofasini ifoda etish uchun astoydil kurashdi, bu tilni kamsituvchilarga qarata 1922 yilda shunday satrlarni bitgandi:

Mungli qushim, sayrab-sayrab kel, anglat:
Kimlar erur turk tilini sotuvchi!
Bulbul kabi sayrab turg`on bu tilni
Uyalmayin bu o`lkadan otuvchi.
Boldan totli, jondan tunuk turkchani
Tushunmaydi xo`rlab-xo`rlab yotg`uchi
Ochunlarda boyligini ko`rasdan
Kimdir bunga: «Yordi, yormas degan!»
Mungli qushim, ularni qo`y, sen sayra,
Turk tilining dong`in chiqar ko`klarga...

«Til» she`ridan keltirilgan parchadan anglashtirayotirki, unda ifodalangan g`oya istiqloq g`alaba qozonib, milliy tilimiz davlat tili maqomini olgan ayni zamonda ham o`z dolzarbligini yo`qotganicha yo`q. Til va imlo masalalarini yorituvchi «Til», «Imlo masalasi», «Imlo va til quriltoyi chaqirilishi oldidan» (1920), «O`zbek imlo qurultoyi va uning qoldirgan ta`siri», «Alifbe masalasi» (1921), «Turk tillarining qonunlari to`g`risida» (1922), «Til darsligi», «Otilmagan sopqon» (tilga oid darslik haqida, 1923), «Tilimizdagi yangiliklar» (1924), «YAna til – imlo masalasi» (1925), «Imlomiz ustida bir necha so`z» (1927), «Til imlomiz ustida» (1929), shuningdek, o`zbek folklor iva etnografiyasi yuzasidan to`plagan materiallari asosida «O`zbek folklori lug`ati» (1922), «O`zbek xalqining izohli lug`atiga oid materiallar» singari o`nlab maqolalarni yozdi. Elbek til taraqqiyotini jamiyat taraqqiyotidan ayri tasavvur qilmadi.

Elbek o`zbek halqining boy og`zaki ijodiyotini to`plash va o`rganish ishiga ham tilshunos-muallim sifatida Turkiston Maorif Xalq Komissarligi qoshidagi O`zbek bilim hay`atida ishlagan kezlaridayoq kirishgan edi. U Bo`stonliq atroflaridan turli qo`shiqlar, laparlar, og`zaki drama, maqol va matallar, topishmoqlarni maroq bilan to`pladi. Shu kuzatishlari jarayonida xalq adabiyoti juda boy bo`lishi bilan birga o`z davri va o`sha zamon kishilarining turmushlarini o`z ichiga olgan qimmatli adabiy vasiqalardir, degan xulosaga keldi. Binobarin, ularni to`plash, nashr etish va o`rganishga jadal kirishishi zarurligini uqdirib, yoshlar ongini faollashtiruvchi o`zi to`plagan xalq topishmoqlari, maqollari va qo`shiqlarini jamlab «Topishmoqlar, maqollar va ashula to`plamim» nomi ostida 1923 yilda bostirib chiqardi. Bu kitob g`oyat qizg`in kutib olindi, unga O`zbekistonning boshqa joylaridagi folklor namunalarini qo`shish istagini ifodalovchi takliflar ham bo`ldi. Bu taklifni inobatga olib, Elbek Sirdaryo, Buxoro, Farg`ona, Xorazm va Samarqand shahar va qishloqlarini kezdi, folklor asarlarini yozib g`oyat yangidan to`plagan materiallarni qo`shgan holda 1928 yilda G`ulom Zafariy bilan hamkorlikda «Ashulalar» to`plamini nashrdan chiqardi, 1936 yilda yana yangi materiallarni qo`shib, shu to`plamni uchinchi nashrini amalga oshirdi.

Elbek xalq ertaklarini to`plar va o`rganar ekan, ularga o`zi o`zbekchaga o`g`irgan A.S.Pushkinning «Baliqchi va baliq haqidagi ertak», «Oltin xo`roz», «Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak» tajribasi asosida yondashib, ertak syujetini nazmda bayon etish an`anasini o`zbek bolalar dostonchiligini yuzaga keltirishga tatbiq etdi. Bu jihatdan uning 1935 yilda nashrdan chiqqan «Ertaklar» to`plamini tashkil etgan «Kambag`al yigit va par dasturxon», «Erksiz folchi», «Omonat» she`riy ertaklari alohida ahamiyatga molik.

Garchi «Kambag`al yigit va par dasturxon» shu nomdagi o`zbek ertagi asosida yaratilgan esa-da, unda A.S.Pushkinning «Baliqchi va baliq haqidagi ertak» asari bilan qator

mushtarakliklar bor. Pushkin ertagi markazida kambag'al cholu kampir va oltin baliq obrazlariga daxldor epik sarguzasht tursa, Elbek asarida kambag'al kampiru o'g'li va turna orasidagi munosabatdan tarkib topgan syujet harakatdadir. Hatto tuzoqqa ilingan turnaning tilga kirib ovchi o'g'longa qilgan murojaati bilan oltin baliqning baliqchi cholga qilgan iltijosida mazmun o'xshashligi bor:

Turna: - Hoy yigit, meni so'yma,
Bo'shatib qo'yib yubor.
Buning uchun sen mendan
Ne so'rasang shuni ol!:

Oltin baliq: - Qo'yib yubor dengizga, bobo,
Katta to'lov to'layman senga,
Ko'ngling ne tilasa bergayman.

Syujetdagi tafovut shundaki, Pushkin talqinida bebiliska boylik qashshoq kampirni quturtiradi, Elbek talqinida xalq boyligini zo'ravonlik bilan tortib olgan ochko'z podshodan qasos olishga undalgan. Ochko'z podsho ovchi o'g'londan turna bergan par dasturxonni tortib olgach, turna ichidan askar chiqadigan qovoqni sovg'a qiladi. Shu askarlar zo'ravon, ochko'z podsho ta'zirini berib, kambag'al yigitga par dasturxonni qaytarishadi. Ertakda hak-huquq uchun kurash motivi ifodasini topgan.

«Erksiz folchi» she'riy ertagida ham ijtimoiy motiv ustuvor. Xalqning «soxta folbin» ertagi syujetini nazmda bayon etish asosida bitilgan bu she'riy ertakda nochorlikdan soxta fol ochish evaziga tirikchilik qilishga uringan, ammo kutilmagan omadi bilan podshoning yo'qolgan xachiri va qaroqchilar xazinadan o'margan bir qop oltinni topib nazarga tushgan, nihoyat yolg'oni chinga aylanib saroy folbini sifatida izzat-ikrom qozonsa-da, erkidan ayrilib tahlikada yashashga mahkum bo'lgan folbin qismati ko'rsatilgan. Folbin o'zining yolg'ondakam folchi ekanini har qancha takrorlamasin, na podshoh, na saroy ahli unga ishonishmaydi, uning yolg'on gapini esa rost o'rnida qabul qilishadi. Elbek bu bilan saroyning yolg'on va ig'volar maskaniga aylanganini, unda yolg'on rost o'rnini tamoman egallaganini fosh etadi.

Elbekning bu she'riy ertaklari badiiy saviyasiga ko'ra H.Olimjon, Mirtemir, S.Jo'ra, Q.Muhammadiy, Sh.Sa'dulla va Z.Diyorlarning 30-yillarda yaratgan she'riy-adabiy ertaklari darajasida turmasa-da, o'zbek bolalar dostonchiligini rivojlantirish yo'lidagi izlanish sifatida e'tirofqa sazovor.

Elbek o'zbek bolalari xalq qo'shiqlarini to'plash va nashr etishning ham tashabbuskorlaridan bo'ldi. U o'zi to'plagan material asosida 1937 yilda chop ettirgan «Bolalar qo'shig'i» to'plami o'zbek folklorshunosligi tarixidagi dastlabki urinish samarasi sifatida ahamiyatlidir. To'plamda 18 ta bolalar qo'shig'i jamlangan.

Elbekning boshlang'ich maktab bolalari uchun darslik va o'quv qo'llanmalari tuzish tajribasi bolalar yoshi xususiyatlari va qiziqishlarini inobatga olgan holda badiiy asarlar yozish iqtidorini, demakki, bolalar shoiri va bolalar yozuvchisi sifatidagi iste'dodini shakllantirishda muhim omil bo'ldi. Bu jihatdan «Bilim» darsligining ikkinchi kitobida keltirilgan «Odamlarning kuchi nimada?» hikoyasi e'tiborga loyiq:

Odam miltiq, tuzoq, qarmoq, ketmon yasadi. Yirtqish hayvonlarni topib otdi. Tuzoq quyib, qushlarni ilintirdi. Qarmog'iga tiqish uchun ketmon bilan er kovlab, qurti topdi va baliqni suvdan ilintirib oldi: odamning kuchi yasagan qurollarida.»

Adibning mahorati shundaki, hayotiy saboq bolalarga xos mushohadakorlik zaminida ifodalangan. Yoki 1922-1925-1927 yillarda 25 ming nusxada bosilgan «O'zbekcha o'qish kitobi»ning birinchisiga kirgan «Yo'ldoshning tegirmoni», «Totli sho'rvo» va «Jo'jalar» hikoyalari ham shu xildagi fazilatlariga ega. Chunki «Yo'ldoshning tegirmoni»da bolalar ijodkorligi o'yin jarayonida ochib beriladi:

«Qo'g'irchoq» to'rtligi esa parallelizm negizida bitilgan bo'lib, ahloqiy-didaktik mazmunga ega. Butun to'rtlikda «qanot» so'zi rang-barang ma'noda tovlanadi:

G'oz qanoti oq bo'lur,

Er qanoti ot bo`lur.
Bolalarning qanoti –
Maktabda o`quv bo`lur.

She`rning voqeaband mazmunga ega bo`lishi – unda epiklik alomatini ta`minlabgina qoldirmaydi, balki uning bolalarbopligini, aniqrog`i, undagi mazmun va obrazlarning «ko`rimliligini» – bola idrokiga mosligini belgilaydi. Elbekning o`zi ham bu hodisani chuqur anglaganini «Armug`on» to`plami so`zbohisida shunday e`tirof etgan: «Zamon kishilari hozirgi turmushga hamda o`zlarining ko`ngillariga to`g`rilab yozilgan kitoblarni axtarmoqqa boshladilar. Mana, men ham shuning kabi elimizning istagan narsalariga, oz bo`lsa-da, ko`mak etmoq umidi bilan ushbu kitobchani el bolalarining qarashlariga otmoqqa botirlik qildim...»

«... el bolalarining qarashlariga» mo`ljallangan bu kitobcha faqat masallardan tartib berilgan shoirning ilk to`plami bo`lib, qisqa muddatda ikki marta (1921 va 1923 yillarda) nashr etildi. Shuni ta`kidlash joizki, Elbek butun faoliyati davomida 30 dan ziyod masallar yozdi, ularni «Armug`on»dan boshqa «Ko`zgu» (1925), «Yolqinlar» (1925) va «G`unchalar» (1935) kabi to`plamlarida ham e`lon qildi va shu asosda o`zbek masalchiligini rivojlanishining yangi bosqichiga olib chiqdi. Elbek bu masallarni yaratishda xalq og`zaki ijodi, o`zbek mumtoz adabiyoti va I.A.Krillov masalchiligiga xos an`analardan ijodiy foydalandi. Chunonchi, «Sichqon xotinning qiz uzatishi», «Qora qushlar ila toshbaqalar» masallari uchun «Kalila va Dimna»da mavjud bo`lgan sichqon xotinning qiz uzatishi, qarg`a va toshbaqa syujetlaridan foydalangan. «Olaqarg`a va Qurbaqa» masalini esa I.A.Krillovning «Qarg`a va Tulki» masalidan ijodiy ta`sirlanib yozgan. Zotan, u I.A.Krillovning «Fil va Laycha», «Ko`zgu va Maymun», «Tulki va uzum», «Eshak bilan bulbul», «Bo`ri bilan Turna» masallarini o`zbek tiliga o`girish jarayonida mahorat sirlarini o`zlashtirgan, lekin o`ziga xos ijod yo`lidan borgan.

«Olaqarg`a va Qurbaqa» masalida maqtovdan taltayib ketib, o`ljasidan ajralib qolgan Olaqarg`aning gumrohligidan kulinadi. Olaqarg`a Qurbaqani tutib olib, daraxt shoxiga qo`narkan, Qurbaqa undan qutilishni ko`zlab, Olaqarg`ani maqtay boshlaydi:

Dedi: – Ey barcha qushning sen go`zali!
Dunyoda ko`r madim men senday qushni...
Senga teng yo`q yerda emas, ko`k ustida,
Qani biroz sayrab bergil, men eshitay.

(«Armug`on», 1923, 22-bet)

Olaqarg`a bunday maqtovdan erib ketib, sayramoqqa kirisharkan, og`zidan Qurbaqa tushib ketadi va suvga sho`ng`ib undan qutuladi.

Shoir maqtanchoqlik fojeasini boshqa bir asari – «Sholi va Kurmak» masalida ham ochib beradi. Masal Sholi va Kurmak orasidagi munozara asosida qurilganligidan mumtoz adabiyotimizdagi munozara janriga hamohang. Lekin undan keltirib chiqarilgan bosh g`oya – sholikorni qadrlash, shu asosda sholikorlik mehnatiga muhabbat uyg`otish motivi masalga xos mantiqiy yakun tarzida namoyon bo`ladi.

Elbek bolajonlar uchun talay quvnoq she`rlar yozib, «Ko`zgu», «Yolqinlar», «Bahor», «G`unchalar» singari to`plamlarida e`lon qildi. Bu she`rlarida kichkintoylarni tabiat bilan tanishtirishga, ularda hasharotlarga, o`simliklarga, qushlarga mehr-muhabbat tuyg`ularini uyg`otish evaziga Vatanni sevish sabog`ini berishga intildi. Chunochi, «Lolazorda» she`rining lirik qahramoni Lola dengiz yuzida sizib olgan taassurotini shunday ifodalaydi:

Chiqqan edim dalaga,
Ko`zim tushdi bolaga.
Bordim-da, uzdim-oldim,
Oy, qiziq holga qoldim!

Adabiy ertak va uning bolalar adabiyotini yuzaga kelishidagi ta`siri

Reja:

1. Xalq ertagi va adabiy ertaklarning o`zaro o`xshash hamda farqli xususiyatlari.
2. Folklor namunalarini interpretatsiya qilish.
3. Folklor siyujeti asosida adabiy ijod, yoxud stilizatsiya.
4. Folklor janrlarining kompozitsion qulayligi.
5. Adabiy ertakshakllari.
6. H.Olimjonning o`zbek bolalar dostonchiligi taraqqiyotiga ta`siri.
7. "Oygul bilan Baxtiyor", "Simurg` yoxud Parizod va Bunyod" ertak-dostonlarining g`oyaviy-badiiy mundarijasi.
8. T.G`oyipov adabiy ertaknavis adib.

MAVZUGA DOIR TAYANCH TUSHUNCHALAR:

Harakat, uzv, matn, dialog, monolog, guldur-gup, chandish, arsenal, alliteratsiya, ritm, tovush, tabu, maqol, masal, mashoyix, oqin, hukm, paremik, paremiografiya, paremiologiya, sintaktik, saj`, fetishestik, gallyutsinatsiya, inonch, deklamatsion, ibtido, versiya, variantlilik, mif, afsona, rivoyat, uydirma, tugun, sajiya, motiv, sayyor, allegoriya, antropomorfizm, folklorizm, stilizatsiya, tabdil.

O`zbek bolalar adabiyotining shakllanish jarayoni XX asrning 20-30 yillarida, ayniqsa, jiddiy tus oldi, tezlashdi va keng qamrov kasb eta bordi. Asosan, she`riyat va hali hikoyachilik doirasida qolib kelayotgan bolalar adabiyoti bu davrga kelib, xalq ijodiyotiga keng va chuqur murojaat qilishga kirishib, o`z janriy imkoniyatlarini adabiy ertakning she`riy ertak, nasriy ertak, ertak qissa, dramatik ertak singari xilma-xil oraliq shakllari bilan boyitish va to`ldirishga muvaffaq bo`la boshladi. Aslida XIX asrning so`nggi choragi va XX asrning 10-yillarida fors-tojik shoiri Ubayd Zokoniyning "Mushuk ila sichqon" qissasi (Xislat tarjimasini), rus adabiyoti namoyondalari I.A.Krillov, A.S.Pushkin, L.N.Tolstoy, K.D.Ushinskiy masallari, ertaklari va hikoyalarining o`zbek tiliga o`girila boshlanganligi, shuningdek, Said Rasul Aziziy va Abdulla Avloniylarning voqeaband she`rlari, masallari hamda Hamzaning xalq rivoyati asosida yozilgan "Bolaning yomon bo`lmog`iga sabab bo`lgan onaning jazosi" she`riy ertagi, qolaversa, Abdulla Qodiriyning 20-yillarda xalq ertagi ruhida yozilgan "Jinlar bazmi" va Abdurauf Fitratning "Qiyomat" nasriy adabiy ertaklaridan o`z sarchashmasini olgan folklor syujetlari negizida bolalarbop asarlar yozish va shu asosda realistik o`zbek bolalar adabiyotini shakllantirish va rivojlantirish harakati 30-yillar arafasi va davomida chinakkam yangi bosqichga ko`tarildi. Buning bir qancha sabablari va omillari bor edi. Birinchidan, xuddi shu yillarda o`zbek folklorshunosligi ancha jonlangan edi, xalq qo`shiq-lari va dostonlari qatorida ertaklarni yozib olish va nashr etishda samarali natijalarga erishila boshlandi. Bu ishda Elbek, G`ulom Zafariy va Shukur Sa`dulla singari bolalar adiblari ancha faollik ko`rsatdilar. Ayniqsa, Elbek bolalar folklorini to`plash yo`lida qizg`in izlandi, 1937 yilda o`zi to`plagan asarlar asosida tartib bergan "Bolalar qo`shig`i" to`plamini nashr ettirdi.

Ikkinchidan, 30-yillarning boshlarida "Bolalarga ertak kerakmi? Sehrli-fantastik ertaklar ular tarbiyasiga zararli emasmi?,- degan mavzularda boshlangan qizg`in bahs xalq ertaklariga munosabatni yanada chuqurlashtirishga xizmat qildi. Natijada, xalq ertaklari syujetlarini turli shakllarda ijodiy interpretatsiya qilish va shu asosda bolalarni xalq fantaziyasi olamiga olib kirish bir muncha jonlandi. Bu hol bolalar epik poeziyasining yuksalishi va dramaturgiyasining oyoqqa turishiga ijobiy ta`sir ko`rsatdi. Sirasini aytganda, bolalarga atalgan badiiy adabiyot yaratish an`anasinng dastlab, adabiy ertak shaklida Daniel Defo, Jonatan Svift, Jan de Lafonten, Sharl Perro, Erix Rapse, aka-uka Yakob va Vilgelm Grimmlar, Vilgelm Gauf, Hans Kristian Andersen, Karlo Kollodi, V.Jukovski, P.Yershov va boshqalar ijodiyotida keng miqyosda namoyon bo`lganligi va o`zbek bolalar adabiyoti

vakillarining ular tajribalarini ijodiy o`zlashtira boshlashlari jarayon qiyofasini belgilay berdi. Natijada, folklor va yozma bolalar adabiyoti munosabatlari ikki tomonlama chuqurlashishga kirishdi:

Bolalar uchun ijod etish an`anasi hali yozuv bo`lmagan qadimgi zamonlardayoq onalar allalari, erkalamalari, ovutmachoqlari, shuningdek, xalq ertaklari, topishmoqlari, taqvim va maishiy qo`shiqlari, butun bir tizim tarzida namoyon bo`luvchi o`yinlari shakllarida folklor bag`rida yuzaga kelgan edi. Binobarin, bolalar uchun ijod etish xalq pedagogikasi va etnografiyasi aqidalariga to`yintirilgan qadimiy an`ana bo`lib, uning ijodiy andazasi bolalarga mo`ljallangan ixtisoslashgan badiiy yozma adabiyotning vujudga kelishini ta`minlagan omil bo`ldi. Bu folklor va yozma adabiyot orasidagi genetik (bevosita) aloqa natijasi edi.

Folklor va yozma adabiyot orasidagi bilvosita aloqa esa bolalar adabiyotida folklorizmlarning xilma-xil ko`rinishlarini yuzaga keltirdi va bolalar adabiyotining xalqchillashuvini, g`oyaviy-badiiy barkamollashuvini, qiziqarliligi va tabiiy soddaligini ta`minladi. Shu tariqa, o`zbek bolalar adabiyoti ham folklorga tayangan holda shakllana va rivojlanadi.

Shuni ta`kidlash joizki, o`zbek bolalar adiblari xalq ijodiyoti namunalarini to`plash, nashr etish va bolalarga moslashtirish, folklordagi janriy rang-baranglik va ifodaviy vositalardan ijodiy foydalanishda, asosan, tubandagi ikki yo`nalishda amal qildilar:

Birinchi yo`nalish-folklor namunalari (ertaklar, masallar, rivoyatlar, latifalar va hokazolarni) bolalar yoshi, saviyasi va ruhiga moslashtirib qayta ishlash yoki tabdil (interpretatsiya) qilish. Bu ijodiy jarayonning bosh sharti-asarning xalqchil ruhiga putur yetkazmagan holda g`oyaviy-badiiy barkamolligini ta`minlash va shu asosda axloqiy-tarbiyaviy qimmatini oshirish hisoblanadi. Jumladan, xalq ertaklarini bolalarga moslashtirib qayta aytish an`anasi jahon xalqlari, xususan, rus bolalar adabiyotida anchagina tajribaga ega. Shukur Sa`dulla ana shu ilg`or tajribani o`rganish asosida nafaqat o`zbek, balki, boshqa xalqlar ertaklarini ham bolalarga moslashtirib tabdil qilishda ma`lum natijalarga erishdi. Bu jihatdan, ayniqsa, uning 30-50-yillardagi izlanishlari samarali bo`ldi. Bu davrda u ellikdan ortiq xalq ertagini bolalarga moslashtirib, qayta ishladi va kichkintoylarga tortiq etdi. Bular "Ikki sandiq" (1945,1948), "Yoriltosh", "Uch tulki" (1947), "Qarg`aboy" (1948), "Tulki bilan turna" (1951), "Maqtanchoq quyon" (1953), "Ayyor tulki" (1955), "Ohanrabo" (1959) singari rasmiy kitobchalar tarzida nashrdan chiqdi.

**Sh.Sa`dulla** xalq ertaklarini kompozitsion soddaligiga, xalqchiligiga, g`oyaviy yo`nalishiga putur yetkazmay, zamon talablari doirasida axloqiy-tarbiyaviy qimmatga molik bo`lishiga diqqat qildi. Natijada ertaklar turli yoshdagi kichkintoylar uchun "hayot darsligi" vazifasini o`tay boshladi. Bu jihatdan adibning maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun hayvonlar haqidagi ertaklarni qayta ishlashdagi xizmatlari e`tiborga arzigulikdir. Zero, u bu yoshdagi bolalarning diqqati beqarorroq bo`lishi, uzoq muddat davomida tinglash ularni tez charchatishini hisobga olib, hajmi katta ertaklarning ba`zilarini birmuncha qisqartirdi, ba`zilarini esa bir necha mustaqil ertakchalarga bo`lgan holda kichkintoylarga taqdim etdi.

"Bo`ri bilan tulki" ertagi, jumladan, xarakterlidir. Xalqimizda mashhur bu qadimiy ertak hajm jihatidan anchagina katta. Unda bo`rining yovuzligi va go`lligi, tulking ayyorligi va olg`irligi zamirida o`tmishda zo`ravonlarning zolimligi fosh qilinsa, qo`zichoq, xo`roz, ot va qo`shchi chol obrazlari misolida mehnatkash xalqning ma`naviy go`zalligi va pokligi, aqlliligi va tadbirkorligi, samimiyliги va qasoskorligi realistik tarzda ifodalanadi. Ertak xotimasida Bo`rining o`lishi - zolimlik dunyosining chirishi, qulashiga timsol bo`lib, xalq optimizmining hayotbaxsh qudratini yorqin ko`rsatadi.

Sh.Sa`dulla bog`cha yoshidagi bolalarning katta hajmli bunday ertaklarni idrok qila olmasliklarni payqab, uning negizidabir-biridan mustaqil bo`lgan ikkita ertak yaratadi.

Ertakchalarning birinchisi "Och bo`ri" deb nomlangan.

U bo`rining qo`zichoq, cho`pon va qirchang`i bilan munosabatlari epizodlarini o`z ichiga oladi. Ertak go`lligi tufayli otdan qattiq tepki yegan bo`rining o`limi bilan

xotimalanadi. Bunday yakun ertakning kompozitsion yaxlitligini ta'minlagan. Qizig'i shundaki, Sh. Sa'dulla keyinchalik xuddi shu ertak asosida, aynan shu epizodlarni o'z ichiga olgan "Och bo'ri, sho'x qo'zi va qirchang'i" she'riy ertagini ham yaratdi.

"Chol bilan bo'ri" - ertaklarning ikkinchisidir. Bu asarga endi soddadillikda xalq ertagidagi qo'shchidan qolishmaydigan qop ko'targan chol va bo'ri munosabatlari epizodi asos qilib olingan. Chol o'z rahmdilligi va soddaligi tufayli bo'riining "qopqoniga" tushadi. Ertakni tinglayotgan kichkintoy cholga achinadi, unga rahmi keladi. Bu esa unda insonga muhabbat tuyg'usini tarbiyalaydi. Ammo ayyor tulkinging tadbirkorligi bilan bo'ri tajovuzidan qutulgan cholni ko'rib -quvonadi kichkintoy. Bu ertak ham bo'riining o'limi bilan tugallanib, xalq optimizmining barhayot qudratini kichkintoylar qalbiga ko'chiruvchi, kompozitsiyasiga ko'ra mustaqil asardir. Adib xuddi shu ertak asosida keyinchalik kichkintoylar uchun "Chol bilan bo'ri" nomli kichik she'riy pesa ham yozgan.

"Sholg'om", "Bo'g'irsoq", "Bo'ri va echki bolalari" kabi qaytariqlar negizida qurilgan "Qarg'a va qo'zi" ertagi ham Sh. Sa'dulla qalami ostida uch marta sayqal topdi.

Ikkinchi yo'nalish-folklor syujetlari asosida she'riy, nasriy va dramatik asarlar ijod etish yoki stilizatsiya xarakteridagi folklorizmlar. Bu yo'nalish barcha xalqlar bolalar adabiyotlari ravnaqida yetakchi omillardan hisoblanadi.

Folklor janrlarining kompozitsion qulayliklari -ommaviyligi bolalarga atab yoziladigan asarlar uchun g'oyat muvofiqdir. Bolalar adiblari bu haqiqatni chuqurroq anglay borganlari sari ko'proq ijodiy kamolotga erishayotirlar. Ular xalq syujetlariga monand syujetlar o'ylab topa boshladilar. Bunday to'qima adabiy syujetlar ko'pincha hayot voqeligini doim kuzatish va undan oziqlanishning, shuningdek, biror maqol va matalning mazmunini voqeaband tafsilot vositasida kichkintoylarga yetkazish niyatining natijasi bo'lib tug'iladi. Bu esa ularning xalq syujetlari negizida yozilgan asarlardan farq qiluvchi xoslik belgisi sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni janr e'tiborlariga ko'ra adabiy ertaklar, doston-ertaklar, adabiy masallar, adabiy latifalar deb atash to'g'riroqdir. Bu jihatdan, ayniqsa, adabiy ertaklarning bolalar poeziyasini taraqqiy ettirishdagi roli katta bo'ldi. Kichkintoylarni voqeligimiz ruhiga olib kirishda, ularga hayotdan saboq olishni va odam tanishni o'rgatishda S.Jo'raning- "Qaldirg'och", Z.Diyorning "Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa", Q.Muhammadiyning "Qo'ng'izoy va sichqonboy", "Sandal va pechka", "Chivin urishqoq va shamol polvon haqida", "Dono bobo va uning 101 nevarachevaralari", Sh. Sa'dullaning "Bir tuxum tarixi", "Bir yallachi va bir o'yinchi", "Yalqov ayiq", "Revoch haqida ballada", "Qurumsoq", Po'lat Mo'minning "Kecha, bugun va erta haqida ertak", "Tish cho'tka, paroshok va atirsovun ertagi", "Gaz polvon ertagi", "Cho'lning cho'lga xati", Safar Barnoevning "Oltin shahar haqida afsona", "Vijdon", "Qo'g'irchoqlar podshosi", Tunsunboy Adashboevning "Nur daryo", "Uch bo'taloq va sirli qovoq", Miraziz A'zamning "Chumolloy bilan arioyning sayohati", "Erk qushi", Anvar Obidjonning "Odil Burgutshoh" va "Zamburug' laqabli josus haqida ertak", Tohir Qahorning "Ko'zga ko'rinmas maxluq", Hamza Imomberdievning "Ajdaho komida", Muhammadjon Rahmonning "Momoqaymoq", Nurali Qobulning "Odam, oyoqortog' va daydi shamol haqida ertak" kabi ko'pgina adabiy she'riy ertaklarning axloqiy-estetik qimmatini kattadir. Bu asarlar o'zbek bolalar epik poeziyasining xalqchil zamonaviy namunalari hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, XX asrning 60-80-yillarida bolalar adabiyoti vakillarining folklorga ijodiy munosabati yanada chuqurlasha bordi. Bu davrda ular folklorning qator janrlariga xos shakl va ifoda usullarini ijodiy o'zlashtirishga alohida rag'bat ko'rsata boshladilar, natijada, bolalar epik poeziyasida she'riy adabiy ertakning qator ichki ko'rinishlari bilan birga adabiy topishmoq, adabiy tez aytish, adabiy latifa, prozada esa adabiy nasriy ertak, ertak-qissa singari oraliq shakllar yuzaga keldi. Nasriy adabiy ertak janrida T.G'oyibov, P.Muhammadyorova, A.Abdurazzoq, M.Murodov, A.Irisov, Y.Shukurov, Y.Sa'dullaeva, S.G'afurov, R.Farhodiy va R.Tolibovlar izlangan bo'lsalar, A.Obidjon "Dahshatli Meshpolvon" (1989) ertak-qissasini yaratib, janrning yangi voqelik asosidagi jilosini ta'minladi. Bugina emas, u "Pahlavonning o'g'irlanishi", "Qo'ng'iroqli

aldoqchi", "Qorinbotir" singari ertak-pesalari bilan folklor syujetlari tipidagi zamonaviy bolalar dramaturgiyasini boyitishga hissa qo'shdi. Bu jihatdan u Po'lat Mo'minning "Qovoqvoy bilan Chanoqboy", "So'qatoy va Konfetboy", "Ona bolam deydi, bola onam deydi", G'ani Jahongirovning "Ajoyib urug'", O.Tolibov va I.Ahmedovlarning "G'ayrat va g'aflat", Ergash Raimovning "Qorboboning yangi yil sarguzashtlari" va Rahim Farhodiyning "O'tkir shoxli buqacha" singari ertak-pessalarida ko'ringan salbiy xarakterdagi stilizatsiyalash usulini yanada chuqurlashtirdi va bu an'ananing hayotiyiligini ta'minladi. Bu ertak-pesalarda nafaqat syujet qurilishida, balki obrazlar xatti-harakatlarida, nutqida, xilma-xil ifodaviy vositalarda ertaklarga xos fantastik unsurlar, tasviriy vositalar yetakchi taomilga aylangan.

Jumladan, atoqli o'zbek shoiri **Hamid Olimjon** (1909-1944) "bolalik kunlari" danoq xalq ijodiyotiga mehr qo'yganligini faxrlanib kuylaydi. Bora-bora folklor "fikrini tortib", butun umrga unga mahorat sabog'i, tadqiqotlar va original asarlar yaratish manbaiga aylanib qoldi. Jumladan, uning xalq shoirlari Fozil Yo'ldosh o'g'li, Abdulla shoir, Islom Nazar o'g'li bilan doimiy ijodiy muloqotlari, qator xalq dostonlari, ayniqsa, qahramonlik eposi "Alpomish"ni nashrga tayyorlashi va ular ustidagi kuzatishlari folklorga ijodiy munosabatini yanada chuqurlashtirgan ilhom manbai vazifasini o'tadi. U. "Alpomish" eposi tahliliga bag'ishlangan "Mardlik, muhabbat va do'stlik dostoni" (1938) maqolasida folklorlardan o'rganishning ahamiyatiga to'xtalib, bu sohada ulug' rus shoiri A.S.Pushkin ijodiy tajribalariga shunday yuksak baho beradi: "Pushkin ijodining so'nggi davrini folklor davri deb atash mumkin. Bu davrda Pushkinning butun asarlari folklor materiallari asosida yozilgan edi. Folklor Pushkin ijodida ayrim bir tasodifiy hodisa emas, balki bir muayyan yo'l, ustanovka holida edi. Pushkin faqat rus folklorigina emas, balki ayni zamonda G'arbiy Yevropa folklori bergan materiallarga ham murojaat qilardi. Bu tasodifiy emas, ish prinsipi edi.

Pushkinning folklorga va xalq tiliga bo'lgan muhabbati adabiyotni keng xalqqa yetkazish niyati bilan tug'ilgan va bu rus adabiyotini demokratizatsiya qilishdagi etaplardan biri bo'lgan edi." Bu mulohazani H.Olimjonning folklorga munosabatiga ham aynan tatbiq etish mumkin. Zotan, uning 30-yillardagi ijodiyotida folklorga ijodiy munosabat alohida bosqichni tashkil etadi. Shoir ijodining ko'pchilik tadqiqotchilari buni e'tirof qilishgan.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, H.Olimjon ham A.S.Pushkin singari nafaqat o'z milliy folklori doirasi bilan cheklangan, balki qo'shni qon-qardosh xalqlar og'zaki ijodini o'rganish va ularga munosabat ko'rsatishda ham ma'lum natijalarga erishgan. Qozoq xalqi eposi "Er Torg'in" asosida yaratilgan operaga maxsus maqola bag'ishlagani - buning yorqin dalili. Qolaversa, u bolalarga mo'ljallab yozgan "Lola", "Vatan", "Ona va o'g'il", "Hulkarning she'ri" va "Samolyot" singari qator she'rlarida xalq ijodiga xos obraz, motiv, ohang va janr stilizatsiyasi unsurlardan mahorat bilan foydalandi.

H.Olimjon umr bo'yi xalq ertaklarini tinglashdan tolmadi. Bu haqdagi iqrorlarini "Ona" she'rida "Faqat sevadi-yu ertak aytadi" deya ifodalasa, "O'zbekiston" shehrida "Ertaklarsa quloq tutardim" tarzida e'tirof etgan, nihoyat "Oygul bilan Baxtiyor" ertak-dostoni debochasida tinglagan ertaklari va ulardan olgan taassurotlarini yaxlitroq umumlashtiradi: "Uyqusiz tunlarim"da "ko'p ertak eshitgandim" deya "o'sha damlar"ning sururini qayta tuyadi. Eshitganlari esa "O'zi uchar gilamlar, "Tohir-Zuhra", "Yoriltosh", Oyni uyaltirgan qosh, O't bog'lagan qanotlar, Beqanot uchgan otlar, Baxtiyor bilan Oygul, Suylaguvchi devorlar, Bola bo'p qolgan chollar". "Ana shu ertaklar uning fikrini tortgan", "Havasini ortirgan", pirovard-oqibatda, uning san'atkor bo'lib shakllanishida ta'sir ko'rsatgan va nihoyat uning o'zida ham "To tonggacha so'ylasam ertak" ("Savol") degan ijodiy niyatni uyg'otgan edi. Bu niyat 30-yillarning ikkinchi yarmiga kelib shoirga tinchlik bermay qo'ydi, natijada uning o'zbek bolalar dostonchiligi taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan va o'zbek bolalar epik poeziyasida yangi bosqichni boshlab bergan "Oygul bilan Baxtiyor" (1937) hamda "Simurg' yoki Parizod va Bunyod" (1939) ertak-dostonlari birin-кетин dunyoga keldi. Bu asarlar o'zbek bolalar epik poeziyasida yangi oraliq janr-ertak-

doston shaklining qaror topishidan tashqari, folklardan ijodiy o`rganish va o`zlashtirishning ham yorqin namunalari bo`ldi. Natijada, o`zbek bolalar epik poeziyasida shakliy izlanishlar tobora chuqurlasha bordi va bolalar dostonchiligi bag`rida maqol-ertak, masal-ertak, naql-ertak, ertak-doston, rivoyat-ertak va she`riy latifa singari xilma-xil oraliq janrlarda asarlar yaratish an`anaviy tus ola bordi.

Aslini olganda, Hamid Olimjon bu ertak-dostonlarini bolalarni ko`zlab yozmagandi. A.S.Pushkin ham o`z ertaklarini yozganida shunday yo`l tutgani ma`lum. H.Olimjon Pushkinning ertaklari ustidagi ijodiy izlanishlariga xos tajribalariga suyanib, adabiyotning mehnat ahli turmushiga kengroq va chuqurroq singishini, butun ommaning kitobxon bo`lishini nazarda tutib shu ommabop janrga qo`l urgan edi. Binobarin, ertak-dostonlar yozilgan tarixiy sharoitga nazar solinsa, shoir izlanishlarining ijtimoiy-estetik mohiyati yanada ravshanlashadi. Holbuki, 30-yillarda ijtimoiy-madaniy hayotda savodsizlikni tugatish, barchani yoppasiga savodxon qilish harakati qizigan bo`lib, ertak-dostonlar endigina savod chiqarayotganlar o`qishiga qulay edi. H.Olimjon ertak-dostonlari zimmasiga davr yuklagan ana shu tarixiy-estetik vazifani bajarish bilan birga keng kitobxonlar ommasiga davr ruhini ilg`ash va anglashga ham ko`maklashardi. Shunga qaramay, bu asarlar davrlar o`tishi, ijtimoiy-estetik tafakkurning o`sishi tufayli ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda bolalar va o`smirlarga mo`ljallangan dostonchilikning sara namunalari aylanib qoldi va yosh avlodda ijtimoiy-estetik dunyoqarashni tarbiyalashda hamon xizmat qilib kelayotir.

Shoir bolaligida tinglagan ertaklar silsilasida "Oygul bilan Baxtiyor"ning bo`lganligini o`zi bir-da "Baxtiyor bilan Oygul, qiz bo`lib ochilgan gul" tarzida, ikkinchi bor esa: "Ammo Oygul-Baxtiyor ertagini u takror qilar edi har kechin" deya qayta-qayta ta`kidlaydi. Shoir esa shu birgina ertak syujeti doirasida qolib ketmadi, ko`pgina tadqiqotchilar to`g`ri va asosli ta`kidlaganlaridek, o`z asari syujeti ustida ishlashda "Malikai Husnobod", "Susambil" ertaklari syujetlari, shuningdek, "Erni-er qiladigan xotin", "Qahramon", "Yaltillama sopol tovoq" ertaklari motivlari, hatto "Chambil qamali" va "Jizzax qo`zg`oloni" (Fozil Yo`ldosh o`g`li asari) kabi xalq dostonlaridan ham ijodiy ta`sirlandi. Qolaversa, u bunda "Bashar qo`shig`i"da ifodalangan "qora tunda tug`ilib, shu on bo`g`ilgani", o`sha qora tundagi "buzg`un va benavo dunyo"da unga "qondosh va jondosh el"ning "qashshoq va gado"likdan iborat mashaqqatli hayotidan norozi bo`lib 1916-yilda Jizzaxda ko`targan isyoni taassurotlarini ham tagma`no vazifasida istifoda etdi. Tabiiyki, bu asarning ijtimoiy-estetik ruhini kuchaytirdi. Rost, bu, o`z navbatida, asar yaratilgan davr voqeligini, tasdiqlashga qay darajadadir mos ham kelardi, biroq undagi voqelik har qalay "yo`qsillarning 1917-yilgi inqilobining majoziy-ertaknamo tasviri" (N.Karimov) ham emasdi. Bunday qarash asarning ijtimoiy-estetik mohiyatini cheklashdan tashqari, hamon sevilib o`qilayotganiga ham shubha uyg`otadi. Ehtimol kimdir H.Olimjon o`z qahramolarini oddiy mehnat vakillaridan tanlaganini vaj qilib, shoirni zamonasozlik qilganligini asoslashga urinar. Aslida esa, tarixning bunyodkori omma ekanligi va shu haqiqatni badiiy adabiyotda ulug`rus shoiri N.Nekrasov qator asarlarida ifoda etgani inobatga olinsa, H.Olimjon ana shu ijodiy an`anani o`zlashtirib, o`z ertak-dostonlarida muvaffaqiyat bilan davom ettirganligi ayonlashadi. Zero, xalq ertaklarida erk va adolat uchun kurash hamma zamonlarda yetakchi motiv bo`lib keldi.

Chindan ham ertak-dostonda muhabbat va baxt tarixi emas, balki unga erishish uchun kurash tarixi ertaknamo yo`sinda ifodalangan. Bu kurashga jamiyatda xotin-qizlar mavqeini tiklash motivi ham hamohang. Shu sababli asar voqealari markazida Oygul obrazi turadi, u voqealarni harakatlantiruvchi kuchni boshqaradi. Bu g`oya-ertak-doston asosi bo`lgan "Malikai Husnobod" ertagining bosh g`oyasi. Ko`rinadiki, xalqning o`zida bu g`oya feodal munosabatlar jarayonida qadimdan yuzaga kelgan. Ijtimoiy tengsizlik hamma zamonlarda ayollarni o`z huquqlarini tanishga undagan va bu xalq ijodida xilma-xil janrlardagi asarlarda, jumladan, "Malikai Husnobod" ertagida ham aksini topgan. H.Olimjon ertak-dostonni yozgan 30-yillar arafasida boshlangan xotin-qizlar ozodligi va

teng huquqliligi uchun kurashdan iborat sho`ro kompaniyabozligi yangi bosqichga kirgan edi. Oygulning Malikai Husnobodga nisbatan ijtimoiy faol timsolga aylanganligida bu holat ta`sirini inkor etib bo`lmaydi. Shunga qaramay, u xalq ertaklarida hamma zamonlarda o`z erki, o`z huquqi, o`z muhabbati uchun kurashib kelgan ayollarning umumlashma mujassamasi darajasiga ko`tarilgan. U podsholar taklifini rad etar ekan, shunchaki o`z ijtimoiy mavqeidangina kelib chiqmaydi, balki podsholarning zolimligi, xalqni istibdodga giriftor etganligi, ma`naviy subutsizligini ko`zga tutib, shunday yo`lni tanlaydi. Shu xususiyatiga ko`ra u asardagi talqinda hatto Baxtiyordan ham faolroqdir. Rost, u podachi Baxtiyorni ijtimoiy kelib chiqishi jihatidan o`ziga tengligi uchungina emas, balki ham jismoniy, ham ma`naviy barkamolligi uchun ixtiyor etdi: Chunki u:

Go`zal edi va chinor
Qomatiga edi zor.
Ko`kraklari butun bir
Oftobni yashirardi.
Tanlariga bir umr
O`t lovillab turardi.
Qilichday o`tkir edi,
Rustam kabi zo`r edi..

Baxtiyor xuddi shu fazilati bilan Oygul qalbini zabt etgandi va shu fazilatlarini tufayli uning dilidagi orzularni ro`yobga chiqarishga ko`makdosh bo`la olardi. Chindanam asarda shu nuqtadan e`tiboran Baxtiyor Oygul istaklarining ijrochisiday harakat qiladi. Ular hamkorlikda Susambilda "Yangi bir dunyo qura" boshladilar. Nihoyat: Oygul himoyasida,

Baxtiyor soyasida

Susambilda erkin, shod,
Yashar edi xaloyiq.
Uni butun odamzod
Xayol qilishga loyiq.

Aksar tadqiqodchilar ana shu talqinlarda shoir sho`ro zamonini alqagan degan qarashlarni ilgari surganlar. Istiqloq yillariga kelib esa, bu talqinlarga shoir zamonasozligi nishonasi sifatida qarovchilar ham topildi. Aslida-chi? Na unisi, na bunisi. Chunki insoniyat tarixi hamisha erk va adolat uchun kurashdan iborat bo`lib kelgan, xalq ijodiyotida ham, mumtoz adabiyotda ham bu kurash turli shakllarda, jumladan, ozod va farovon yurt shaklida, Forobiyda esa "ideal shahar" tarzida ifodalaniib kelingani nazarda tutilsa, H. Olimjon kishilikning shu asriy g`oyasini o`sha an`naviy mantiq doirasida talqin qilganligi ravshanlashadi.

"Oygul bilan Baxtiyor" – jabrdiyda xalqning o`z haq-huquqi, erki yo`lidagi kurashini ifodalasa, "Simurg` yoki Parizod va Bunyod"– mehnat ahlining halolligini, so`zi va ishida sobitliligini, mardligini, o`z insoniy tuyg`ularining chinakam e`zozkori ekanligini tarannum etadi. Sirasini aytganda, bu ertak-doston uchun manba vazifasini o`tagan "Simurg` afsonasi" O`rta Osiyo xalqlari, ayniqsa, o`zbek va tojik folklorida qadim zamonlardan beri mashhurdir. U "Mahiston afsonasi" nomi bilan ham yuritilgan. Og`izdan-og`izga ko`chib yurgan bu afsonani ulug` Firdavsiy birinchilardan bo`lib, yozma adabiyot mahsuliga aylantirgan. Simurg` bilan bog`liq epizod "Shohnoma" tufayli xalq ijodiyotida keng tarqalgan "Rustam" ertagida qayta ishlanib, jozibasini yanada oshgandir. Simurg` bu ertakda dunyoda bo`ladigan voqealarni o`z vaqtida bilib turadi: Zolning tug`ilish muddati, uning olamdagi voqealarni o`n yil ilgari biladigan hukamo bo`lishi va ming yil yashashini shu Simurg` bashorat qiladi. Xalqning tabiat stixiyalari sirlarini oldindan bilish istagi Simurg` obrazida ana shunday ifodalangan edi.

Simurg`–afsonaviy bahaybat qush. Uning yordamida ertak qahramoni eng mushkul, hatto uddalash amrimahol bo`lgan ishlarni bajaradi, olis masofalarni ko`z ochib yumguncha bosib o`tadi. Yer ostidagi qahramon uning ko`magida yer yuziga chiqadi. Lekin unutmashlik lozimki, Simurg` har qanday qahramonga darrov ko`maklashavermaydi. U yaxshilik

ko`rgach, javob qaytaradi. Bunda an`anaviy motiv – uning bolalariga tajovuz qilmoqchi bo`lgan ajdar yoki ilonni o`ldirishi shart. Shu yaxshiligi evaziga Simurg` qahramonning fidoyisiga aylanadi.

Simurg`-antropomorfizm hodisasi mahsuli. Odam qiyofasiga kira oladigan, odamday harakat qila va so`zlasha oladigan xususiyatlari qahramonlarga g`oyat qo`l keladi. U evrilish xususiyatiga ega: istasa -kesakka aylana oladi, istasa-qanoti o`tkir qilichga aylanib, tog`ni kesadi. Xalq orzularining ramzi bo`lgan bu qush Murg`ufarmon, Ko`ktubulg`on nomlari bilan ham yuritiladi. Mahmud Qoshg`ariy turkiy xalqlar yozma adabiyotida bu xususda ilk ma`lumot berganlardan bo`lsa kerak: "Ko`ktubulg`on–bir qushning nomi. Aytishlaricha, bu qushning ikki qanoti po`lat bo`ladi va u qanoti bilan toqqa urilib, bir tomondan boshqa tomonga o`tadi”.

Shundan boshlab, bu afsonaviy qush turk va fors alfozlarida turlicha g`oyalarni talqin etishda vositachilik qildi. Buni Ibn Sinoning "Tayr risolasi", Fariddin Attorning "Mantiq-ut-tayr", Alisher Navoiyning "Lison-ut-tayr" asarlaridagi talqinlar dalillay oladi.

Xalq orzularining otashin kuychisi H.Olimjonni ham bu sehrigar qush maftun etdi. Natijada, u 1939-yilda ertak-doston ustidagi ijodiy ishini yakunladi, dastlab uni respublika radiosidan o`qib eshittirdi. Darvoqe, xuddi shu yillarda tojik shoiri Muhammadjon Rahimiy ham "Afsonai Simurg`" dostoni ustida ishlayotgan edi. U bu dostonni 1937-yilda boshlagan bo`lsa-da, kelib-kelib 1964-yilda tugata oldi. M. Rahimiy dostoni xalq syujetini aynan saqlagandir. Doston markazida besh og`ayni botirlarning Tagob qal`asi malikasi Mahistonning "uchar ot", "yengilmas qilich", "jahon ko`zgusi", "hayot olmasi" va "ishq sharobi" topishdan iborat besh shartini bajarishlariga oid epizodlar yotadi.

H.Olimjon esa bu manba bilan cheklanib qolmadi, u "Oynai jahonnamo", "Botir oshiq" singari ertaklar syujetlaridan ham ijodiy foydalanib, tamoman yangi mazmundagi ertak-doston yaratdi. Bunda unga Pushkinning xalq ertaklaridagi ijtimoiy motivni kuchaytirish an`anasi yana asqotdi. A.S.Pushkin "Oltin xo`roz"da shohning g`ofilligidan, "Shoh Salton"da esa, uning ma`naviy buzuqligidan kulib, ertaklaridagi ijtimoiy motivning o`tkirligiga erishgan va shu usulda zulmkorlar qiyofasini fosh etgan edi. H.Olimjon ham "Oygul bilan Baxtiyor"da shohni zulm saltanati tirgagi sifatida ko`rsatsa, "Simurg` yoki Parizod va Bunyod"-da subutsizligini namoyish etadi. Shoir bu ertak-dostonida yovuzlik va subutsizlik hukmronligidagi muhitda voyaga yetgan Parizodni asarning markaziy obrazlaridan biri sifatida bo`rttiradi. Shu zaylda asl afsonada go`zallik va sevgi timsoli bo`lgan Mahiston o`rnida H. Olimjon g`oyaviy niyatiga mos toshbag`ir Parizod obrazi maydonga kelgan.

Parizod-xudbin va dumog`dor xon qizi. Xon saroyidagi barcha pastkashliklar muhitida shakllangan. Shu sababli "qalbi marmarday sovuq" bu qiz "tishidan zahar tomgan, ishidan o`lim yoqqan, shoxi osmonda, tirnog`i qonda" bo`lgan dev bilan xufya oshno edi. Shu pastkashligi, boylikka o`chligi va kambag`alni nazariga ilmaganligi tufayli Bunyodni ham seva olmasdi. U va`dada ham noshud. Bunyodni o`limga ro`para qilib, aslida unga tegishga rozi bo`lmay, shunchaki undan qutilmoq vajidan va`da bergan edi. U shu qadar yuzsizki, devni engib kelgan g`olib Bunyodga shu niyatdagina va`da berganligini tan oladi:

Cho`ponni sevolmadim,
Hech ko`ngil qo`yolmadim.
G`urbatga qorganimning,
Devga yuborganimning
Sababi shunda edi,
Ko`nglim tugunda edi.
O`lib ketar deb edim,
Chirib ketar deb edim.
Qancha botir bo`lsang ham,
Zo`r bahodir bo`lsang ham,
To`shaging xas deb bildim,

Aslingni past deb bildim,
Sevolmadim seni men,
Chunki men xon qiziman .

Xon qizi surbetlik bilan otasining xonligidan kerilarkan, o`zini aslzoda hisoblab, oddiy mehnatkashlar "aslini past" deb qaraydi. H.Olimjon Parizod timsolida feodal ierarxiyasida hukmron doiralardagi dumog`dor va subutsiz xotin-qizlarning salbiy umumlashma namunasini yaratdi.

Bunyod–Parizodning antipodi, aslzoda emas, oddiy cho`pon. Ishida ham, so`zida subuti butun. Shartning og`ir-yengilini bilmaydi, ezgulik yo`lida o`limdan qaytmaydigan bahodir. U–xalq pahlavoni. Nomining "gapiruvchiligi" ham shu niyatning ifodasi. G`oyat kamtar va kamsuqum inson. Oriyat va nomusni baland tutadi. Hatto so`zida tuturiqsiz Parizod hayosizlarcha uni tahqirlab, otasining vaziriga tegib olganini aytganida Bunyod "o`tda tutaqib"

Ne aytarin bilmasdan,
Tili so`zga kelmasdan..
Parizodni, xonni ham,
Ikki nomard jonni ham
Qilichdan o`tkazmoqqa,
O`limga yutqizmoqqa

Shaylanganida ham qasos o`tida yonib, saroydan mardona chiqib ketadi. Parizod shart qo`ygani uchun yovuz devni o`ldirganligini ta`na qilmaydi, aksincha bu, garchi shoir biror ishorada aks ettirmasa-da, eldoshlarini yovuzlikdan qutqazgani uchun shunday yo`l tutadi va g`azablansa-da, hech narsa demay chiqib ketadi. Ammo:

Bevafo xon qizini,
Nomard xonning o`zini,
Unutmadi hech qachon .

Xuddi shu tuyg`u uni kelajakdagi kurashlarga chog`lashi muqarrar. Ertak-doston shu xildagi umidbaxsh ruh bilan yakun topadi.

Bu o`rinda shuni ta`kidlash zarurki, butun ertak-doston davomida Simurg` Bunyodga birgina epizodda–devni yengishini ta`minlashidagina ko`maklashsa-da, aslida bu voqealar dramatismni avj nuqtaga chiqarib, tugunni yechishga ochqich vazifasini bajargan hal qiluvchi epizoddir. Aftidan, H.Olimjon shunga urg`u berib, asariga "Simurg` yoki Parizod va Bunyod" deya nom qo`yganga o`xshaydi. Binobarin, asar nomini qisqartirib yoki shoirning ayrim majmualarida bo`lganidek, "Semurg`" tarzida chalkashtirib yozishi noto`g`ridir. Negaki, afsonaviy qush nomi-Simurg` bo`lib, o`ttiz qushni anglatadi, forsha Semurg` esa-uch qush ma`nosidadir. Bunda miqdordagi farq Simurg`ning bo`rttirma timsolini dalillashini unutmazlik lozim.

Xullas, H.Olimjonning "Oyguil bilan Baxtiyor", "Simurg` yoxud Parizod va Bunyod" ertak-dostonlarida, akademik S.Mamajonov to`g`ri ta`kidlaganidek: "Ozodlik, adolat va baxtiyor hayot uchun kurash g`oyasi yotadi. Bulara temani ham, motivni ham, syujetni ham, qahramonlarni ham, obrazlarni ham, bayon qilish va tasvirlash yo`llarini ham xalq ijodidan oladi. Xalqning materiali va ipagi bilan shoir go`yoki yangi bir so`zana tikdi. O`z qalbini, zamondoshlarining qalbini, hozirgi davr ruhini xalq ijodi tori orqali ifodaladi". U xalq ertaklarining vorisi sifatida ish ko`rdi, xalq ertaklarining ijtimoiy-axloqiy mundarijasini xalqona ohang va poetik vaznda realistik ifoda etdi. Shu sababli bu asarlar hamon sevilib o`qilmoqda, ular asosida sahna asarlari, kinofilmlar yaratilib kelinmoqda. Jumladan, "O`zbekfilm" tomonidan 1972-yilda yaratilgan "Simurg`" ertak-filmi o`zbek bolalar badiiy filmlarining yorqin namunasiga aylanib qoldi.

Nasriy adabiy ertaklar muallifi **T. G`oyibov** 1904-yilda Marg`ilonda kosib oilasida tug`ilgan. U ertaknavis adib sifatida bo`y ko`rsata borib, birin-ketin "Sehrli so`z", "Tanbur" (1963) "Notanish bola", "To`linboy qissasi" (1965), "Sehrli darvoza" (1968), "Qo`lsiz rassom" (1970), "Zamon ertaklari" (1969), "Uch sehrli so`z", "Guldasta" (1972) "Sirli

qopqa" (1979), "Marsdan kelgan odam" (1984), "Oltin shoxli kiyik" (1988), "Ajoyib xazina" (1989) va "Sehrgarning xatosi" (1992) kabi qator ertaklar to'plamlari yuzaga keldi. Ayniqsa, "Zamon ertaklari" to'plami adibga katta shuhrat keltirdi, to'plam tojik, qozoq va rus tillariga o'girilgan holda Dushanbe, Olma-ota va Moskvada chop etildi. 1989 yilda "V strane volshebnikov" nomi ostida yana bir ertaklar to'plami rus tilida Toshkentda nashrdan chiqarildi.

T.G`oyibov ertaklarga dramaturg sifatida ham ijodiy munosabat ko'rsatib, "Botir Vali", "Kichkina o'g'ri bolaning katta ishi", "Sehrli olma", "Egri va to'g'ri" singari ertak-pesalar yaratdi. Bu asarlar respublika yosh tomoshabinlar va qo'g'irchoq teatrlari repertuaridan mustahkam o'rin oldi. Ana shu dalillarning o'ziyiq adibning ertaknavislik faoliyati g'oyat samarali bo'lganligini ko'rsatib turibdi. Biroq uning kamtarona xizmati milliy istiqbolga erishilgach, munosib taqdirlandi. U roppa-rosa uch kam yuz yasharligida-2001 yilning 28 avgustida "El-yurt hurmati" ordeni bilan mukofotlandi. Bu uning salkam yetmish yillik ertaknavislik faoliyatining chinakam e'tirofi edi. T.G`oyibov ertaklari aksaran maishiy va fantastik xarakterda bo'lib, xilma-xil mavzularni ifoda etadi. "Qor odam", "Sehrjonov va Burjuev", "Gilosxon", "Parilar makoni", "Oltin shoxli kiyik", "Atomdev", "Marsdan kelgan odam" sehrli fantastik ertaklar silsilasini tashkil etdi. Ularda voqelik ba`zan bolalar ishtirokida kechsa, ba`zan bolalar nazaridan o'tkazilgan holda kechadi. Adib shu asosda ertak bolalar uchun yozilganini ta'kidlabgina qo'ymaydi, balki ertaklarning o'quvchilari yoki tinglovchilari sanaluvchi bolajonlarda jasorat va kashfiyotga havas uyg'otishni, adabiy qahramonga aylangan tengqurlari o'rnagi va ibrati vositasida yuksak fazilatlar sohibi sifatida shakllanishlariga ta'sir ko'rsatishni ham ko'zda tutadi. "Atomdev" ertagida bu xususiyat yaqqolroq namoyon bo'lgan. Unda bayon etilishicha, Ijodkorov kashf etgan atomdevga minib, suv ostiga sho'ng'ishga, suv osti olamini kuzatishga har kim ham jur`at etavermaydi. Lekin Botirjon otlig' bolakay botirlik ko'rsatib, atomdevga minib suv ostiga tushadi. Suv osti hayvonot va nabotot olamini ko'rib hayratlanadi, undan qimmatbaho toshlarni olib chiqib, olim Ijodkorovga, onasiga va maktabiga tortiq qiladi. Botirjon shu qadar jasur, shu bilan birga sinchkov, zehni, fahmli, hatto hayvonlarni ham tezda o'ziga rom qila oladigan mehribon bola bo'lgani sababli Ijodkorov va uning ixtirosi atomdevni yovuz niyatli Ochko'zov dastidan ozod qilishda alohida g'ayrat ko'rsatadi. Ertak voqea ichida voqea keltirish asosida qurilgan. Olim Ijodkorov insoniyatga manfaat keltirishni ko'zlab atomdevni ixtiro qiladi, biroq ziqna va xiylagar Ochko'zov uni qo'lga kiritib boyimoqchi, hammani o'ziga itoat ettirmoqni ko'zlaydi. Ammo hushyor odamlar bunga imkon bermaydilar, yovuzlikni mahv etib, ezgulik g'alabasini ta'minlaydilar.

"Qor odam" ertagi an'anaviy afsonaviy qor odamni izlab topish mavzuida. Olimlar ko'pdan beri bu haqda bosh qotiradilar, izlanadilar. Ittifoqo, Tyan-shan tog'i etaklarida qor odam paydo bo'lgan degan shov-shuvning haqiqat yo yolg'onligini aniqlash maqsadida uch olim yo'lga tushadilar, nihoyat uning iziga tushadilar, behush qiladigan doridan tayyorlangan o'q bilan uni otib, qo'lga tushiradilar. Biroq bu chinakkam qor odam emas, balki qachonlardir hammani bezor qilgan, dangasa, tekintomoq va xudbin bir bola bo'lib chiqadi. Aslida u magazinchi o'g'li bo'lib, sehrgar cholni turtgani uchun tog' yonbag'riga uloqtirilgan edi. Kimsasiz tog'da yovvoyilarcha hayot kechirib ulg'aygan, ammo qilmishlaridan xulosa chiqargani tufayli qayta tarbiyalanib, asl insonlar safiga qo'shiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, xalq ijodiyotiga xos ifoda usuli, syujet qurilishi, kompozitsion aniqlik, obrazlilik, tilning soddaligi va boshqa unsurlardan ijodiy foydalanish o'zbek bolalar adabiyoti realizmini, xalqchilligini, janriy xilma-xilligi, g'oyaviy-badiiy ko'lamdorligi va saviyasini ta'minlamoqda. Akademik S.Mamajonov yozganidek; "Xalq ijodi yozuvchilar uchun xalq tarixini, kurashini, uning maqsad va ideallarini, ruhi, ongi, psixologiyasi va xarakterini, uning boy tilini o'rganish manbai bo'lmoqda; xalq bilan, hayot va zamon bilan uzviy bog'lanishda ma'lum ma'noda g'oyaviy-estetik ko'priklardan biri bo'lib xizmat etmoqda". Shunday xizmati tufayli o'zbek bolalar adabiyoti tobora teranlashmoqda va hayajonbaxshligi kuchaymoqda. Binobarin, bu jarayonni chuqur va har

taflama tadqiq qilish-o'zbek bolalar adabiyoti kamolotining ufqlarini ochishga yo'l ko'rsatishi aniq.

Sulton Jo'ra - o'smirlar kuychisi,

Oybek – bolalar adibi

Reja:

1. Sulton Jo'raning hayot yo'li.
2. Sulton Jo'ra – bolalar shoiri.
3. Oybekning hayot yo'li.
4. Oybek – bolalar shoiri.
5. Adibning bolalarga bag'ishlangan nasriy asarlari haqida.

Sulton Jo'ranio'smirlar kuychisi sifatida yaxshi taniymiz. Shoir she'rlarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari rang-barang. Uning "Oy nechta", "Lola", "Sog'inchli salom" kabi she'rlarida bolalar olamining ifodasi ufurib turadi. S.Jo'raning pedagog shoir sifatida yozgan "Tinish belgilarining majlisi", "Kimning xati chiroyli" she'rlari ta'lim-tarbiyaviy jihatdan dolzarb. Shuningdek, shoirning "Yolg'onchi" dostoni, "Zangori gilam" ertaklarining syujeti va kompozitsiyasi o'ziga xos qimmatga ega.

She'riyatda havas Sulton Jo'ra qalbida juda erta uyg'ondi. U bilim yurtida o'qib yurgan kezlarda klassik va sovet shoirlarining asarlarini mutolaa qilib, o'zi ham ularga taqlidan she'rlar mashq qila boshladi. Keyinchalik shoir tarjimai xolida bu yillarni xotirlab "Birinchi marta 1927 yilning oxirida "Mehnat qo'ynida" degan she'r yozdim, u "Yangi yo'l" jurnalida bosildi"-deb aytgan edi.

Sulton Jo'raning dastlabki she'rlari 1933-yilda Buxoro yosh shoirlarning "She'rlar" to'plamida nashr etildi. Uning 1939-yilda "Fidokor", 1941-yilda "Moskva" she'riy to'plamlari, 1942-yilda "Iroda" nomli pyesasi nashr etildi. Shoir vafotidan so'ng 1951-yilda rus va o'zbek tillarida "Tanlangan asarlar", tinch qurilish yillari davrida iste'dodli shoirning "Havorang gilam", "Zangori gilam", "Bruno", "Parvoz", "Qaldirg'och" kabi kitoblari bosilib chiqdi.

Ayni choqda, u "yaxshi"va "a'lo"baholarga o'qish uchun kurashish, rostgo'y va intizomli bo'lish, madaniy va pokiza kiyinish, savodxon va chiroyli yozuv malakasini egallash kabi ta'lim- tarbiyaviy masalalarni ham badiiy vositalarda talqin etdi. Bunday g'oyalar shoirning "Yozgi yomg'irdan so'ng "(1936), "Qizlar", "A'lo" va "Yaxshining maqtovi ", "Zangori gilam", (1939), "Lola", "Oy nechta?", "Tinish belgilarining majlisi", "Cho'ntak", "Sirkda"(1940), "Qarzdor", "Qaldirg'och", "Yolg'onchi", "Dengiz tagida", (1941), "Sog'inib"(1942), "Sog'inchli salom", "Salom xat"(1943) kabi asarlarida o'z ifodasini topdi.

Sulton Jo'ra o'z vatanining ozodligi, xalqining erki uchujngina emas, balki ularning porloq kelajagi bo'lgan kichkintoy do'stlarining baxti uchun ham kurashdi. Qirg'in maydonlarida bosqinchilar bilan olisha turib, navqiron avlodga o'z alangali salomini yo'llay oldi.

She'riyat sirlarini qunt bilan o'rganish, jiddiy va muttasil mashq Sulton Jo'raning adabiyot dargohiga o'z ovozi bilan kirib kelishiga imkon berdi. U poeziya olamiga katta umid bilan kirib kelgan yillar o'zbek adabiyotining yanada ko'tarilish davriga to'g'ri keldi. Bu paytlar yangi hayot davrini tarannum etuvchi. 30-yillar o'zbek poeziyasining eng yaxshi namunalarni yaratgan Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom va Uyg'unlarning qator asarlari nashr etilgandi. Bular butun vujudi bilan poeziyaga berilgan Sulton Jo'raga ta'sir

etmay, uni to'liqlantirmay qolmadi. Shuning uchun ham shoir "Bu yillarda adabiyotga qiziqib Uyg'un, Hamid Olimjonlarning she'rlarini ko'p o'qirdim... yohud Shayxzoda, G'afur G'ulomlarning barcha asarlarini qiziqib o'rganib chiqdim,"-deb takror-takror yozadi. "Mening o'sishimga o'rtoq G'afur G'ulomning tashabbusi bilan 1939-yilning dekabrda Toshkentda adabiy kecha o'tkazildi".

1940 yilgacha, shoirning o'zi «birinchi she'riy to'plamim» deb e'tirof etgan «Fidokor» majmuasi bosilgunigacha, u, asosan, davriy matbuotda bosilgan she'riy va publitsistik asarlari bilan shunday e'tibor qozona olgan edi. Rost, bu asarlarning kattagina qismi katta yoshdagilarga mo'ljallangan esa-da, u bolalar va o'smirlarni qam unutmadi, ular uchun g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk asarlar yozib, bolalar va o'smirlar kuychisi sifatida tanildi. U turli yoshdagi bolalar ruhiy olamini nafis his qila olganligi sababli ular xarakteridagi tabiiy soddalikni, tinib-tinchimaslikni, ayrim hollarda yolg'onchiligu dangasalikni yorqin ifoda eta oladigan «Lola», «Oy nechta», «Cho'ntak», «Mamatning kechirimi», «Yolg'onchi», «Qarzdor», «Kimning xati chiroyli», «Yaxshi» va «A'lo»ning maqtovi», «Harflar paradi», «Tinish belgilarining majlisi»

kabi XX asrning 30-yillaridagi o'zbek bolalar she'riyatining betakror namunalari yaratdi.

Sulton Jo'ra adabiyot maydoniga kirib kelgan davrda rus va jahon ilg'or adabiyotining eng yirik namunalari bilan tanishish, mutolaa qilish imkoniga ega edi. Yana bir dalilni alohida ta'kidlash kerak. Ma'lumki, ana shu yillarda o'zbek adabiyotshunosligida ham muhim muhim asarlar maydonga kelgan edi. Bu davrda e'lon qilingan "Lirika uchun", "So'nggi yillarda o'zbek poeziyasi"(Oybek), "O'qish va o'rganish qiyinchiliklari to'g'risida" (Hamid Olimjon), "Realizmni egallash yo'lida" (Hamid Olimjon, Uyg'un), "O'zbek sho'ro adabiyotida dunyoqarashni egallash haqida chet ta'sirlar bilan kurashish masalasi" (O.Hoshim), "Bir reaksion nazariya to'g'risida" (O.Sharafiddinov) kabi asarlar va adabiyotimizning qisqa, lekin mazmunli tarixiy yo'lini xarakterlovchi boshqa maqolalar Sulton Jo'ra ijodining g'oyaviy takomilida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu yillari adabiyot maydoniga kirib kelgan Zulfiya, Usmon Nosir, A. Umariy, Hasan Po'lat, Z.Diyor, Parda Tursun kabi iste'dodlar o'rtasida avj olgan qizg'in ijodiy musobaqa esa Sulton Jo'rani ham ijodiy kamolot sari rag'batlantiradi

O'zining roman va qissalari, ilmiy-nazariy, siyosiy, badiiy publitsistik asarlari, tarjimalari, ajoyib she'rlari, dostonlari, hikoyalari bilan o'zbek adabiyoti xazinasini boyitgan atoqli so'z san'atkorlaridan biri **Oybek** bolalar adabiyoti taraqqiyotiga ham munosib hissa qo'shgan adibidir. U yaratgan she'r va hikoyalar, qissa va dostonlar bolalar ma'naviyatiga samarali ta'sir etib, yosh avlod estetik didining shakllanishida katta rol o'ynamoqda. «Gunafsha» (1926), «Bolalikni eslab» (1926), «Shaharcha bolalariga» (1934), «Shoirning bolaligi» (1937), «Eski va yangi bolalik» (1937), «Odobli Tursun», «Ahmadjon bog'bon» (1971) kabi she'riy kitoblari, «Zafar va Zahro» (1953), «Haqqo'ylar» (1976), «Bobom» (1957) kabi dostonlari, «Alisherning yoshligi» (1967) qissasi, «Globus» (1981) hikoyalar to'plami, «Bolalik» kabi asarlari ayniqsa xarakterlidir.

Yozuvchi Oybekning bolaligi ham barcha mehnatkash xalq bolalari kabi kechadi. U yoshlikdan uy-ro'zg'orga qarashish, guzardan narsa olib kelish, suv tashish, o'tin yorish, qor kurash kabi yumushlarni bajaradi. Barcha bolalar kabi bahor vaqtlarida to'mma- tom oshib, varrak uchirar, dovuchcha qoqar, qish bo'lsa oshiq o'ynar, xo'roz, tuxum va it urishtirishlarda qatnashar, yoz kunlari onasining pinjida qarindosh-urug'larining uylariga «mehmon»ga borar, hayit, sayil va boshqa milliy bayram kezarida esa o'zida yo'q sevinib, dor o'yini, xalq qiziqchiliklarini, ko'ngil ochar tomoshalarni ko'rishga muyassar bo'lar edi. Keyinchalik «Shaharcha bolalariga», «Shoirning bolaligi» she'rlarida shu manzaralar o'z aksini topadi.

Oybekning bolalar va o'smirlarga bag'ishlangan she'riy asarlarida bugungi qaynoq hayot, ilm, hunar va mehnatga bo'lgan muhabbat, vatanparvarlik, jamoatchilik, ijtimoiy burchni anglash kabi xususiyatlar aks etgan. Bu fazilatlar o'sha davrda Oybek asarlarining

yetakchi mavzuiga aylanadi. Shoir g`oyaviy-badiiy kuchli she`rlar bilan birga, bolalar va o`smirlar hayotini tasvirlovchi hikoyalar ham yozdi. 1981 yilda adibning «Globus» nomli to`plami bosilib chiqdi. Bunda Oybekning shu vaqtgacha e`lon qilinmagan «Gulnor opa» (1930 yil), «Fanorchi ota» (1930 yil), «Singan umid» (1930 yil), «Tillatopar» (1930 yil) hikoyalari ham chop etilgan.

Oybek kichik yoshdagi maktab bolalari uchun Pokiston bolalari hayotidan «Qonli barmoqlar» (1962 yil) hikoyasini yozdi. Hikoyada Pokistonda tinchlik uchun kurashuvchilardan qanday qasos olinayotganligi, ularning bolalari ko`chalarga chiqarib tashlanayotganligi, tilanchilikka va malaylikka mahkum etilayotganligi hikoya qilinadi. Yozuvchi buni asar qahramoni to`qqiz yoshli Alining sarguzashtiari orqali tasvirlaydi.

Oybek hikoyada Alilarning yashash sharoitini va qanday kun kechirishini quyidagicha tasvirlaydi: «Gorishov Lohurning baridagi bir daha. Lohur — qo`shiqlar, gullar diyori. Gorishov esa dahshat! Ali bu xaroba - vayronalar ichida yuguradi. Ko`cha, yo`lka deydigan narsa yo`q, tutash xaroba kulbalar. Shunday xaroba kulbalarning birisida Ali bilan onasi, otasi qamalgandan so`ng haydalib, ko`chaga tashlangan edi».

Pokiston shaharlarining ko`cha-ko`ylarida to`da-to`da tilanchi bolalar yuradi. Gadoylar odatda «baxshish» deyilsa, o`zlarini tomdan tashlab yuborishga tayyor ekanligi hikoyada bo`rtib turadi.

Ali bir parcha non qidirib, besh-olti kundan buyon rastalarni kezib yurganda gulobchi do`kondor uni chaqirib «jahol aralash dedi: «Mana bu yashiklarni bo`shat!» Buning evaziga esa haq to`lashga va`da qiladi. Ali: «rostdanmi?»— deb so`radi va do`kondorning «ha» degan tovushini eshitgach, bola uzun xo`rsindi, jilmaydi. Kir, kalta ko`ylagining yenglarini shimarib, ishga tushdi». Ali yashiklardagi siniq gulob shishalarini tashiydi: «Siniq, cheti uchgan shishalar va berahm quyoshning issig`i xunob qilar, kichik barmoqlari tilingan, qo`llari qon. Ammo och, tentirab yurishdan charchagan bola bu xizmatdan vaqti xush edi. Isqirt, juldur, cho`pday oriqlar bolalar bolaning qonagan qo`llariga tikildilar. Bolalar Aliga ko`mak bermoqchi bo`lganlarida u «rahmat», deb javob berdi. Ali och-nahor, barmoqlarini shisha siniqlari kesib achitishiga, bir parcha non topishning nihoyatda azob-uqubatlari va mashaqqatlariga qaramay, do`kondor gulobchining og`ir ishini bajardi. Do`kondor bir qutini ochib, yupqa «chapati» nonni uloqtirdi. Ali ilib oldi, quvonib dedi:

– Darrov borib, ayamga beraman, u kasal!

– Aya, men keldim, non topib keldim. Turing, non yeng, non...

Kampir onaning yuzini ochdi:

– O`tdi olamdan!

Dard bilan, yo`qchilik bilan, ochlik bilan, g`am bilan hamisha kurashgan bu g`arib ayolning yuzida baxtsiz hayotning eng so`nggi nafasida o`lim bilan kurash dahshati ko`rinar edi».

Bu hayotiy parcha faqat pokistonlik Aining hayoti uchun xos hodisa bo`libgina qolmay, balki kambag`al mehnatkash bolalarining hayoti uchun ham tipik hol edi.

Kitobxon Alining sarguzashtlari bilan tanishar ekan, unda oddiy insoniy huquqlardan ham mahrum etilgan bolaning ayanchli taqdiri orqali yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg`ulari shakllanadi.

Muhimi shundaki, hayotda doimo yovuzlik bilan ezgulik orasida tinimsiz kurash borishini, bu kurash insonlarni ulug` ishlarga otlantirishi mumkinligini his qiladilar.

Oybek buyuk o`zbek shoiri Alisher Navoiyning bolalik yillari haqida hikoya qiluvchi «Alisheming yoshligi» qissasini (1967) yozdi. Ulug` Navoiy Oybekning sevimli siymolaridan biri edi. Bu haqda adib maqolalaridan birida shunday hikoya qiladi: «Navoiy she`riyati va Navoiy obrazi hamisha kuchli bir quyosh kabi ko`nglimni tortar edi. O`z asarlarimda Navoiy obrazini yaratishga zo`r mayl va istagim bor edi. Yoshligimdan bepi Navoiyning o`lmas, adabiy she`rlarini sevib o`qir edim, uning jozibali g`azallari borgan sari ko`nglimga singib bordi, shakl va mazmunlari yuragimni maftun etdi... U mening ko`nglimda, yodimda edi, butun borlig`imni band etgandi. Yursam-tursam hamisha Navoiyni o`ylar edim. Uning

ma`nodor, aqlli ko`zlari hamisha xushfe`l, rahmdil, olijanob qiyofasi, asl pok, ulug` qalbini his etardim, ko`z o`ngimda ko`rardim...»

Oybek 1928 yildan boshlab Alisher Navoiy ijodini chuqur o`rganishga kirishdi. U dastlab, Navoiy ijodiga doir ko`pgina ilmiy maqolalarni o`qib o`rganadi. Keyinroq «Navoiy», «Guli va Navoiy» dostonlarini nashr ettiradi. Davlat mukofotiga sazovor bo`lgan «Navoiy» romanida ulug` shoir va mutafakkir hayotining kamolot davri tasvirlanadi.

«Alisherning yoshligi» qissasida Hirotdagi (taxminan 1447-1452 yillar) tarixiy voqealar, shahzodalarning Shohruh vafotidan keyingi o`zaro taxt uchun kurashlari va shu davrda o`tgan Alisherning bolalik (to`rt yoshdan boshlab) yillari haqida hikoya qilinadi. Qissada Alisher obrazining takomili o`sha vaqtdagi tashqi muhit voqealari va ziddiyatlari bilan uzviy aloqada tasvirlanadi. Hukmron doira orasida mavqei ancha baland bo`lgan G`iyosiddin va Gulbegim bekaning oiladagi samimiyliklari, o`zlarini sipo ham oqilona tutishlari, farzandi Alisherning ham jismoniy, ham aqliy tomondan kamolotida muhim rol o`ynaganligi haqqoniy tasvirlanadi.

Yosh Alisher xarakteridagi o`ziga xos xislatlar uning bolalik chog`idanoq namoyon bo`lgan edi. Alisher siymosiga xos bo`lgan aqllilik, kattalarga bo`lgan samimiy hurmat, she`riyatni nozik his etish, g`azallarni g`oyat maromiga yetkazib, ifodali o`qish, ayniqsa, «ot choptirishdan fikr yuritish yaxshiroqdir chamamda», deya fikr yuritishi kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

Alisherning keyinchalik buyuk davlat arbobi, ulkan shoir darajasiga yetishishida bu kabi fazilatlarining o`zigina yetarli asos bo`lib xizmat etmadi, albatta.

Oybek Alisher xarakterining shakllanish jarayonini har bir epizod, suhbat, yordamchi obraz va qahramonlar munosabati orqali ham badiiy asoslay olgan.

Alisherning o`qishga – maktabga bo`lgan havasini adib uning tilidan: «Ov qilmoq merganlik–ermak narsa, lekin eng zo`r zarariyat maktabdir. Turmushning ko`p sirlarini maktab o`rgatadi», deb uning ilmga bo`lgan qiziqishini tasvirlaydi. Shu bilan birga uning ota-onasi, qavm-qarindoshi va boshqalarning suhbatlari, shoirlarning g`azallari Alisherga katta ta`sir etganini qayd etadi.

Adibning «Bolalik» qissasi avtobiografik xarakterga ega bo`lib, uning markazida yosh Musaning sarguzashtlari yotadi. Musa obrazining hayotdagi asosi adib Oybekning o`zidir. Asarda Musavoyning yetti yoshgacha bo`lgan davrdagi xarakteri sho`xlik, tegajoqlik, tinib-tinchimaslik va o`yinqaroqlikdan tashqari, ochiq ko`ngil, dangalchi o`tkir zehnliligi Oybekona tasvirga ega.

«Bolalik» qissasida Turg`un, A`zam, Ahmad, Qodir, Hoji, Sobir kabi Musavoyning tengqurlari va o`rtoqlarining obrazlari ham berilgan. Ularning har biri o`z shaxsiy qiyofalariga ega.

Oybek o`sha davr tashvishlari bolalar hayoti va taqdirida ham ma`lum darajada aks etganligini mahorat bilan tasvirlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Oybek yuqoridagi kabi asarlari bilan o`zbek bolalar adabiyotining shakllanishi va yuksalishiga katta hissa qo`shdi. U o`zining bunday asarlari bilan bolalar adabiyotining sevimli kuychisiga aylanib qoldi.

Tayanch tushunchalar: she`r, hikoya, nosir, kuychi, obraz, mavzu, g`oya, motiv, munosabat, qomus, zabardast, folklor, mahorat.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Sulton Jo`raning hayoti va ijodi to`g`risida malumot bering?
2. “Uchqur poyezdlar” biografik qissasi qaysi ijodkor haqida yozilgan va uning muallifi kim?
3. Oybekning bolalar adabiyotidagi o`rni?
4. “Qonli barmoqlar”da qaysi xorij bolalari hayoti aks etgan?
5. Biografik va avtobiografik asarlar haqida ma`lumot bering.

**O`zbek bolalar adabiyoti yuksalish yo`lida
(1940-80 yillar).Quddus Muhammadiy- bolalarning
tabiatshunos shoiri**

Reja:

1. Quddus Muhammadiyning hayot yo`li.
2. Quddus Muhammadiy – bolalar shoiri.
3. Shoir she`rlarinig mazmun-mundariyasi.

Quddus Muhammadiy XX asr o`zbek bolalar she'riyatini mavzu mundarija hamda janriy xilma-xillik bilan boyitgan zabardast shoir. Uning ijodi o`tgan asrning 30-yillaridan, to yangi asr bo`sag`asiga qadar keng qamrovli shakl va tamoyil kasb etdi. Shu davr mobaynida shoir she'rlarini bog`cha bolasidan tortib, maktabni tamomlayotgan o`spirinlargacha birdek sevib o`qidi, qo`shiq qilib kuyladi. Q.Muhammadiyning alohida chop etilgan she'riy to`plamlari, ertak-dostonlaridan tashqari, birgina maktab darsliklariga kiritilgan asarlarining o`ziyoq, uning ommabop va hammabop she'rlar yozganidan dalolat beradi. Muhimi, ana shu ehtiros hali-hanuz syngani yo`q. Shoir she'rlari mustaqillik bolalari tomonidan ham birdek, sevib o`qilmoqda. Shunga yarasha ijodkor badiiy olamining talqini o`zining yangi qirralari bilan to`lishib bormoqda.

Quddus Muhammadiy butun umrini, ijodini kichkintoylarning katta adabiyotiga bag`ishladi.

*She`r yo`lin o`rgatgan quyoshim, oyim,
Kunduzim, yulduzim, ilhomim, so`zim,
Shu Vatan, shu xalqim, shu o`g`il-qizim,
She`rimning asosiy mavzui sizlar.
Asarim ovozi - parvozi sizlar,
O`zingiz ilhomim oltin o`zagi,
O`zingiz she`rimning husn-bezagi,*

Haqiqatdan ham shoir she`rlarining mavzui bepoyon Vatan, uning mehnatsevar xalqi, shirin «o`g`il-qizlari»dir. Asarlarining ovozi ham, «parvozi» ham, «ilhomi»ning «oltin o`zagi», she`rining «husn-bezagi» ham shulardir. Shoir o`z asarlarida bolalarning yurak tuyg`ularini, orzu va intilishlarini, o`qishdagi yutuqlarini aks ettirish bilan birga, ulardagi kamchiliklarni qoralaydi, uni yo`qotish yo`llarini izlaydi, topadi, o`z o`quvchisiga talabchan o`rtoq, qattiqqo`l ustoz sifatida yo`l ko`rsatadi.

Shoirni bolalarning hamma tomoni qiziqtiradi. U bolalarga nima xunigu nima chiroylik, nima yaxshi-yu nima yomon, juda go`zal nima-yu juda qiziq nima ekanligi haqida yozadi. U o`z she`rlari bilan bolalarda estetik didni o`stirishga, go`zallik haqida tassavur hosil qilishga harakat qiladi.

To`qson yillik umrini bolalarga she`r, qo`shiq, doston, doston-ertak yaratishga qaratgan Quddus Muhammadiy 1907 yilda Toshkent shahrida mehnatkash dehqon oilasida dunyoga keldi. Bo`lajak shoirning otasi Muhammad Alibek Abdurahmonbekov ancha savodli kishi edi. Shu sababii u dastlabki ma`lumotni otasidan oldi.

1925 yilda otasi vafot etgach, Quddus Muhammadiy awal amakisidikida, so`ngra esa maktab-internatda tarbiya oladi. Internatda Q.Muhammadiyning birinchi she`ri «Chuvalachi» maydonga keladi va bu yerda chiqadigan «Quyosh» nomli devoriy gazetada bosilib chiqadi. Shu ilk mashqlaridayoq bo`lajak shoirning nafosat olamini kuzatish va badiiy idrok etish talanti hamda umumlashtirish mahorati yaqqol ko`rinadi. U yetti yillik maktabni muvaffaqiyatli tamomlab, Toshkent qishloq xo`jalik texnikumiga o`qishga kiradi. Bu

yerda u bolalar uchun sheʼrlar yoza boshlaydi. Uning «Tong oʻyini», «Paranji», «Ahmad va asalari», «Seleksiya stansiyasi» nomli sheʼrlari vaqtli matbuotda bosilib chiqadi.

1931 yildan Q. Muhammadiy maktabda botanika oʻqituvchisi boʻlib ishlaydi, shu bilan birga Oʻrta Osiyo davlat univesitetining biologiya fakultetida oʻqiy boshladi.

Bolalar uyidagi va universitetdagi hayot, mehribon murabbiy va muallimlarning gʻamxoʻrlilari Q. Muhammadiy qalbida bir umr oʻchmas iz qoldiradi. Bu yerdagi oʻzaro doʻstlik boʻlajak shoir qalbini tordek koʻtarib yuboradi.

Quddus Muhammadiy Oybek, H. Olimjon, G. Gʻulomlarni oʻzi uchun ustoz deb bilgan, ulardan oʻrgangan, ular bilan doimo ijodiy muloqotda boʻlgan. Ilk sheʼrlaridan biri «Tong oʻyini» orqali ulkan adib Oybek bilan tanishadi. Oybek bu isteʼdodli bolalar shoirini hamisha qoʻllab-quvvatlab, ijodiga gʻamxoʻrlik qulib kelgan.

Bir kuni Yozuvchilar uyushmasida mushoira boʻladi. Mushoira raislik qilayotgan Hamid Olimjon sheʼr oʻqish navbatini Q. Muhammadiyga beradi.

Q. Muhammadiy zavq bilan «Saʼva sayrarkan» sheʼrini oʻqiydi. Q. Muhammadiyning ijodiy qobiliyatini payqagan H. Olimjon sheʼr tugashi bilan uni yoniga chaqirtiradi. Qachondan beri sheʼr yozishini, qayerda ishlashini surishtirib, sheʼr maʼqul tushganini aytadi. Soʻng, bolalar uchun sheʼrlarning kamligi haqida toʻxtalib, mana shunday ajoyib sheʼrlarni koʻproq yozishni taʼkidlaydi.

Q. Muhammadiy ijodiga xos boʻlgan muhim xususiyatlardan biri hozirjavoblikdir. Shoir asarlarida ona-Vatanga muhabbat, aʼlo oʻqish, xulq-odobda boshqalarga namuna boʻlishga daʼvat etish, fan va texnikani oʻrganish muammolari asosiy mavzulardan hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Quddus Muhammadiy Islom shoiriga adabiy kotiblik qiladi. Bu yerda u xalq ogʻzaki ijodi namunalari bilan yaqindan tanishadi. Islom shoirdan koʻp narsalarni oʻrganadi.

Shoirning birinchi sheʼrlar toʻplami 1946 yilda «Oʻquvchiga esdalik» nomi bilan bosilib chiqadi. Shundan keyin uning 60 dan ziyodroq turli nom va tillardagi kitoblari bosilib chiqdi.

Quddus Muhammadiy doimo zarur mavzularda asarlar yaratib keldi. Har bir sheʼrni kundalik hayotimizdan olib yozdi. Yozganda ham qiziq yozdi, qizgʻin yozdi, soz yozdi. Bolalarni oʻqishga, hunar oʻrganishga, odobli boʻlishga, mehnatga chaqirdi, qiziqirdi, yordam berdi. Buni shoirning «Oʻquvchiga esdalik» sheʼrida koʻrish mumkin. Asarda maktab oʻquvchisining maʼnaviy qiyofasi va vazifalariga mufassal toʻxtalib, oʻqish, bilim oʻrganish zarurligini taʼkidlaydi:

*Boʻlay desang bogʻbon,
Yo Vatanga posbon,
Yo osmonda uchuvchi,
Yo dengizda suzuvchi,
Nimaki qilsang tilak,
Bariga oʻqish kerak.*

Sanʼatkorning qaysi turkumda yaratgan asarini olmag, barchasida hayotbaxsh ruh, daʼvatkorlik, bolani nimagadir chorlash, yaxshilik, aʼlo oʻqish, axloq-odobli boʻlishda boshqalarga koʻmak koʻrsatish, qushlar va jonivorlarga mehribon boʻlishdek ibratomuz maʼno va mazmun yotadi.

Quddus Muhammadiy sofdil, aʼlochi oʻquvchi bolalarni samimiy sevadi, oʻz sheʼrlarida bunday bolalarni maqtaydi. «Aʼlochi Sodiq», «Sinov», «Mening orzum», «Bizning uyda», «Yasha, Omon!», «Besh», «Solijonning darsxonasi» va boshqa sheʼrlari aʼlochi oʻquvchilar haqida yaratilganligi bilan muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Shoir bu sheʼrlari orqali aʼlo oʻqish, tinmay mehnat qilish bilangina ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini bolalar qulogʻiga quyadi. S. Marshakning «Kitobimizni qanday nashr qiladilar?» sheʼridan ilhomlanib yozilgan «Kitob» sheʼrida ham uning bunyodga keltirilishidan iborat mehnat jarayoni butun tafsiloti bilan bir-bir bayon etilgan. Ha,

kitobning kitob bo`lmog`i uchun qog`oz kerak. Qog`oz esa paxtadan tayyorlanadi. Paxtani paxtakor mehnatisiz tasavvur qilib bo`lmaganidek, undan qog`ozni tayyorlash ham o`z -o`zidan bo`lmaydi. Paxta qog`ozga aylangunicha, «ming chig`iridan o`tadi». Lekin hali qog`ozning o`zi kitob degani emas, uni kitobga aylantirish uchun «qancha olim, shoirlar» «uyqusini tark etib» ijod qilishi, so`ngra uni nashriyotga eltishi, shundan keyin uni

Bosmaga berish kerak.
Bosmaxonada harfni
Bittalab terish kerak.
Mashinalar g`izillab,
Sahifalar beradi.
Bir yoqdan korrektorlar
Solishtirib ko`radi.
So`ng o`tar redaktordan,
Yana qayta bosilar

Lekin shunda ham kitob tayyor bo`la qolmaydi. Endi uni «Elimlab, qirqishi bor», «Muqova ham kerak bop». Ana shunday ikir-chikirlardan so`ng, aniqrog`i, ko`pchilikning ishi natijasi o`laroq kitob paydo bo`ladi. Lirik qahramon kitob tayyorlanishiga daxldor shu jarayonlarni obdon bilgani bois:

O`ylab tursam hamma ish
Bog`lanar bir-biriga
Bir kitobning ichida
Minglarning xizmati bor.
Shuning uchun kitobga
Samimiy hurmatim bor,-

der ekan, kitobni bunyodga keltirgan turli kasbu kor egalarining xizmatini qadrlash tuyg`usi bilan yashaydi. Biroq L. Bat bu she`rda qator qusurlarni ko`radi. Uningcha: «oddiy so`zlar yig`indisidan iborat bo`lib qolgan.

Masalan: Men hali yosh bolaman,
Ko`p joyni ko`rganim yo`q.
Lekin kitob orqali
Bildim talay yo`l-yo`riq.

Kitobdan olingan boshqa taassurotlar ham shunday bayonchilik bilan beriladi.» (Qarang: O`zbek bolalar adabiyoti. Maqollar. T., «Yosh gvardiya», 1969, 51-b.) Aslida she`r uchun ekspozitsiya vazifasini bajargan bu satrlar o`quvchining kitobdan olgan taassurotlari bayoni esa-da, bunday umumiy taassurotni har qanday o`quvchi ham ayta olishiga shubha bilan qarash asossizdir. Holbuki, Q. Muhammadiy «Etik» she`rida ham shu xilda she`riy ekspozitsiya yasab, so`ngra etikning bunyodga keltirilishi jarayonining poetik tavsifiga o`tgan edi. Demak, bunday ekspozitsiyalar bilan voqea tafsilotiga ko`chish shoir uslubiga xos hodisadir. Shu holatni anglamaganidan L.

Bat ikkinchi bir asossiz da`voni o`rtaga tashlaydi. «Keyin, -deb yozadi u, - aslida mustaqil ikkinchi she`r bayon qilinadi: Q. Muhammadiy o`zining yosh qahramoni tili bilan kitob yaratilishini yozuvchi, redaktor ishidan boshlab to bosmaxonadan chiqishiga qadar aytib beradi.

Undan olov - dud chiqib,
Abgor bo`pti bu safar.
Qosh, pari kuyib ketti,
Tashqari g`iz-g`iz sovuq.
Chumchuqcha qip yalang`och,
Egnida par to`ni yo`q.
Kuygan a`zo-badani,

Achishardi jizzilab.

Shundagina u o`z nojo`ya hatti-harakati haqida o`ylashga majbur bo`libdi:

Ko`pchilikning qadri ko`p,
Chumchuqchaga bilindi.
Yolqizlik yomon ekan,
Boshiga tushib bildi.
Xatosin tushunibdi.

Dildirab, o`lay deb turganida Musicha xola yana joniga oro kiribdi. Ota-ona urug`i bundan xabar topib, Musicha xolaga uni asrab olgani uchun minnatdorchilik bildirib, “gap uqmas o`jar bola”sini o`z inlariga olib ketishibdi: Chumchuqcha esa:

- Ayrimayman sizlardan,

Ta'zirimni xo`p edim, - deya tavba qilib, ko`pchilikdan uzr so`rabdi.

O`shandan beri u jamoasidan ayrilmay, birga yurib, birga ishlarkan...

“Qo`ng`izvoy bilan Sichqonvoy” Q.Muhammadiy ijodiyotidagi shoh asar bo`lib, 1940 yilda yozilgan va dastlab “Mushtum” jurnalida “Qo`ng`iz bikach bilan Sichqonvoy” nomi ostida o`sha yili bosilib chiqqan. Shoir uni yana qayta ishlov berib, takomillashtirib 1955 yilda hozirgi nomi bilan e`lon qildi. Shundan beri bu asar shoirning 1957 yil bosilgan “Tanlangan asarlar” va 1977 yilda “Tabiat alifbesi” ning uchinchi kitobi bo`lmish “Taniqli do`stlar”da qayta-qayta nashr etildi. Binobarin, bu asar o`zbek bolalar epik poeziyasi taraqqiyotida ayricha salmoqqa ega bo`lib, X.Olimjon, Mirtemir va S.Jo`ralar o`tgan asrning 30 - yillarida qaror toptirgan she`riy ertaknavislik an'anasi hosilasi sifatida yuzaga keldi.

Bor ekanda, yo`q ekan,
Och ekanda, to`q ekan.

Yaqin o`tgan zamonda,
Qo`rg`ontepa tomonda.
Qo`ng`izoy qiz bor ekan,
Husnda barno ekan,
Oy kabi tanho ekan.
Sodda fe`lli, quvnoq qiz,
Ko`ngli ochiq, o`ynoq qiz.
Sochlari sunbul ekan,
Qo`shiqqa bulbul ekan.
Serg`ayrat mehnatsevar,
Odobli, epchil, chevar.
Sevarkan uni hamma,
Elu yurt, hola, amma.
Hatto mitti kapalak,
Qo`ng`iz desa pирpirak.

Ertak oxirida Sichqonboy o`g`rilikka kirib, mushuk qo`liga tushgani xabar qilinarkan, qissadan hissa tarzida “Har kim ekkani o`rar” degan xulosa o`rtaga tashlanadi. Q.Muhammadiy to`qson ikki yillik hayotining etmish bir yilini bolajonlar uchun ijod qilishga bag`ishladi. Bu davrda u XX asrda bunyodga keltirilgan tom ma`nodagi yangi realistik o`zbek adabiyotining asoschilari Oybek, G`afur G`ulom va H.Olimjonlar nazariga tushib, ularning e`tiboriga sazovor bo`libgina qolmadi, balki o`zi ham o`zbek ma`naviyati va adabiyoti tarixida tamomila yangi adabiy hodisa bo`lgan o`zbek bolalar adabiyotining bunyodkori va asoschilardan biriga aylanib qoldi.

Tayanch tushunchalar: yumor, satira, hajv, adabiy ertak, adabiy topishmoq, tez aytish, stilizatsiya, ertak-doston, tabiat alifbesi, qomusiy shoir, tabiatshunos, folklor negizida, mavzu, motiv, g`oya.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1.Q.Muhammadiyning ijodiy faoliyati qancha davom etgan?
2. Shoir asarlarining mavzusi va g'oyasi haqida ma'lumot bering.
- 3.“Tabiat alifbesi”ning tarkibiga kiruvchi she'rlar to'plami qanday nomlanadi?

Shukur Sa'dulla—bolalik kuychisi

Po'lat Mo'min bolalarning qo'shiqnavis shoiri

Reja:

1. Shukur Sa'dullaning hayot yo'li.
2. Shukur Sa'dulla– kichkintoylar shoiri.
3. Shoir she'rlarining mazmun-mundarijasi.
- 4.Po'lat Mo'minning ijodiy yo'li.
- 5.Bolalarga bag'ishlangan she'rlarning o'ziga xos xususiyatlari.
- 6.Po'lat Mo'min dostonchi-shoir

Sh.Sa'dulla 1912- yilning 15- yanvarida Jizzax shahrida xizmatchi oilasida tug'ilgan. U dastlabki savodini eski maktabda chiqargach, 1924 –yilda Samarqand shahriga kelib, Pedagogika bilim yurtiga o'qiydi. 1932 yilda shoirning “Hayqiriq” nomli 1-she'rlar to'plami chop etiladi.

Sh.Sa'dulla 1931-yilda O'zbekiston Davlat nashriyotining bolalar va yoshlar adabiyoti bo'limiga muharrirlikka ishga taklif etiladi. 1950-yilda Sh.Sa'dulla I.Muslim bilan hamkorlikda bolalar shoiri S.Marshakning “She'r va ertaklar” asarini o'zbek kitobxonlariga tortiq etishdi.

Daniyalik mashhur ertakchi G.X.Andersen, rus yozuvchisi N.A.Nekrasovning asarlarini, L.Tolstoy va B.Jitkovning hikoyalarini, bolalar shoirlari M.Kvitko, A.Barto, M.Mirshakar, O.Berdiyorov, M.Fayzulina she'rlarini, V. Lebedov -Kumachning yoshlik taronalarini, B.Gorbatovning “Bo'ysunmaganlar” (1953), V.Osayevaning “Vosyok Trubachev va uning o'rtoqlari” (1954) povestlarini, Korney Chukovskiyning “Doktor Voyjonim” (1966) asarini ona tilimizga tarjima qilgan.

Sh.Sa'dulla bolalar uchun turli janrlarda ijod etdi: she'r ham, poema ham, hikoya ham, qissa ham, opera ham, she'riy ertak ham yozdi. Hatto xalq ijodiyotiga mansub ayrim an'anaviy janrlarni yozma adabiyotga omuxtalashtirdi. Xalq latifalari asosida “Ikki donishmand”, “Afandining ko'ylagi”, “Afandi tegirmonchi va ko'sa” kabi she'riy latifalardan topishmoq janri talablarini saqlagan holda topishmoq – she'r namunalari yaratdi.

Bolaligida ertakka o'ch bo'lgan shoir ulg'ayganida ham shu odatini tark etmay, “Ayyor chumchuq”, “No'xat polvon”, “Laqma it” kabi she'riy ertaklarini “Yoriltosh”, “Afsona yaratgan qiz” singari ertak- pesalarini, “Kachal Polvon yoki yog'och qo'g'irchoqning sarguzashtlari” ertak- qissasini yaratdi.

Uning maktabgacha tarbiya va kichik maktab yoshidagi bolajonlarga bag'ishlab yozgan ko'plab she'rlari hamon kichkintoylar tilidan tushmay keladi. Ayniqsa, “Shohista”, “Yong'ir-yog'aloq”, “Yaxshi ism”, “Dildor va koptok” she'rlari baayni jajji bolakaylar fe'l atvorini to'la aks ettirgani bilan ajralib turadi. Shuningdek, Sh.Sa'dullaning yil fasllari haqidagi she'rlari maktab darsliklaridan o'rin olganligi e'tiborli. Muallifning “Yoriltosh”, “Kachal polvon yoxud yog'och qo'g'irchoqning sarguzashtlari” ertak dramalari, “No'xatpolvon”, “Laqma it”, “Ayyor chumchuq” adabiy ertaklarining syujeti va badiiy-kompozitsion xususiyatlari diqqatga sazovor. Shukur Sa'dullaning o'zbek bolalar nasri

taraqqiyotiga qo`shgan hissasi “Komandirning boshidan kechirganlari”, “Aziz qishlog`im” qissalari orqali xarakterlidir.

Shukur Sa`dulla “O`zbekistonda xizmat ko`rsatgan san`at arbobi” faxriy unvoniga sazovor bo`lgan adib edi. U 1972 yilda vafot etgan.

She'riy imzo - o`zbek bolalar poeziyasi uchun mutlaqo yangi janr. U, asosan, dialog yoki monolog shaklida bo`ladi. Ba'zan topishmoqdek jumboqdan iborat bo`lsa, ba'zan epigrama xususiyatiga ega. Bunday paytda piching, istehzo uning asosiy fazilatiga aylanadi. Binobarin, she'riy imzo kuchli emotsional ta'sirchanlikka ega miniatyur badiiy asar hisoblanadi. She'riy imzoda hayvonlar, qushlar, hasharotlar hamda boshqa narsa-hodisalarning she'riy tavsifi ixchamgina: ba'zan oddiygina, ba'zan yumoristik tarzda ifodalanadi. Uning har bir satri yoki bandining mazmuni asosida aniq narsa yoki voqeani aks ettiruvchi jozibali rasm chizish mumkin. Demak, she'riy imzo shoir va rassomning hamkorlikdagi fantaziyasi mahsuli hisoblanadi.

Uning hayvonlar, qushlar, hasharotlar va bolalar o`yinchoqlari to`g`risidagi qator asarlari ma'rifiy-badiiy qimmatga ega she'riy imzolar sirasini tashkil etadi. “Chittak” - qushcha rasmi ostiga “chekilgan” ana shunday she'riy imzolardan. Shoir unda topishmoqdagidek yashiringan narsa-jumboqning belgilarini sanab ko`rsatib, shu usul bilan kichkintoylarga chittakning tashqi ko`rinishiga oid oddiygina ma'lumotlar beradi. Ular tasavvurini aniq tushunchalar hisobiga to`ldiradi va boyitadi:

Men qushchaman kichkina,
Tillarim chuchukkina.
Ola-chipor qanotim,
Bilsangiz - chittak otim.

Chittak o`zini shunday tanitadi. Uning so`zlash uslubi xuddi bolalarnikiday. Antropomorfizmdan foydalanish she'riy imzoning ma'rifiy ahamiyatini ta'minlashdan tashqari tez yodlanishini ham qulaylashtiradi. Demakki, kichkintoylar lug`at boyligini “ola-chipor”, “chuchukkina”, “chittak” kabi yangi tushunchalar hisobiga boyitish imkonini tug`dirgan.

Shoir poetik ijodida hajviy she'rlar barmoq bilan sanarli: “Olim uyaldi”, “Bizning oyna”, “Ivirsiq”, “Anqov”, “Shalabbo”, “Injiq qizcha”, “Jumboq” kabilar shu silsilani tashkil etadi. Shukur Sa'dulla 60-yillarga kelib o`z qalamini nasrda ham sinay boshlaydi, bunda ham u maktabgacha yoshdagi

kichkintoylarning o`ylari, orzulari, ishlari, taqdirlari, xarakterlarini badiiy tahlil qilishni maqsad qilib olgandi. Binobarin, uning bunday hikoyalarini ma'lum darajada kichkintoylar olamining o`ziga xos badiiy tadqiqotlari desa bo`ladi. Bu hikoyalarning aksariyati ichki qarama-qarshilik

negizidagi kompozitsion asosda qurilgan: “Tush”, “Ismi qo`yilmagan xat”, “Yutqiziq”, “Yaxshilik” hikoyalari ana shunday fazilatga ega. Hikoyalarning aksariyatida ifodalanayotgan fikr-muddao

muallif tanlagan sarlavhalaridayoq ravshan anglashilib turadi: “Anqov”, “Yalqov”, “Qo`rqoq”, “Qaysar”, “Ochko`z”, “Chaqimchi”, “O`jar”, “Dilozor”, “Izza”, “Gap uqmas” va hokazo. Bu hajviy hikoyachalarda adibning o`zi tasvirlanayotgan voqealarga aralashmaydi.

“Komandirning boshidan kechirganlari” (1961) qissasi yozuvchining sarguzasht janridagi dastlabki mashqidir. Bu qissa o`zbek bolalar prozasida maktabgacha yoshdagi kichkintoylar hayotini, orzu va tashvishlarini realistik va romantik bo`yoqlarda ifodalagan birinchi yirik asar hisoblanadi. “Komandirning boshidan kechirganlari” asarida serquyosh respublikamizning azim poytaxti, Sharqning mash'ali - go`zal Toshkent shahri besh yashar Hayotning tasodifiy sayohatlari fonida epik tarzda tasvirlanadi. Unda Hayot markaziy figura, u hali maktab ko`rmagan, kuzatuvchanlik qobiliyati past maktabgacha yoshdagi kichkintoylarning vakili sifatida harakat

qiladi.

Asarda Hayotning harakati tasodiflar negizida sodir bo'lsa-da, yozuvchi talqinida ko'zlagan ma'lum estetik-tarbiyaviy maqsadni aks ettiradi. Chindan ham qahramon sayohatlari kechgan Toshkentning e'tiborli joylarining tasviri kichkintoyi qanchalik zavqlantira olsa, uning qalbida Vatanga muhabbat tuyg'usini ham shu qadar to'liqlantira oladi va mazkur

tuyg'uning mustahkamlanishiga, e'tiqodga aylanishiga madadkorlik qiladi. Yozuvchi asar qahramoni besh yashar Hayotni ana shunday harakatlar qildirish evaziga voqelikni - turmush haqiqatini kichkintoylar saviyasiga munosib aks ettira olgan.

Adibning zamonaviy mavzuda yaratgan ikkinchi asari "Aziz qishlog'im" qissasidir. Bu asar 1967 yilda yozilgan bo'lib, 1969 yilda nashr etildi. Sh.Sa'dulla bu asarida xalqimiz hayotining yangi bir manzarasini - qishloqdagi qaynoq turmushni shaharlik bola Habibullaning qishloqqa qilgan sayohati jarayonida ko'rsatadi.

"Aziz qishlog'im"da mavjud obrazlarning barchasida ijobiy insoniy fazilatlar mujassam, shunga qaramay, yozuvchi qissa konfliktini inson va tabiiy ofat o'rtasidagi kurash negizida qurib, "Inson degan so'zning mag'rur jaranglashi"ni (M.Gorkiy) real ifodalay olgan.

1966 yilda Toshkent zilzilasi faqat toshkentliklarinigina emas, balki butun mamlakatni, hatto million-million bolalarni ham bezovta qilgani tarixiy haqiqatdir. Sh.Sa'dulla qissada xuddi shu mavzuga qo'l urib, shu bahonada qishloq ahlining zilzila jafokashlariga xayrixohlik tuyg'ularini

ifodalashga intiladi. Bu hol, ayniqsa, qishloqliklarning toshkentlik bola Habibullaga munosabatlari fonida yorqin gavalantirilgan.

Shukur Sa'dulla "Kachal Polvon yoxud yog'och qo'g'irchoqning sarguzashti" ertak-qissani yaratishda o'zbek qo'g'irchoq teatrining chodir xayol va chodir jamol tipidagi ikki turida o'ynaladigan Kachal Polvon sarguzashtlariga doir xalq komediyalariga asoslanadi. Xalq komediyalari mazmunini

ijodiy qayta ishlab, g'oyaviy-badiiy niyatiga muvofiq qisqartirdi, to'ldirdi va yangi detallar, epizodlar ijod qilib boyitdi. Xalq komediyalarining qo'g'irchoq qahramonlarini esa asarning qahramonlariga - badiiy obrazlariga aylantirdi. Shu asosda ertak-qissada fantaziya va realizm o'zaro uyg'unlashib,

asarning yaxlit syujetini vujudga keltirdi. Bunda Sh.Sa'dullaning italiyalik adib Kollodining "Pinokkioning sarguzashtlari" hamda rus adibi A.Tolstoyning "Oltin kalit yoki Buratinoning boshdan kechirganlari" (1936) asarlaridan ijodiy ta'sirlanganligi ham muhim rol o'ynagan.

Asardagi obrazlarning qariyb hammasi qo'g'irchoq komediyalarining qahramonlaridan iborat. Adib tayyor obrazlarni o'z holicha ishlatavermaydi. Ularga o'z g'oyaviy-estetik kontsepsiyasiga muvofiq ijodiy yondoshadi. Fantastik

ertak-qissada Sh.Sa'dulla tomonidan ijod qilingan salbiy va ijobiy xarakterdagi to'qima obrazlar ham yo'q emas. Adib har bir xarakterning o'z qiyofasiga, xarakter belgilariga ega bo'lishini ta'minlash maqsadida turli badiiy vositalarga murojaat qiladi. Ertak-qissada ellikka yaqin obraz mavjud.

Mazkur obrazlarni g'oyaviy-badiiy estetik xususiyatlari hamda ijtimoiy-tarbiyaviy vazifalariga ko'ra uch guruhga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Xalq tiplari. Bu guruhga Kachal Polvon, Shomamat ota, Orif jarchi, Boybuva ko'sa, Beknazar karnaychi, Ernazar maymunchi, Jo'ra qiziq, Mullajon, Bichaxon, To'tixon, etim qiz Mohira, kayvoni, askiyachilar, Qo'zi cho'tir, Ro'zi gov, Dehqon

ota, Jalol polvon, rohatijonfurush, egizak aka-ukalar Alijon va Valijon, mehtarbozlar boshlig'i Mirsalim, Qurbonali otalar mansubdirlar. Bular orasida markaziy o'rinda Kachal Polvon obrazi turadi. Kachal Polvon individual belgilarga ega umumlashma tip. U sho'x, quvnoq, xushchaqchaq, sodda va dilkash. Vaziyatni

mudom to'g'ri baholay oladi. Bu xususiyatlar uning do'stlari bilan olib borgan siyosiy kurashida qozongan g'alabasini mantiqiy asoslashda o'zini ko'rsatgan.

To`g`ri, Kachal Polvon inqilobchi obrazi emas, shunga qaramay Kachal Polvon Abdurahmonbek saltanatiga qarshi eldoshlari - faqir mahallalarning ozodligi, haq-huquqlari uchun astoydil kurashgan xalq qahramoni timsoliday kichkintoylar qalbiga yo`l topib, ularga xalqparvarlik saboq beradi. Ertak-qissada Kachal Polvon yakka harakat qilmaydi. Hamma faqir mahallaliklar bilan kengashib, ular bilan belgilangan maqsad sari olg`a intiladi. Natijada doimo g`alaba qozonadi. Yozuvchi shu taxlitda jamoatchilik qudratini va engilmasligini hayot haqiqatiga muvofiq talqin qiladi. Xalq tiplariga mansub boshqa barcha ijobiy obrazlar epizodik xarakterdadir. Adib bu personajlarning ma'lum g`oyaviy-badiiy qimmatiga va har birining o`ziga xos individual belgilariga ega bo`lishini esda tutishga intiladi.

2. Satirik obrazlar. Bu guruhga hokim Abdurahmonbek, Iso avliyo, Nosir bo`ri, Qora Mirshab, To`racha - chinoq, maktabdor domla, xalifa, Eshonqul, Sarsinboy chavandozlar mansub. Bu salbiy personajlar ijobiy personajlarga nisbatan birmuncha mukammalroq ishlangan. Bularan tashqari satirik obrazlar qatoriga savdogar Abdurahim, Mirzasalim oqsoqol, jarchi Mullagarang, ayg`oqchi talabalar - Umar echki, Salim tajang, Ashirbek kabi nomda boru aslida qiyofasini ko`rsatmaydigan personajlar ham bor.

Abdurahmonbek - bosh salbiy personaj. Aslida "Sarkardalar" deb ataluvchi chodirxayol qo`g`irchoq teatrida o`ynaluvchi xalq komediyasida Farg`ona viloyatining zolim hokimi qiyofasida ko`rinadigan bu personaj Sh.Sa'dulla talqinida afsonaviy qo`g`irchoqlar mamlakati Shirinsoyning sohib saltanati. U - feodal ierarxiyasining cho`qqisida turgan hamda adolatsiz tizimni butunicha o`zida tajassum etgan zolim va telba hukmdorning timsoli. Unda feodal hukmdorga xos barcha xususiyatlar mavjud. Yozuvchi Abdurahmonbek personajni xarakterlashda rang-barang bo`yoqlarga murojaat etadi. Bunda fosh etuvchi sotsial yumor, ayniqsa, katta rol o`ynagan. Natijada, Abdurahmonbek zolimlikda tengsiz shaxs va feodal davlat arbobining umumlashgan tipi darajasiga ko`tarilgan.

Boshqa salbiy personajlarni ishlashda ham Sh.Sa'dulla Gorkiyning dushmani hamisha xunuk va nafratangiz etib ko`rsatish to`g`risidagi maslahatlariga amal qilib, ular dunyosini ma'naviy qashshoqlar va badkirdorlar dunyosi tarzida kichkintoylar ko`z o`ngida gavalantirgan. Shu yo`l bilan kichkintoylarda yomonlik va xunuklikni ezgulik va go`zallikdan tez ajrata bilish malakasini shakllantirishni ko`zlagan.

3. Afsonaviy maxluqlar, hayvonlar, hasharotlar va qushlar obrazlari jumlasiga ajdar, kavsar dev, oq chavkar ot, quyonlar, chumolilar, ko`rshapalak, kaptarlar, kakliklar, bedanalar va qirg`ovullarni kiritish mumkin. Bularning barchasi ham asar qahramonlari hayotida, xususan, Kachal Polvon faoliyatida muhim rol o`ynaydi. Ajdar, kavsar dev kabi afsonaviy maxluqlar hamda ilon yovuzlik timsoli hisoblansalar-da, Kachal Polvonning ijobiy fazilatlarini bo`rttirishda xizmat qiladilar.

Kichkina kitobxon oppoq qanotlarini kitob o`rnida Kachal Polvonga taqdim etgan kapalaklarni ham, boylar zo`ravonlik bilan o`ziniki qilib olgan kambag`allar bug`doyini qaytarishda jonbozlik ko`rsatgan va Kachal Polvonning ozodlikka chiqishiga katta madad bergan zahmatkash chumolilarni ham, Kachal Polvonni jazodan ogohlantirgan ninachini ham, oldingi oyoqlarini ko`tarib, bir-biriga urib qarsak chalgan quyonlarni ham, xushxonu raqqos bedanalar, kakliklar, qirg`ovullarni ham sira unutilmaydi.

Sh.Sa'dulla ertak-qissaning badiiy jihatdan qiziqarli bo`lishi, unda xalq komediyalariga xos milliy ruhning barq urib turishi uchun o`zbek xalq ijodiyoti, hatto bolalar folklori

namunalariga keng murojaat qildi, xushchaqchaq askiyalardan, yumorni va o`ychanlikni kuchaytiradigan topishmoqlardan, tez aytishlar, sanamalar, dono maqollari va matallaridan unumli va o`rinli foydalandi. Sh.Sa'dulla folklor materiallaridan ijodiy foydalanib, bir necha dramatik asarlar ham yozdi. Uning "Yoriltosh" muzikali ertak-dramasi (1937) va opera librettosi (1967), "Chol bilan bo`ri" kichik she'riy pesasi (1967), "Zubayda" (1969) ertak-dramasi o`zbek bolalar dramaturgiyasining yuksalishida ma'lum rol o`ynayotir. Bu

asarlarda yaxshilik bilan yomonlik, tadbirkorlik bilan takabburlik, mehr bilan g`azab, sabr bilan toqatsizlik o`rtalaridagi shafqatsiz kurash ifodalaniib, pirovard-natijada yaxshi-likning, tadbirkorlikning, mehrning va sabrning tantanasi ko`rsatiladi. Bolalarga shu tushunchalarning mohiyati singdiriladi. Binobarin, bu asarlar bolalarda yuksak insoniy fazilatlarini tarbiyalashda va ularning zavqini, qiziqishlarini oshirishda ahamiyatlidir.

Bolalarning suyuqli shoiri **Po`lat Mo`min** yoshligidanoq adabiyotga havas qo`ydi. U Toshkent pedagogika bilim yurtida o`qib yurgan vaqtida adabiyot to`garagiga faol qatnashadi. Adabiyotni qunt bilan o`qidi, o`rgandi. O`rta ma`lumot oigach, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining o`zbek tili va adabiyoti fakultetiga o`qishga kirib, uni muvaffaqiyatli tamomlagach, aspiranturada o`qidi, maktablarda o`qituvchilik qildi. So`ngra O`zbekiston davlat nashriyotida ishladi. P. Mo`min qayerda ishlamasin, doimo adabiyotga muhabbat bilan qaradi, uni qunt bilan mutolaa qildi, o`rgandi. Kichik-kichik she`rlar yoza boshladi. 1944 yilda «Bahorga sayohat» nomli birinchi she`ii bosilib chiqdi. Birinchi she`rlar to`plami esa 1949 yilda «Sayrang, qushlar» nomi bilan nashr etildi. Kitob adabiy jamoatchiik tomonidan iliq kutib olindi. To`plamdan munosib o`rin olgan «Haykal», «Alia va Jalla» (ertak) singari asarlari mazmundorligi, qiziqarliligi bilan kitobxonlarning e`tiborini o`ziga jalb etdi.

Bolalarga atab ijod etish, bu sohada muvaffaqiyat qozonishi uchun esa qobiliyat va istakning o`zigina yetmaydi. Belinskiy ta`rfi bilan aytganda, bolalar yozuvchisi bo`lib tug`ilish kerak. Bu bolalar yozuvchisi mohir pedagoglarday bola qalbining bilimdoni bo`lsin, nozik *did* egasi, go`dak tabiati va psixologiyasining bilimdoni, mehribon va bolajon, kamtarin va samimiy, bolalarcha soddadil ham dono bo`lsin, degan mazmuni taqozo etadi, albatta. Biz Po`lat Mo`min ijodida ana shunday olijanob xususiyatlar mujassamligim his etamiz.

Shoirning tinimsiz ijodiy mehnati tufayli «Hunardan unar», «To`g`ri o`sgan gul bo`lar», «Aql qaerda bo`lar», «O`rinbosarlar», «Oltin nay», «Bir yarim Karim», «Endi adashmaydi», «Barcha bola do`st bo`lsa», «Rahmatga rahmat», «Gazpolvon ertak aytar», «Chang yutar both», «Do`sting qancha ko`p bo`lsa», «Oftob va odob», «Yaxshilarga o`xshasam», «Bu juda soz», «Eson va Omon», «Oltmish oltin oltin qo`l», «Ustozlar izidan», «Bolalarning baxti kulgan», «Bir yuz bir oltin qo`l» she`riy to`plamlari; «Chanoqvoy bilan Qovoqvoy», «Bahodirning botirligi», «Oq fd yo`qoldi», «Suqatoy-konfetvoy», «Ona bolam deydi» kabi ertaklari, pesalari yuzaga keldi. Bu kitoblarga kirgan eng yaxshi she`r va qo`shiqari, doston va ertaklari bolalar adabiyoti xazinasiga munosib hissa bo`lib qo`shildi, uni boyitdi. Bu asarlardan bir qanchasi jahon xalqlari tillariga tarjima qilinganki, bu faqat shoirning emas, balki o`zbek bolalar adabiyotining ham yutug`i, obro`si hisoblanadi.

Kimda-kim a`lo va yaxshi baholarga o`qish uchun astoydil intilsa, harakat qilsa, zahmat cheksa, shubhasiz, u maqsadiga erishadi, samarali biim oladi. Agar bu intilish jismoniy mehnat bilan qo`shib olib boriisa, yanada muvaffaqiyatli bo`ladi. Po`lat Mo`min ta`iim va jismoniy mehnatga bag`ishlangan she`rlarida mehnat va mehnatsevar bolalar haqida fikr yuritadi. Ba`zan ishyoqmas, dangasa, yalqov o`quvchilarni tanqid qiladi. Masalan, «Besh oldim, besh!» degan she`rini olaylik. Asar qahraraoni uzoq vaqt past bahoga o`qib yurardi, fanlarni ko`ngildagidek o`zlashtira olmaganidan do`stlari, ota-

onasi va o`qituvchilar oldida gunohkordek his qilardi o`zini. O`quvchi bunday qiyin ahvoldan faqat ko`proq dars tayyorlashi, kitob o`qishi bilan qutulib ketishi mumkinligiga ham ishonrtgdi. Nima boiadi-yu bir kuni u uyga berilgan topshiriqni qayta-qayta o`qiydi, dars va kitobdan boshqa hech narsani o`ylamaslikka harakat qiladi. Natijada ertasi kuni «besh» baho oladi. Shu-shu bola kitobni sevib qoladi. Qunt qilish, berilgan topshiriq ustida ko`p mehnat qilish lozimligini tushunib yetadi. O`zidagi bunday ijobiy o`zgarishdan xursand bo`ladi. Boladagi bu quvonch va hayajonni shoir yosh kitobxon ruhiyatiga mos ravishda chizib beradi:

Shunday *qilib* do`silarim,
Aytsam yurak so`zlarim,
Yurishib qoldi ishim
Ko`payib ketdi «besh»im.

Boialar shoirming «Tuganmas kon», «O`qituvchi baho qo`yganda», «Ko`chalarni to`ldirib», «Sizga nima bo`ldi, o`g`ii bolaiar?», «Yuqumli «2»lar», «Bilsa bo`lar ekanku!», «Sentyabrdan Mm sevinar?» kabi she`rlarida ham a`lo va yaxshi o`qish uchun mtilayotgan, harakat qilayotgan bolalar to`g`risida yozilgandir.

Ba`zan o`quvchi-yoshlar orasida mug`ambir, pismiq bolalar ham topilib qoladi. Shoirming «Qo`l ko`tarib qo`lga tushdi» degan asari ana shunday bolalarga bag`ishlangan. Asar qahramoni aslida dangasa, ishyoqmas, qoloq o`quvchi. U buni o`qituvchisiga sezdirmaslik ucimn har kuni dars paytida «Men aytaman, deb ko`taradi qo`i». O`qituvchi esa boianing bunday mug`ombirligini sezmaydi, u darsni yaxshi o`zlashtiribdi, deb undan so`ramaydi. Oxiri bir kuni «Mayli, ayta qol» deydi. Shunda haligi bola savolga javob bera olmay, o`qituvchi va o`quvchi do`stlari oldida izza bo`ladi:

*Darvozasiga Urilganday gol Qo`lga
tushgandi Uko`tarib qo`l.*

Shoir she`rlarida kichkintoylarning jismoniy ishga intilishlari ham yaxshi ochib beriladi. Uning «Oftob chiqdi olamga», «Er chopildi —javob topildi» she`rlari fikrimizning dalilidir. «Oftob chiqdi olamga» asarida u xalq og`zaki ijodidan unumli foydalangan. She`rda bolalaming harakati, urinishi, kattalar ishiga ko`maklashishi nihoyatda ta`sirli va shirali ifodalangan.

Po`Iat Mo`min haqiqatan ham oftob — bu olam-olam quvonch, shodlik, mehnat, yashash, yasharish ramzi ekanligini kichkintoy do`stlari qulog`iga quyishga, buni bola obrazi orqali yanada yorqinroq, ta`sirliroq aks ettirishga harakat qiladi:

*Oftob chiqdi olamga, Chopib bordim dadamga.
Dadam ko`chat ekardi, Salom berdim dadamga.*

P. Mo`minning «Yer chopildi — javob topildi» asarida mehnatdan zavqlanish tuyg`usi yorqin ifodalangan. Asar qahramoni dastlab uyga berilgan topshiriq — misollarni ishlay olmaydi. Shunda u jismoniy mehnat qilishga kirishadi — yer chopadi. Terlab-pishadi. Natijada ko`ngli yorishadi, fikri oydmlashadi. Uyga berilgan misollarni ham yechadi, yerni ham chopadi. Barcha savolga javob topildi. Shu bahonada yer ham chopildi.

Po`Iat Mo`minning «5» baho qo`shig`i», «Xursandmisiz?, Xursandmiz», «Sentyabrim», «Uch baho — puch baho» singari qo`shiqlari o`qish, ilmi bo`lish mavzuiga bag`ishlangan. O`z ustida ko`p ishlash, kitob o`qish, dars qoldirmaslik «a`lo» o`qishning mustahkam garovi ekanligini shoir «Uch baho — puch baho» qo`shig`ida ancha tanqid qilib o`tadi. Onalarni, keksalarni hurmat qilish, e`zozlash («Achom-achom buvijon», «Mehribonim, oyijon!»); o`zaro hurmat, do`stlikni joyiga qo`yish («Bir jahon boialarimiz»); har bir shodiyona, bayramlarni zo`r tayyorgarlik bilan kutib olish, chevarlik

kasbini bolalikdan bilib borish («Ko`ylagim») mavzulariga bag`ishlab shoir o`nlab qo`shiqlar yaratganki, bunday qo`shiqlar bolalaming jon-dili hisoblanadi.

Po`lat Mo`min axloq va odob kuychisi hisoblanadi. Bu masala ko`proq uning «Birovlar», «Bir odamning afsusi», «So`zi shunaqa — o`zi shunaqa», «Behzodni bilasizmi?», «Ulg`aydimi aqlingiz?», «Qo`ying oltin — yo`ling oltin», «Birinchi bo`l, birinchi» kabi she`r va qo`shiqlarida ochib beriladi.

Po`lat Mo`min «Alia bilan Jalla», «Ziyrak fil va ziqna boqqol», «Har kimniki o`ziga, oy ko`rinar ko`ziga», «Unutgan o`g`il», «Oltin nay», «.»Dono bola», «Bilganni qari — bilmaydi pari» singari ertak-dostonlarida xalq og`zaki ijodi namunalaridan unumli foydalangani ko`rinib turadi.

Po`lat Mo`min dostonchi-shoir sifatida ham juda qadrlidir. Uning «Oltin noklibor», «Ko`cha — ko`pchilik uchun», «Eh, rosa shirin ekan», «Xolning jiyron velosipedi», «Ko`ngil istar yaxshilik» degan poemalari allaqachon kichkintoylarning sevimli asarlariga aylanib ketgan. Shoirning dostonlaridabolalalar o`rtasidagi do`stlik, birodarlik, o`qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik kabi masalalar ilgari surilgan. Bolalar hayotida sodir bo`ladigan yutuq va kamchiliklar badiiy bo`yoqiarda, qiziqarli epizodlarda chizib berilgan. Bir so`z bilan aytganda, maktab o`quvMaririing hayoti zavq-shavq bilan tasvirlangan.

Po`lat Mo`min o`zining ertak-pesalari bilan ham yosh kitobxonlar o`rtasida shuhrat qozondi. Uning «Qovoqvoy bilan Chanoqvoy», «Suqatoy-konfetvoy», «Ona bolam deydi, bola onam deydi» nomli fantastik ertak-pesalari uzoq vaqtlardan beri bolalarning quvonchiga quvonch qo`shib kelayotir.

Qovoqvoyning dangasaligi, lapashangligi, erkaligi, tantiqligini o`tkir kulgi ostiga oluvchi va Chanoqvoyning bilimdonligi, donoligi va mehribon do`stligini ulug`lovchi «Qovoqvoy bilan Chanoqvoy» bolalami yaxshilikka da`vat etadi.

Bu asardagi yaxshi fazilatlar dramaturgning boshqa bir ertak-pesasi «Suqatoy-konfetvoy»da ham ko`ringan. Tematikasi va g`oyaviy yo`nalishi, uslubi jihatidan bu ikki asar bir-biriga yaqin. Unda ham ilm, odob, haloUik va mehnatsevarlik ulug`lanadi. Voqea Bilim xola, Janjal xola, Qurt o`rtasidagi kurash asosida rivojlanadi.

Po`lat Mo`minning butun e`tibori, ijodining mohiyati bolalarga hayot yo`lini ko`rsatib berishga intilishdan iborat. Shu pesadagi Aqljon bilan Odobjon aytganidek:

Bugina enias, bolalar Po`lat Mo`minning o`nlab topishmoqlarini ham sevib o`qib, o`rganadilar va zehnlarmi charhlaydilar.

Muallifning «Qovoqvoy bilan chanoqvoy» asarinng ta`iim-tarbiyaviy ahamiyati juda katta. Undagi ertaklarga xos shartli, allegorik obrazlar tomomila aniq va hayotiy zaminga asoslanlgan.

Pesaning bosh qahramonlaridan biri Qovoqvoydir. Uning timsolida тиаЖdangasalik va beg`amlilik oqibatida darslarni o`zlashtira olmay, sinfda qoluvchi lapashang va po`k bolaning tadrijiy takomilini mujassamlashtirgan. Do`stlari ta`sirida Qovoqvoyning asta-sekin tuzala borishi, ilg`orlar qatoriga kirib, mehnatsevarlik va epchiffik darajasiga ko`tarffishi bilan bog`liq voqealar, bu yo`ldagi kishilar o`rtasidagi munosabat, tortishuv va kurashlar pesaning asosini tashkil etadi.

P. Mo`min ertak syujetini harakatga keltirishda bosh va yordamchi konfliktlardan foydalanadi. Qishloq xo`jalik ekinlarining ashaddiy dushmanlari chigirtka va kapalaklar o`z urug`larini paxtakorlarga tarqatmoqchi bo`ladilar-u, Tarvuz, Qovun, Chanoqvoy, Paxtaoy, G`ujumoy, Lavlagi hamda Sholg`om kabi kuchlar ta`qibidan qo`rqadilar. Qovoqvoyning befahm, landavur, beg`am hamda qo`rqoqligi zararkunandalarga ish beradi. Ular paxtazorlarga sochishni buyurib, tuxumlari solingan xaltachani Qovoqvoyga zo`rlab tutqazadilar. Hashorotlar undan o`z maqsadlari yo`lida foydalanish uchun harakat qilsa, ijobiy qahramonlar Qovoqvoyni tarbiyalamoqchi. Mana shu o`rtadagi kurash asar konfliktimng boshqa yetakchi tomonini tashkil etadi.

Mehnatga bo`yni yor bermay, darslarni o`zlashtira olmaganidan tashqari, Qovoqvoy tanbal, yalqov, fahm-farosati kam, bo`shang, ayni vaqtda u, haddan ziyoda chiranchoq.

Uning xarakteridagi bu sifatlar asardagi ijobiy kuchlar bilan bo'lgan ziddiyat va to'qnashuvlarda ochib tashlanadi, Qovoqvoy asta-sekin tuzalish tomon yo'naltiriladi. Bir-birini o'rtoqlarcha samimiy tanqid qilishga asoslangan ijobiy kuchlar o'rtasidagi shu ziddiyatlar dramatik konfliktning yordamchi chizig'ini yuzaga keltiradi.

Konfliktning yordamchi liniyasi esa yaxshi ishlangan va qahramonlar xarakterini chizib berishda, asarning muvaffaqiyatini ta'minlashda katta xizmat qilgan. Po'lat Mo'min Qovoqvoyning maqtanchoqligini fosh etib, uni izza qilishda to'g'ridan-to'g'ri zalga — tomoshabinlarning o'ziga murojaat etish ЫДан o'ziga xos yutuqqa erishgan Qovoqvoyning «Mendan karra jadvalni so'rang, suv qilib ichib yubordim» degan mazmunda kerilib savol-javob o'ynashi zalni faollashtiradi, maqtanchoqning miyasi g'ovlab, o'sal bo'lishi qalblarga samimiy kulgi shavqini soladi.

Chiranchoq Qovoqvoyning jismoniy zaif va po'kligi kamtarin Tarvuz bilan yuz bergan tortishuv va to'qnashuvlarda, boks musobaqalarida bilinib, sharmanda bo'ladi. Qovoqvoy Tarvuzdan yengilib zil ketsa, ikkinchi tomondan qadam-baqadam g'ayratga kira boradi, badan tarbiya mashqlari foydasini, mehnatsevarlik manfaat keltirishini anglaydi.

Qovoqvoyning qayta tarbiyalanishida ayniqsa Chanoqvoy hal qiluvchi rol o'ynaydi. Boshda Chanoqvoyning odilona, samimiy, do'stona maslahatlariga mensimay qarab, quloq solmagan Qovoqvoy «Sehrgar» gaplarini jon dili bilan tinglaydi, uning ko'rsatmalariga amal qilib, karrani o'rgana boradi, g'ayratga kiradi, faollashadi, zararkunanda hashoratlarga qarshi kurashish, ularni tutishda faollik ko'rsatish darajasiga ko'tariladi. Biroq uning xarakteridagi zaif tomonlari tezda uzil-kesil yo'qolmaydi. U endi do'stlariga «Sehrgar»ni uchratganligi bilan maqtanadi. Muhimi shundaki, do'stlar uni qayta tarbiyalashga, o'z saflariga qaytarishga muvofiq bo'ladilar.

Asarda Chanoqvoy xarakteriga mos va yetarli material berilgan. Xususan, muallif uning tilini individuallashtirishga alohida e'tibor bergan. Pesaning she'riy kuchi, yumoristik va satirik fazilatlarini ham Chanoqvoy, Qovoqvoy, Tarvuzvoy nutqida, ularning dialog va monologlarida yaxshi ko'rinadi.

G'afur G'ulom - bolalar shoiri va nosiri

REJA:

1. G'afur G'ulomning hayot va ijod yo'li.
2. G'afur G'ulom – bolalar shoiri.
3. Adib qissalarining g'oyaviy-badiiy mundarijasi.
4. **Xulosa**

Tayanch tushunchalar: qissa, etilzatsiya, interpretatsiya, tarixiy haqiqat, badiiy haqiqat, milliy istiqloq, tamoyil, tanqidchilik, dramaturgiya, publitsistika.

G'.G'ulomning o'zbek bolalar adabiyotini rivojlantirish sohasidagi xizmatlarini alohida umumlashtirish yo'nalishidagi ilk urinishlar XX asrning o'rtalaridayoq yuzaga kelgan edi. O'shanda pedagogika bilim yurtlarida o'qishga mo'ljallangan bolalar adabiyoti faniga oid o'quv qo'llanmalari va xrestomatiyalarida G'.G'ulom alohida ijodkor sifatida taqdim etilib, uning haqida portret-maqola va asarlaridan namunalar berila boshlangan edi. G'afur G'ulomning bolalar shoiri va nosiri qiyofasiga otalik va murabbiylik tuyg'ulari chuqur singishib ketgan. Bunda etimlikda kechgan bolalik hotiralari ta'siri ayricha rol o'ynaganini alohida ta'kidlash joiz. Shu holat uni qo'liga qalam olib ilk she'rini yozishga undagan edi. «Bir kuni, - deb yozgan edi u o'zining «Kechmish va kechirmishlarimdan» xotiranomasida, - bolalar bog'chasidagi yetim bolalardan 15 tasini bizning internatga

o'tkazdilar. Men bu go'daklar bilan birga tunab qoldim. Kechasi uxlamay, kuzatuvchilik qilib chiqdim. Shu kecha o'z yetimligim, boshimdan kechirganlarim va shu yetim bolalar ahvoli... to'g'risida she'r yozdim. Shu she'rimni birinchi she'rim desam bo'ladi". O'sha ilk she'ridayoq u bolalarning ham hazrati Odam farzandi ekanligini, binobarin, ular ham insonday yashash va ulg'ayish huquqiga ega ekanliklarini ularning o'z tillaridan favqulodda bir ko'tarinkilik bilan ifoda etgan edi.

Biz Odam bolasimiz,

Odamning donasimiz.

Biz o'sib ulg'ayamiz,

Olim bo'lish g'oyamiz.

G'afur G'ulom yetimlikda ulg'ayganini umr bo'yi unuta olmadi. Yetimlik uni o'ksik qalb sohibiga aylantirgan va mudom ta'qib etganligi tufayli bolalarga atab qaysi mavzuda she'r yozmasin, o'sha zahoti xotirasi qatlaridagi yetimlik armonlari uyg'onishi tabiiy edi. Kattalar uchun yozilgan va XX asrdagi o'zbek she'riyatida voqeaga aylangan «Sen yetim emassan»da ham, bolalarga atab bitilgan «Bayram maktubi» va boshqa qator she'rlarida ham bu holni kuzatish mumkin. Inchunin, shoirning roppa-rosa ellik ikki yasharligida yaratgan «Bayram maktubi» she'rida o'qiymiz:

O'ttiz sakkiz yil burun
Bugungi siz bilan teng
O'n to'rt yoshlarda edim.
Tongsiz, uzun kechqurun
qora qo'ynin ochar keng
Ko'z o'ngida uchurum.

Maktab qayoqda deysiz?
Nonning hatto o'zi yo'q,
Bo'z yaktak, yirtiq ishton,
Eshiksiz, o'tsiz, nursiz,
Vayronalar qup-quruq,
Halq tentirar parishon
Oq podshoning urushi
Yurti yergacha toptab,
Tekkan edi tinkaga.
Och qo'shinning yurishi
Er yuzini gur o'rtab,
O'xshardi alangaga.

Rus mustamlakachiligi siyosatining butun fojeasini bolalik xotirasi vositasida shu xilda fosh etarkan, qonxo'r fashistlar ming-minglab bolalarni ota-onalaridan ayru etib, yetim qoldirayotganidan jirkanganida yana o'sha «o'ninchi yillar sargardonligi»ni eslamay, o'tolmaydi:

G'ulomning o'smirlar kitobxonligining asosini tashkil etgan «Netay», «Yodgor» va «Shum bola» kissalarida shu muammo tahlil qilindi. Adib asarlarida etimlikni keltirib chiqargan sabab va oqibatlarga badiiy nazar solish yo'lidan boradi. Uning talqinicha, yetimlik-mohiyat e'tibori bilan o'gaylik ham. Chindan-da, o'z otasi yo onasi (ba'zan har ikkovi)dan bevaqt ajralib, o'gay ota yoki o'gay onadan shafqat emas, shafqatsizlik ko'rgan bolakayning achchiq va alamli qismati-shunday foje' qismatdir. Bunday holatda yetimning o'gayligi birmuncha shaxsiy fojea sanalishi mumkin. Ammo G'afur G'ulom masalani shu holda echish yo'lidan bormagan, aksincha u o'tmishdagi nobop tuzum va bemehr jamiyatning shafqatsizligi ham o'lganni tepkilab, etim-esirlarga o'gaylik qilishi

fojeasini ochishga harakat qildi va aytish mumkinki, bunga muvaffaq ham bo'ldi. Bu jihatdan Netay va SHum bola-qoravoyning etimlik qismati talqini e'tiborni tortadi.

«Yodgor» qissasida yetimlik syujetni harakatga solgan motiv. Unda yetim go'dak Yodgorning qismatiga munosabat hal qiluvchi rol o'ynaydi. S.Mamajonov to'g'ri ta'kidlaganidek: «Yodgor» poetik ma'lum jihatidan ramzli nom. Go'dak Yodgor asarda tasvir ob'ekti bo'lmasa ham yozuvchi uchun yangi insoniy munosabatlarni ko'rsatib berish uchun ola bir vosita rolini o'ynaydi, xolos. Bu go'dak Mehri va Jo'ralar, ularning ota-onalarining qalb dunyosini ochib beruvchi bir kalitdir, ohu go'dak asar voqeasini yaratadi, konfliktga keskin tus beradi, syujetni o'stiradi va uni ikkiga bo'lib tashlab, keyin yana bir-biriga qo'ohadi, Shu go'dak xarakterlarni rivojlantiradi, ochadi. U asardagi voqealar va odamlarni bir-biri bilan munosabatga kirituvchi, asarning hamma bo'lagini yozuvchining ko'rish markaziga bog'lab, tortib turuvchi magnitdir: Mehrining o'z sevganiga shu go'dak halaqit beradi. Jo'raning «aybsiz aybdor» bo'lib onasi, aka va ammalari oldida ta'naga qolishida shu go'dak sababchi bo'ladi, xuddi sxuningdek, Jo'raning insoniyligini ochib beruvchi, Saodat sevgisini sinovdan o'tkazuvchi va Mehriга hayot haqiqatini tushuntirgan ham shu go'dak – «Yodgordir».

Hakim Nazir – o'zbek bolalar realistik nasrining sohibkori, Qudrat Hikmat - bolalar shoiri

Reja:

1. Hakim Nazirning hayot va ijod yo'li.
2. Hakim Nazir – bolalar nosiri.
3. Adib hikoyalarining g'oyaviy-badiiy mundarilasi.
4. Yozuvchining bolalar qissachiligidagi izlanishlari.
5. «Lochin qanotlari» romani haqida.

Hayotda har bir kishining, katta-kichikning o'ziga yarashiq burch va vazifalari, yumush va tashvishlari, umid va intilishlari bo'ladi. Tarovatli qishloqlarimizdan birida yashovchi Karimning yagona ishi («Bir tup g'o'za») sigir boqishdan iborat edi. Lekin inson bolasi boshiga nima kelishini, qanday voqea ro'y berishini oldindan bilmaydi. Tasodif oyoq ostidan chiqadi. Karimning sigiri arqonini uzib ketib, bir necha g'o'za nihollarini payhon qffib tashlaydi. Bunga Karimning beparvoligi sabab bo'ladi.

Bo'lib o'tgan voqeaga Karim oldiniga parvo qilmaydi. Chunki bepayon zumrad dalalarda g'o'zaning son-sanog'i yo'q. Karimning sigiri payhon qilgan nihollar esa buning oldida dengizdan bir qatra-ku. Awaliga Karim ham shunday deb o'ylaydi. Biroq, unga o'zidan kattaroq bolalar bir tup g'o'zadan qancha tola, yog', qanchadan-qancha moddalar borligini tushuntiradilar. Karim shundan keyingina sigirning qancha zarar keltirganligim payqab, achinadi, uyaladi. Chunki Karim bu ishda sigiri emas, o'zi aybdorligini juda yaxshi bilardi.

Hakim Nazirning asadaridan olib hikoya qilingan bu parchada qatrada quyosh aks etishi ko'rinib turibdi. Yozuvchining shunga o'xshash o'nlab hikoyalarida, biz o'zimizga qadrdon olovli quyoshni, musaffo havoni, muqaddas ona yerni, bir so'z bilan aytganda, bugungi go'zal O'zbekistonni, osmono'par «oq oltin» tog'lari bunyod etayotgan fidokor paxtakorlarni, ularning quvnoq, baxtiyor bolalarini ko'ramiz. Ular Hakim Nazir asarlarining qahramonlaridir.

Bu hikoyaning ijobiy qahramonlari o'rta va katta yoshdagi maktab bolalaridir. Bu yoshda bolalarni dunyodagi hamma narsa qiziqtiradi, bu yoshda ularning ona-Vatanga bo'lgan mehr-muhabbat, sadoqat, burch kabi olijanob tuyg'ulari shakllanadi, go'zal his-tuyg'ulari, oliy insoniy munosabatlari uyg'onadi. Bu qahramonlar shunday yoshdagi, ularning o'zaro munosabatida soddalik, shu bilan bir qatorda jiddiylik va qat'iyat bor.

Shuning uchun yozuvchining «Boshqoq» hikoyasining qahramonlari Azimjon va Toshilla boshqoqda ishtirok etmasak, kattalar oldida uyatga qolamiz, mehnat intizomini buzgan bo'lamiz, degan fikrga keladilar. Bu bolalar ma"naviy dunyosi boyligidandir. Hakim Nazir bu tuyg'ular olamida mehnat romantikasiga katta e'tibor berib, uning o'ziga xos nafosatini ko'rsatadi. Adib o'zining bu tasvirlarida haq. Bu xususan uning o'zbek milliy koloritini to'g'ri va yorqin tasvirlashida, qishloq turmushidan olingan jonli va hayotiy voqea detallarni to'g'ri topishida yaqqol ko'rinadi. Adib asarlarida bolalarning xalq mulkini ko'z qorachig'idek asrash xususidagi olijanob tuyg'ulari, jamoaning mehnatini qadrlash, e'zozlashlari, mehnatning shon-sharaf ishi ekanligi haqidagi tushunchalari o'zining jonli ifodasini topgan.

Hakim Nazir 1915 yilda Toshkent shahrida mahsido'z-kosib oilasida dunyoga keldi. Onasi Malika otinning maktabida boshlag'ich ma'lumot olgandan keyin, royabzal fabrikasiga kirib kasb egallash bilan birga kechki ishchilar dorilfununi (industrial texnikum)da o'qishni davom ettirdi.

Hakim Nazir bolaligidan kitobxonlikka juda berilgan, gazeta va jumallarda bosilgan materiallarni chanqoqlik bilan o'qib chiqardi. Undagi o'qish-yozishga bo'lgan qiziqish uni hozirgi «Tong yulduzi» gazeta-tahririyatida ishlashga olib keldi. 1934-1935 yillarda dastlabki hikoya, ocherklari gazetada, «Yosh kuch» jumalida bosilib chiqdi. Bular havaskorlik mashqlari edi. Adib jiddiyroq asar yozish uchun hayot taassurotlaridan tashqari chuqur nazariy ma'lumot ham zarur ekanligini angladi. Kunduzi redaksiyalarda ishlagan holda kechki Toshkent davlat pedagogika institutida o'qib, til-adabiyot fakultetini muvafaqqiyatli bitirib chiqdi. Bir oz vaqt o'qituvchilik qildi. Adabiy ishga astoydil berildi. 1942 yildan boshlab o'n bir yil davomida O'zbekiston radio qo'mitasida bo'lim boshlig'i, bosh muharrir bo'lib ishladi. So'ng Badiiy adabiyot nashriyatida bosh muharrir, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida kotib, adabiy maslahatchi vazifalarini bajardi. Mazkur vazifalarni yozuvchi ijodiy ish bilan qo'shib olib bordi.

Qunt, chidam bilan o'z ustida ishlashi, tinimsiz ijodiy izlanishi tufayli Hakim Nazir bolalar yozuvchisi sifatida kitobxonlarga tanildi. 1940 yilda «Kenja» (yangi nomi «Quyosh qachon tutiladi?»), 1946 yilda «Salim ota» nomli hikoyalari respublika tanlovlarida sovrindor bo'ldi. 1951 yilda esa Moskvada rus tilida chiqqan «Malchiki iz kishlaka» hikoyalar to'plami sobiq ittifoq tanlovida mukofot oldi.

Sevimli yozuvchimizning ijod yo'liga sinchiklab nazar tashlasak, uning dastlabki ijodiy izlanishlari hikoyachilikdan boshlanganini ko'ramiz. Uning birinchi kitobi «Qishloqdagi jiyalarim» ham hikoyalardan jamlangandir. Hikoya jami yozuvchi Man yosh kitobxonlar olamini birlashtirishda bamisoli bir ko'prik bo'ldi. Bu ko'prik orqali Hakim Nazir bolalarning boy, go'zal, quvnoq, ajoyibotlarga to'la dunyosiga kirib bordi. Bir-biridan ta'sirli, bir-biridan o'qimisfi, bolalarcha jonli hikoyalari dunyo yuzini ko'rdi. Bular kichkintoylarning quvonchlarga to'la turmushi, his-tuyg'ulari, o'qishi, xulq-odobi, kattalarga hurmati, mehnatga munosabati, milliy qadriyatlar o'z badiiy ifodasini topdi. Hikoyalarda yozuvchining kichkintoylar yoshi, saviyasi va ruhiyatini ko'rsatishga alohida e'tibor berganiko'rinib turadi. «Qishloqdagi jiyalarim» (1948), «Besh baho» (1955), «Cho'l havosi» (1958), «Yaxshiism» (1962), «Meni taniysizmi?» (1963), «Bolajonlarim» (1964) nomli hikoyalar to'plamlari birin-ketin e'lon etilib, bolalar va o'smirlarning ma'naviy mulkiga aylandi.

Hakim Nazirning ko'pgina hikoyalari bog'cha yoshdagi yoki endigina birinchi sinfga qadam qo'ygan bolalar hayotini aks ettirishga bag'ishlangan. Buni adibning «Bir og'iz so'z», «Rasmi kitobcha», «Davronning qushchasi», «Qaysargina ukam», «Yaxshi ism», «Ikki o'rtoq», «Bulbul», «Qanddon», «Igna», «Bir tup g'o'za» kabi hikoyalari misolida aytish mumkin. Bunday hikoyalarda bolalar o'rtasidagi o'zaro do'stlik, axloq-odob, alo'lo o'qish, jamoat ishlarida faollik ko'rsatish, kattalarning yumushlariga ko'maklashish, qushlar va jonivorlarga g'amxo'r bo'lish, orzu-umidlar qanotida yashash va boshqa masalalar aks etganini ko'ramiz.

Bolalarda orzu-umid, yaxshilik sari intilish kattalarga nisbatan kuchliroq bo'ladi. «Yaxshi ism» hikoyachasida adib xuddi shu to'g'rida so'z yuritadi. Shoir endigina birinchi sinfga

qadam qo`ygan. U hali maktab qonun-qoidasini yaxshi bilmaydi. Shuning uchun qizcha maktab o`qituvchisi Zuhra yulduziga raketa uchirilganligi to`g`risidagi axborotni ro`znomadan o`qib berganida butun sinfni boshiga ko`tarib:

— Topdim! Topdim! Topdim!! — deya ovozinig boricha baqirib yuboradi Shoir.

Ayon bo`lishicha, kecha Shoiraning onasi unga singilcha tug`ib bergan bo`lib, chaqaloqqa nima deb ism qo`yish janjal bo`lib turgan ekan. Shoirada havas yaxshi, niyat kuchli. Unga raketa va ayniqsa, Zuhra yulduzi yoqib qoladi. Shu onda singuchasiga Zuhra deb ism berish fikri tug`u`adi. Bu haqda u butun sinfga so`zlab beradi.

«Yaxshi ism»ning ahamiyati shundaki, bolaning Shoiraga, tanlagan ismga, qudratli texnikaga, shirinsuxan muallimaga va otaga bir umr havasi keladi.

Bolalarga har taraflama to`g`ri ta`lim-tarbiya berish, tushuntirish, o`rgatish, ularda ko`nikmalar hosil qilish kattalarga bog`liq. Kichkintoylarning otaxon adibi «Bulbul» hikoyasida bu masalaga katta e`tibor beradi. Ona tabiatga, qushlarga mehribonlik qilish g`oyasi bu asarning asosini tashkil etadi.

Qobiljon qushlarni ehtiyot qilish, e`zozlash kerak ekanligini, ularni urish, ozor berish yomonligini tushunib yetmaydi. Shu sababli qo`shni hovliga kelib sayragan bulbulni urmoqchi bo`ladi.

Olim aka ishdan qaytganda Qobiljon qo`shnilarnikiga bulbul kelganidan xabar beradi.

- Dada, dada! - dedi u ko`zini katta-katta ochib, - nega bizning boqqa bulbul kelmaydiya?

- Qo`rqadi, - dedi dadasi.

- Nimadan qo`rqadi? - dedi u ajablanib.

- Sendan! - dedi dadasi.

- Iya, nega endi mendan qo`rqadi?

- Axir kesak otsang, mayib bo`ladi-da! Bu ishing yaramaydi deb aytib edim-ku. Qobiljon indamay, o`ylanib qoldi: endi nima bo`ladi? Rostdan ham bulbuljon uning bog`iga hech kelmasmikan-a?

- Kesak otmasam keladimi, dada? - dedi oxiri Qobiljon.

- Albatta, keladi, - deb ishontirdi dadasi.

- Bo`pti! - dedi Qobiljon va shu paytdan boshlab qushlarga kesak otmaydigan bo`ldi.

Adibning maktab yoshidagi bolalarga bag`ishlab yozgan juda ko`p hikoyalari kitobxonni ona yurtni sevishga, mehnatkash bo`lishga, mehnat ahlini, ota-onani e`zozlashga, kasb-hunar egasi bo`lishga chorlaydi.

«Bir tup g`o`za» hikoyasida yosh qahramonlarning xalq boyligiga bo`lgan munosabatlari g`oyat hayotiy detallar, jonli, qiziqarli voqealar asosida ifoda etiladi. Bolalarning o`yinqaroqligi tufayli yoshlarning xalq mulkiga bo`lgan munosabatlari o`zgaradi.

Muallif hikoyada qahramonlar xarakterini individuallashtirishga alohida e`tibor beradi. Abdusamad - cho`rtkesar bola. Goho ba`zi gapiarni shartta aytib yuboradi (sigirni qidirib yurganda Qoraboy akaga qilgan muomalasini esga oling). Karim soddadil, to`g`ri so`z bola. Shu bilan birga, serharakatligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Bu holni biz Karimning xatti-harakatlari, qiliq, odatlari, so`zlari, o`rtoqlari bilan munosabatlarida ko`ramiz.

Muallif «Qishloqdagi jiyanlarim» to`plamidagi «Valijonning dadasi» hikoyasida bolalarning jangliliiga hurmat va muhabbatini tasvirlaydi. Buni ikkinchi jahon umshidan qahramon bo`lib qaytgan Valijonning dadasini butun qishloq ahli zo`r hurmat va katta tantana bilan kutib olganini ko`rsatish orqali ochadi. «Jiyanimning toychasi» hikoyasida kitobxonni qishloq bolalarining xarakterlari va hayoti bilan tanishtiradi. Mahmudjon bilan Omonning otasi paxtadan mo`l hosil olish uchun kim o`zarga kirishadi. Bolalar o`z otalarining g`olib chiqishi uchun kuyib-pishib harakat qiladilar. Mahmudjon jonidan aziz ko`rgan toychasini aravaga qo`shib paxta tashishga kirishadi. Bu bilan yozuvchi qishloq bolalarining o`ziga xos xarakterini yaratadi. Kichik bir parcha

orqali katta bir voqeani - bolalarning ulug` ishlarga qo`l urganligini haqqoniy ko`rsatadi. Hakim Nazirning aksariyat asarlari, yuqorida ko`rganimizday, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga bag`ishlangan.

Muallifning birinchi qissasi «Ko`korol chiroqlari» urushdan keyingi qishloq hayotida yuz bergan qiyinchiliklarni yengishda ota-onalariga ko`mak ko`rsatgan bolaiar haqida, ulaming mehnatda xarakterlarining chiniqishi, do`stliklarining tobianishi aks ettiriladi. Bu qissani muallif kitobxonlar talabi asosida keyinroq qayta ishlab, «So`nmas chaqmoqlar» nomi bilan bostirdi. Hakim Nazirning «Yonar daryo» qissasi o`zbek bolaiar adabiyotining keyingi yillardagi katta yutug`idir. «Gaz-qaynar» manzarasini yorqin bo`yoqlarda gavdalanitirgan bu asarda o`sha davrda Qizilqum sahrosi kishilarining jasorati, romantik hayoti, qahramonligi hamda bir-biriga chin rnehrionligi tasvirlanadi, shunmgdek, oiladagi bola tarbiyasi, bunda ota-onaning tutgan roli ko`rsatiladi. Asarda voqea o`n ikki yoshli o`quvchi Damir tilidan hikoya qilinadi. Bundan ikki yil awal otasi vafot etib, singlisi Popuk ikkovi onasining qaramog`ida qolishgan. Ko`p vaqti ishda o`tadigan ona bolaiar tarbiyasiga kam e`tibor bergan. Damir esa keksa buvisining o`ta niehribonligi, yumshoqligi orqasida o`yinqaroq, o`qishga kam xafsala, o`jar bo`lib qolgan. Natijada, u onasiga bo`yin egmasiikka xarakat qiladi.

Damirlarning uzoq qarindoshlari Sulton amaki ularning uylariga tez-tez kelib turadi, shuning uchun bolaiar unga o`rganib qolishgan. Keyinchaiik ota sifatida shu oilaga kirgan Sulton amaki Damir xarakterining shakllanishida muhim roi o`ynaydi. Damir xarakterida iz qoldirgan ikkinchi muhim voqea uning Qizilqumga safari bo`ladi. Bu uning ko`z o`ngida yangi oiam ochadi, uni mehnat quchog`ida chiniqtiradi.

Gazchilarning «G`ildirab yuradigan posyolkasi», «Cho`pon boboning boshchiligida» ochilgan «Mo`xjiza quduq», bemorligiga qaramay Sulton amaki ko`rsatgan fidokorlik, umuman, gazchilarning afsonaviy qahramonligi Damir ruhida keskin burilish yasaydi.

Yozuvchining «Kenjatoy» qissasida hunar maktabi hayoti qiziqarli va jozibador aks ettirilgan bo`lib, o`smirlarda ishchi kasbidan faxrlanish tuyg`usini tarbiyalashga xizmat etadi.

«Tohir-Zuhra qissasi»ni olsak, unda bosh muomma hayotga qadam qo`yayotgan balog`at pallasidagi o`spirin bilan qizaloqning yosh qalblarida tug`ilmish ilk sevgi kechinmalariga qaratilgan, ularning yoniq iztkoblari tasviriga keng o`rin berilgan.

«Dadamni topib beringlar» qissasida bir dehqon oilasi boshiga tushgan nohaqlik fojeasi kichiklar nazari orqali o`tkazilib, ularning ongi va rahiyatiga yetkazilgan salbiy ta`siri badiiy tahlil etilganini ko`ramiz va yosh qahramonlar bilan birga iztirobga tushamiz.

Hakim Nazir so`nggi kitobini «Oq fotiha» deb atadi. Bu xotira-qissa bo`lib, bolalik sarguzashtlariga bag`ishlangan. Muallif bezovtalik, g`ulg`ula-hayajonlarga to`la bolalik chog`lari ko`rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichiklikda ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun chuqur va samimiy mirmatdorchiligini izhor etadi.

Hakim Nazir 1973 yilda «Lochin qanotlari» romanini yaratdi. Bunda f urushga ketgan ota-onalarning o`rnini bosgan O`ktam, Umri va boshqa yosh vatanparvarlar obrazlari gavdalanitirildi. Romanni jamoatchilik iliq qabui etdi. Tadqiqotchilar: «Lochin qanotlari» romani o`zbek bolaiar adabiyotida deyarli qo`l urilmagan mavzuni - urush yillari kichkintoylarning buyuk g`alabaga qo`shgan hissasini ko`rsatishga bag`ishlangan yirik asar sifatida qimmatlidir» deb yozdilar.

Yozuvchining «Chiranma g`oz - hunaring oz» nomli pesasi ko`p yil davomida yosh tomoshabinlar teatri sahnasida qo`yildi.

Muallifning 24 ta kitobi ras tilida, 12 ta kitobi qozoq, qirg`iz, turkman, gruzin, arman, ukrain, belorus, latish, litva, estonva boshqa tillardatarjima bo`iib chiqqan. Qator hikoyalari nemis, fransuz, ispan, bulg`or, chex, mo`g`ul kabi tillarda e`lon etilgan.

O'zbekiston xalq yozuvchisi, Hamza nomidagi respublika Davlat mukofoti va X.K.Andersen nomli Xalqaro faxriy diplom sovrindori Hakim Nazir o'z ijodiy faoliyatini davom ettirmoqda.

Qudrat Hikmatning bolalr shoiri sifatidagi qirralari rang-barang. Uning badiiy olami nihoyatda boy. Shoirning so'z va topilmalari, o'z fikrini badiiy tamsillar yordamida obrazli ifodalash orqali betakror badiiy nutq yarata olish mahorati o'ziga xos uslubini belgilaydi.

Qudrat Hikmatning bolalar uchun yozgan ko'pgina she'rlarida obrazlilik yetakchi. Xususan, shoirning badiiy san'atlar va tasviriy ifodalar vositasida manzara yaratish mahorati diqqatga sazovor. Aytaylik, 3-sinf o'qish kitobida shoirning "Ayamajiz" she'ri keltirilgan.⁵ O'qituvchi o'z kasbiy mahorati va adabiy-nazariy bilimi hamda tajribasiga ko'ra she'rni turli usul, yoxud o'yinlar vositasida maroqli o'tishi mumkin. Ammo, Q.Hikmat she'rlariga xos badiiy bo'yoqdorlik o'quvchidan dastlab, so'z san'ati mo'jizalarini ilg'ay bilishni taqozo etadi. E'tibor berilsa, she'rning har bir misrasida obrazli detal va tasviriy ifoda uchraydi:

Biyday cho'lu dalalar,

Bo'ralar qor kapalak.

Bog'lar sokin, mizg'ishar

Misoli oq kapalak

Ta'kidlangan so'zlar ham lugaviy ma'nosi, ham obrazli ifodasiga ko'ra muhim. "Biyday" so'zining lug'aviy ma'nosini 3-sinf o'quvchisi anglab yetishi gumon. Shu sababli bu she'rda "ochiq", "yalang", "keng" ma'nosida qo'llanayotgani, yana, o'z va ko'chma ma'no ifodalayotgani oydinlashtirilishi lozim. Haqiqatan, qishda dala-dasht hosildan bo'shab, ancha keng bo'ladi, ochilib qoladi. Ammo shoir shiddat bilan qor yoqqandagi (*bo'ralar*) holatga ko'proq urg'u berayotir. Oppoq qor hamma yoqni qoplaganda bir tekisdagi yalanglik ko'zga tashlanadi. Badiiy so'zning jarangi shunda aks etgan. Shoir qorning kapalaksimon yog'ishiga muvoziy oqqa burkangan bog'lar tasvirini chizib, uning "mizg'ishi"ni-da, (ozgina uxlagan, ko'z ilintirgan) kapalakka qiyoslaydi. Shoirning topilmasi shundaki, bog'larning qor yoqqan vaqtdagina sokinlashuvi, yilga nisbat olganda "mizg'ish"dir. Kapalak uyqusini-da, hech kim ko'rmagan. O'quvchi bu kabi ramziy detallar mohiyatini teran anglasagina, she'rning badiiy tas'sirchanligi, estetik zavqi oshadi. Binobarin, she'rdagi "muz oyna", "sumalak shodalari", ayamajiz-qishning eng sovuq kunlarini yalmog'izga o'xshatilishi kabilar nafaqat badiiy topilma, balki xalqona ifodasiga ko'ra ham e'tiborni tortadi.

4-sinf O'qish kitobida Q.Hikmatning "Qish tozg'itar momiq par" nomli yana bir she'ri berilgan.⁶ Bunda har bir so'z ustida ishlash muhim. Ya'ni so'z va iboralar o'z yoki ko'chma ma'noda qo'llanayotganini o'quvchilar anglab yetishi zarur. Masalan, she'rning birinchi to'rtligi shunday boshlanadi:

Savab bulut to'shagin

Qish to'zg'itar momiq par.

Yerga serbar oq namat

Yozilganday yaltirar.

Ta'kidlangan so'zlar ko'chma ma'noda obrazlilik kasb etgan. Shuningdek, bunda she'riy san'at namunalarini kuzatish mumkin. Tashxis – jonlashtirish bolalar she'riyatida eng ko'p uchraydigan san'at. Q.Hikmat o'xshatishlari esa mantiqiy asosga ega bo'lishidan tashqari, sodda va betakroridir. To'shakni yumshoq qilish uchun momiq paxta savab solish, ostiga namat tashash (yungdan bosib ishlangan palos, kigiz) insoniy xislatlarga xos. Tabiat

⁵ M.Umarova, Sh.Hakimova. O'qish kitobi. 3-sinf uchun darslik. T., 2010. –B.84.

⁶ S,Matchonov va boshq. O'qish kitobi. 4-sinf uchun darslik. T., 20011. –B.82.

hoidasi insondagi ana shu holatlarga o`xshatilmogda. Bunda momiq parni to`zg`itib savash– qishda qorning mayin, ezg`ilab yog`ishi (o`xshatilayotgan narsa)ga ko`chirib o`tkazilgan.

Ushbu she`rda lirik qahramonning qishdan zavqlanish kechinmasi, ayni paytda qor ko`p yog`ib, sovuq izg`irinning ziyoda bo`lishi tufayli bolalarga xos arazi ko`zga tashlanadi. Hamchunun yosh lirik qahramon qorga:

– Namuncha
Zeriktirding uchqunlab?
Yog`masding-ku ilgari
Surunkasi uch kunlab...
Yetar shuncha yog`ganing
Uzoq dala qirga bor! –deya murojaat qiladi.

Bu jihat apostrofa –ya`ni narsa yoki hoidisaga xuddi jonli mavjudotga kabi murojaat etish asosida yuzaga kelgan. Shunga o`xshash, Q.Hikmatning “Bahor” she`ri obrazli ifodalarga boy.

Uchib yurar mayin shamollar
Yelpib- yelpib anhor yuzini
Qirg`oqlarda *soyabon tollar*
Oyna suvda *ko`rar o`zini*

She`rni o`qigan yosh kitobxon uning estetik zavqi va jozibadorligini darrov ilg`aydi. Bolalar she`riyati uchun badiiy yuksak tasvir va obrazlilik kamyob hoidisa. Shoir chizgan bahor manzarasi umumadabiyotga, nozik tuyg`ularga boy chinakam she`r namunasi bo`la oladi:

“ Ko`kni quchgan teraklar tinmas, Oro berar kulrang po`stiga” misralari jonlashtirishning hamda noyob badiiy topilma namunasi. Bu bolalarning yosh xususiyatlariga juda mos.

Ammo bilamiz-ki, mumtoz adabiyotimizda jonlantirishning ikki turi keng qo`llangan. Biri tashxis (shaxsga bog`liq)- jonsiz narsalarni jonlantirish; ikkinchisi intoq (nutq bilan bog`liq) - nutqsiz narsalarni nutq egasi sifatida tasvirlash. Quدرات Hikmat she`rlarida intoq ham ko`p ishlatiladi. (masalan “Temirjon bilan telefon” she`rida telfonning insondek shikoyat qilishi ,”Eshak nega hangraydi” she`ridagi sher, fil, tulki, kiyik, eshak va cho`chiqalarning majlisda she`rva eshakning savol javobi kabi...), ammo yuqoridagi “Bahor” she`rida shoir tashxis usulidan mohirona foydalanib, ko`klam obrazini san`atkorona tasvirlaydi. Shu sababli, bu she`rda Bahor o`ziga oro, zeb berib, husnidan sarxush , go`zal qiz sifatida gavdalanadi; tonggi shabboda, tol, maysa , o`t, chinor va teraklar xuddi odamdek bir- birlarini kuzatadilar, ilhomlanadilar, yoki o`zlarini yelpiydilar va h.k. Binobarin, shoir bahordagi dov-daraxtlarni, shamolni insoniylashtiradi.

Umuman, Quدرات Hikmat she`riyatning badiiy xususiyatlari serjilo, shoir fikrlarni rassom singari chizayotganga o`xshaydi. She`r xoh bolalar o`yinlari, xoh boshqa mavzularda yozilgan bo`lmasin , ular eng avvalo bollarni tevarak atrofdagi voqealar va hoidisalar bilan tanishtiradi.

Zotan, Quدرات Hikmat she`rlaridagi voqeabandlik obrazlilik qofiyalarning ixchamliligi, hatto sodda tuzilishi, til xususiyatlari barcha-barchasi shoir she`rlarining g`oyaviy- badiiy ematsionalligini oshirishga xizmat qiladi.

V.G.Belenskiyning bolalar bilan obrazlar vositasida gapirish lozimligi haqidagi fikrlari baayni Q.Hikmat ijodiga xosligini uqish mumkin. Zero, Quدرات Hikmat she`rlarni o`qib ulg`aygan o`quvchi o`z ona tilimiz boylıklaridan voqif bo`lib, badiiy so`z qudratini teran his etadi, Vatan va yurt iftixori bilan yashaydi.

Mirkarim Osim-bolalarning tarixnavis adibi

Reja:

1. Mirkarim Osimning ijodiy yo`li.
2. Mirkarim Osim-bolalarning tarixnavis adibi
3. Adibning tarixiy ba tarixiy-biografik qissalari haqida.

Adabiyotda xalqimizning tarixiy o`tmishi mavzuini badiiy aks ettirish to`g`risida mulohaza yuritilsa, taniqli adib Mirkarim Osimning bu sohada qilgan xizmatlarini eslamaslik mumkin emas. Yozuvchi tarixiy o`tmishga hamisha va astoydil qiziqib kelgan. Xalq o`tmishiga qiziqish uning ijodida tarixiy mavzuni bosh yo`nalishga aylantirdi.

O`zbek sho`ro adabiyotining to`ng`ich avlodiga mansub Mirkarim Osim 1907 yilda Toshkentda, ziyoli oilasida dunyoga kelgan. 1918 yildan «Shamsul urfon» nomli boshlang`ich maktabda o`qidi. 1921 yildan Alisher Navoiy nomidagi respublika bilim yurtida tahsil ko`rdi. Do`stlari Oybek va H. Yoqubovlar bilan bu texnikumda adabiyot-san`at turlarini o`rgandi. 1926 yilda esa Moskva Davlat pedagogika institutining tarix-iqtisod fakultetida o`dib, uni 1930 yilda tugalladi. Samarqandda o`qituvchilar tayyorlash kursida, 1932 yilda O`zbekiston Maorif Xalq komissarligi, Pedagogika ilmiy-tadqiqot ilmgohida ishladi. Tarix fanidan qo`llanma, tavsiya, darsliklar yaratdi. Mirkarim Osim badiiy ijodni she`rlar yozish bilan boshlagan. So`ngra hikoya va qissa janrlarida ham qalam tebrata boshlagan. 1940 yilda Ulug` Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida «Astrobod», «Alisher Navoiy a Darvishali», «Badarg`a», «Navoiyning xislatlari», «Ulug`bek va Navoiy» singari hikoya va tarixiy qissalar yoza boshladi. Adib bir umr tarixiy qissalar yozish bilan mashg`ul bo`lib, yangi-yangi avlodlarni o`tmish va uning ilg`or shaxslariga nisbatan muhabbat ruhida tarbiyaladi. Vatanparvarlik, insonparvarlik g`oyalarini ulug`ladi.

Mirkarim Osim 50-yillar Stalin qatag`onining begunoh ma`naviy qurbonlaridan biridir. Uning vatanparvarlik, millatparvarlik, o`tmish tarixga muhabbat ruhidagi asarlari o`z muallifiga qaro kunlar olib keldi. Adib ko`p yillar sho`ro rejimining azoblarini chekdi. 40-yillarning oxirida qatag`onga uchradi, 50-yillarda ozodikka chiqdi. Tarixiy mavzularda hikoyalar, qissalar yozdi. Barcha asarlarida xalq tarixi, nurli siymolar xarakteri yorqin tasvirlanadi.

60- yillarda vatanga qaytgan san`atkor tarixiy asarlar yozishda, tarjimai hol ishi bilan shug`ullanishda davom etadi. Adabiy nashriyotlarda kichik adabiy xodim vazifalarida ishladi. Mirkarim Osim tarixchi adiblar orasida asl manbani buzmay, qayta badiiy jonlantirishi bilan ajralib turadi. Uning asarlari 70-80-90-yillar tarixiy adiblari uchun asosiy manba vazifasini o`tadi.

Adabiyotshunos M. Sattorov tarixchi adibning asarlarini davriy jihatdan shartli ravishda uch guruhga ajratadi.

1. Tariximizning qadimgi davrlari haqida hikoyalar (Makedoniyalik Iskandar, so`ngra, arab xalifaligining, keyinroq eroniy shohlarning O`rta Osiyoga yurishlari haqidagi bitilgan hikoya, qissa va turli obrazlar talqiniga oid asarlar).

2. O`rta asrlar tarixidan hikoya qiluvchi asarlar (Mo`g`ullar istilosi va buyuk fan, madaniyat arboblari haqida biografik qissa va hikoyalari).

3. XVIII asrdan to Oktyabr to`ntarishiga qadar bo`lgan davr tarixiy hayotini badiiy aks ettirgan asarlar turkumi.

Chindan ham muallif asarlari davriy jihatdan kengqamrovli. Ayniqsa, adibning O`rta asrlar tarixidan hikoya qiluvchi tarixiy-biografik qissalari alohida e`tirofga sazovor. Ayni paytda Mirkarim Osim asarlarini uch katta mavzu yo`nalishi bo`yicha tahlil qilish, baholash mumkin:

1. Tarixiy qahramonlik mavzuidagi asarlar.
2. Tarixiy-maishiy mavzu.
3. Tarixiy biografik asarlar.

Adib yarim asrlik ijodiy faoliyatida ana shu uch davr va uch mavzuviy yo'nalish bo'yicha samarali ijod qilib, o'zbek nasrini, o'zbek qissachiligini boyitdi. Xususan, u tarixiy qissachilikda katta yutuqlarni qo'lga kiritdi. Bu yo'nalishda u qadim ajdodlarimizning, Vatanimiz tuprog'iga bostirib kirgan chet ellik bosqinchilarga (eron, arab, mo'g'ul, rus) qarshi olib brogan qahramonona kurashlari, o'tmish ilm-fan madaniyatimiz yulduzlarining jahon madaniyati xazinasiga qo'shgan beqiyos hissalarini, opbek xalqining ikki tomonlama zulm-istibdoddan tinkasi qurib, adolatsizlikka qarshi isyonga o'tlanib, milliy ozodlik uchun kurashgani haqida bir qator asarlar yaratdi. Jumladan, muallifning «O'tror», qissasi fikrimizni dalillay oladi. Negaki, «O'tror» tarixiy-maishiy mavzudagi asardir. Chunki unda o'zbek xalqining 1216-1220- yillardagi siyosiy-ijtimoiy va madaniy hayoti badiiy aks ettiriladi. Qissada tarixiy voqealar talqini barobarida xalqning maishiy turmush sharoiti, kasb-kori, mashg'ulotlari tasviriga ham keng o'rin ajratilgan. Shuning uchun uni tarixiy-maishiy yo'nalishdagi asar deb qarash lozim.

Mirkarim Osim ijodida tarixiy-biografik mavzu ham katta oqimni tashkil etadi. Uning «Zulmat ichra nur» (Navoiy), «Jayhun ustida bulutlar» (Beruniy), «Ibn Sino qissasi», «Aljabrning tug'ilishi» (Al-Xorazmiy), «Singan setor» (Mashrab) kabi qissalarini ko'rsatish mumkin. Adibning «Jayhun ustida bulutlar» qissasi ulug' qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning, «Ibn Sino qissasi» esa nomi jahonga mashhur buyuk hakim va olim Abu Ali ibn Sinoning, «Aljabrning tug'ilishi» hikoyasi mashhur matematik al-Xorazmiyning hayoti va ijodiga bag'ishlangan.

Adib o'z tarixiy-biografik asarlarini odatda, bu ulug' insonlarning tavallud ayyomining tantanali nishonlanishi munosabati bilan sovg'a sifatida yaratgan. Jumladan, «Jayhun ustida bulutlar» qissasi Abu Rayhon Beruniyning 1000 yilligiga, uch-to'rt biografik hikoyalardan tashkil topgan «Ibn Sino qissasi» Abu Ali ibn Sinoning 1000 yilligiga, «Aljabrning tug'ilishi» hikoyasi al-Xorazmiyning 1200 yilligiga sovg'a tariqasida yozilgan. Shuningdek adibning XY asr hayotiga bag'ishlangan «Zulmat ichra nur» qissasi atoqli shoir Alisher Navoiyning 525 yillikyubileyiga tortiq qilingan edi. O'smirlar va bolalarga bag'ishlangan bu asarda bobokalon shoirimiz hayoti va ijodiy faoliyatining barcha davri hissiy nozikliklari bilan yaxlit qamrab olingan. Yoxud adibning «Nur va zulmat» qissasi ham Jahonotin Uvaysiyning qalb iztiroblarini tarannum etadi. Shunga ko'ra bu kabi asarlar tarixiy-biografik asarlarning eng ajoyib namunalaridan hisoblanadi. Bundan tashqari, qahramonlik mavzuiga ijodkorning «To'maris», «Temur Malik», «Aleksandr va Spitamen» kabi asarlarini kiritish mumkin bo'lsa, maishiy mavzudagilarga «Mohlar oyim va Xonposhsha», «Karvon qo'ng'irog'i», «Elchilar» kabi asarlari, shuningdek, «Elchilar», «Karvon yo'llarida», «Do'stlik qaldirg'ochlari», «Tilsiz guvoh», «Zulmat va muhabbat nuri» kabi tarixiy qissalari hayotimizning, aniqrog'I, xalqimi tarixining ilmiy va badiiy jihatdan nisbatan kam tadqiq qilingan davrlari—XYU-XY111-X1X asrlar hayotiga, o'sha davr xalqlarimiz turmushining tarixiy taraqqiyotiga bag'ishlanadi

Tarixiy mavzularda asar yaratish olijanob vazifa va ayni paytda benihoya mas'uliyatlidir. Tarixni baholash vaqtning zimmasida, albatta. M.Osim tariximizning ochilmagan sahifalarini birma-bir varaqlab, unga murojaat etdi. «U kishi nafaqat yozuvchi,- deb yozgan edi O.Yoqubov,- balki har qanday tarixshunos olim bilan (albatta, tarixiy voqealar haqida gap ketganda) bellasha oladigan, tarixni besh qo'ldek biladigan zukko edi. Shu boisdan, oddiy kitobxonlar qatori tarixshunos olimlarimiz ham uning asarlarini o'qib o'rganadilar.»⁷

Tarixiy qissalar ilmiy-nazariy ma'lumotlarga qaraganda ta'sirchan va tarbiyaviy-estetik ahamiyat ustivor ekanligini S.Anorboyev mulohazalaridan ham anglash mumkin. Uning e'tiroficha, 1940-yillarda hali adabiyot darsliklari va xrestomatiyalarda A.Navoiy haqida qisqacha biografik ma'lumotlar bo'lmagan bir paytda, olimlarning davriy matbuotda e'lon qilingan Navoiy hayot yo'li, ijodining keng tahlili o'quvchilar ommasiga boy

⁷ Yoqubov O. Vatanni tanitgan adib. —“Sharq yulduzi”, 2002, 2-son, 134-b.

ma'lumot bera olgan. "Mirkarim Osimning "Alisher Navoiy va Darvishali", "Astrobod", "Alisherning yoshligi", "Badarg'a" hikoyalarini o'qiganimda esa,-deb yozadi muallif alohida qoniqish bilan,- Alisher mening ko'zimga goh uyqusirab otdan yiqilib, Yazd cho'lida qolib ketgan ziyakkina bola, goh navqiron yigit, goh...johil ruhoniylardan tap tortmay hajv qiluvchi tili o'tkir zabardast shoir, goh adolat tig'ini baland ko'targan davlat arbobi qiyofasida namoyon bo'ladi."⁸

Bunday e'tiroflarni adibning deyarli har bir asari to'g'risida aytish mumkin.Chunki M.Osim asarlarida xalqimiz tarixining zarvaraqlarida nomlari o'chmas qilib yozib qo'yilgan siymolarning tabarruk obrazlari tasvirlangan. Adib bu obrazlarning yangi qirralarini, ularning hayotdagi yangi sahifalarini topa olgani muhim ahamiyat kasb etgan.

"Mirkarim Osim o'zbek tilining zabardast bilgichlaridan,-deb yozgan edi O.Sharafiddinov. Shuningdek, u tariximizning ham bilimdoni edi. O'tmishdagi jami allomalar, mutafakkirlar va yorqin shaxslarni yaxshi bilar, bir necha asrlar oldin ham, yaqin o'tmishda ham o'zbeklar ichidan ko'plab buyuk siymolar yetishib chiqqanidan faxrlanardi."

Shuni alohida ta'kidlash joizki, Mirkarim Osimdagi bu milliy g'urur xalqimizda mustaqillikdan so'nggina uyg'ondi.

Bugungi kunning mashhur va tanilib kelayotgan tarixchi adiblari Mirkarim Osimni o'zlarining ustozlari deb biladilar.Tarixchi adib 70 yilligi munosabati bilan O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi unvoni berilgan.

Mirkarim Osim bolalarning tarixnavis adibisifatidamoziysaboqlarini yosh avlodga yetkazib kelayotir. U 1907-yili Toshkentda ziyoli oilada tug'ildi. 1918-yili "Shamsulirfon" nomli maktabda, 1921-yili Alisher Navoiy nomidagi respublika bilim yurtida Oybek va Homil Yoqubovlar bilan birga o'qidi. 1926-1930 yillar Moskva davlat pedagogika institutining tarix-iqtisod fakultetida, keyinchalik Samarqand o'qituvchilar tayyorlash kursida tahsil ko'radi, xalq ta'limi jabhasida faoliyat ko'rsatadi.

Tarix bilan tillashgan adib "Astrobod", "Alisher Navoiy va Darveshali", "Badarg'a", "Navoiyning xislatlari", "Ulug'bek va Navoiy", "O'tror", "To'maris", "Temur Malik", Aleksandr va Spitamen, "Mohlaroyim va Xonposhsha", "Karvon qo'ng'irog'i", "Elchilar", "Zulmat ichra nur", "Jayhun ustida bulutlar", "Ibn Sino qissasi", "Aljabrning tug'ilishi", "Singan setor" kabi o'nlab qissa va hikoyalarida o'tmish ajdodlarimizning nurli siymolarini, milliy-ma'naviy qadriyatlarimiz ildizining teranligini badiiy gavdalandirishga muvaffaq bo'lgan.

Tarixnavis adib To'maris, Shiroq, Spitamen, Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Navoiy, Mashrab kabi ulug' ajdodlarimiz siymosini tarixiy manbalar asosida yoritdi. Shonli o'tmishimiz bilimdoni Mirkarim Osim tug'ilgan kunining 70 yillicida "O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi" unvoniga sazovor bo'lgan. Taniqli adib 1984-yili vafot etdi.

Mirkarim Osimning o'zbek bolalar tarixiy nasri taraqqiyotiga qo'shgan hissasi shu jihatdan beqiyos. Adibning tarixiy-biografik xarakterdagi "Jayhun ustida bulutlar", "Zulmat ichra nur", "Yulduzlar sayri" qissalari alohida turkumni tashkil etadi. Ularning aksariyati O'rta asrlardagi buyuk mutafakkirlar, olim va ijodkorlar hayot yo'liga bag'ishlangan. Bunday asarlar zamondosh kitobxonni tarixiy shaxslar qismati, boy adabiy-ilmiy merosi, faoliyatlari bilan tanishtirishga xizmat qiladi. Natijada, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy, Mashrab singari buyuk siymolar obrazi badiiy inkishof etilganligi tahsinga sazovor. Adib qissalarining g'oyaviy-badiiy mundarijasi shu jihatdan kengqamrovli. Yozuvchining "Shiroq", "To'maris" singari tarixiy hikoyalarida esa ajdodlarimiz qahramonliklari yorqin aks etadi.

⁸ Anorboyev S. Tarixdan saboqlar. –"Guliston", 1977 yil, 12-son, 15-bet.

⁹ Sharafiddinov O. Vatanni tanitib. – "Sharq yulduzi",-2002, 2-son, 136-bet.

Mirkarim Osim Vatanimizning uzoq o'tmishiga bag'ishlangan asarlari bilan adabiyotimiz tarixida yorqin iz qoldira oldi. O'zbek adabiyotida tarixiy mavzu shakllanishida Oybek, Odil Yoqubov, Primqul Qodirov xizmati katta bo'lsa, shular qatorida M.Osimning ham "To'maris", "Shiroq", "Jayhun ustida bulutlar", "Ibn Sino qissasi", "Temur Malik", "Zulmat ichra nur", "Singan setor" kabi qissalari tarixiy mavzudagi nasr durdonalaridir. Zotan, atoqli adibimiz o'z ijodiy faoliyati davomida xalqimiz o'tmishini sinchiklab o'rganib, avlodlar qalbida g'urur va iftixor tuyg'ularini alangalatadigan asarlar yarata oldi.

Istiqlol sharofati bilan tarixiy haqiqat va milliy qadriyatlar tiklanayotgan bir paytda Mirkarim Osim ijodiga murojaat etish dolzarb ahamiya kasb etayotir. Chunki adib murakkab bir davrda yashab, ijod qildi. Lekin shunga qaramay o'z xalqi tarixini yozishdan cho'chimadi. Yaqin o'tmishda tarixiy shaxslarni o'rganish, jaholatni qo'msash deb noto'g'ri baholab kelindi. Shu bois, tarixiy mavzuda qalam tebratgan yozuvchilar ijodi kamsitilardi. Istiqlol tufayli biz tarixiy o'zlikka qayta boshladik. Qadim dunyodagi ulug' siymolar ijodini o'rganishga keng imkoniyatlar ochildi. Bu haqda dastlab mamlakatimiz prezideni I.A.Karimov shunday degan edi: "Asrlar davomida aqlu zakovati ila bunyod etgan boy ma'naviyati tufayli xalqimiz mag'rur yashadi, mehnat qildi, doimo hurriyat va erk sari intildi.

Ana shu milliy ong, ana shu milliy g'urur bugungi istiqlolikmizning oltin poydevoridir. Bu poydevorga Shiroq va To'maris, Beruniy va Farobiy, Abu Ali ibn Sino va Al-Xorazmiy, Amir Temur va Bobur, Navoiy va Ulug'bek kabi yuzlab zotlar asos solganlar".¹⁰

Darhaqiqat, ona tariximizni badiiy qayta jonlantirish vositasida yosh avlodni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, to'g'rirog' yuqorida nomlari keltirilgan buyuk mutafakkirlar haqida tarixiy-biografik qissalar yozish orqali xayrli ishga qo'l urgan Mirkarim Osim shijoati yurtboshimiz g'oyalariga hamohangdir. Olimlar haqli e'tirof etishganidek, yozuvchilarimizdan hech kim tarixiy materialni bu adibchalik sinchkovlik bilan o'rganib, o'ziniki qilib olib, ishlatmagan. Adib nafaqat xalq qahramonlari haqida, balki, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Mashrab, Uvaysiy singari ulug' mutafakkir va shoiru shoirlar haqida ham qissalar yaratib, ma'naviyatimiz ildizlari teran ekanligini isbot eta oldi. Jumladan, M.Osim buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning hayoti va ijodi bilan talabalik yillaridayoq qiziq boshlagan. 1930-yillarda ulug' mutafakkirning 500 yillik yubileyiga qizg'in tayyorgarlik ketayotgan bir davrda ko'pchilik adib va ziyolilarimiz alisher Navoiy yashagan davr va uning ijodiy merosini chuqurroq o'rganishga kirishgan edilar. Mirkarim Osim ham albatta bu harakatdan chetda qololmasdi. Shoir yashagan davr to'g'risidagi adabiy va tarixiy manbalardan xabardorligi yosh yozuvchiga qo'l keladi. Uning birinchi tarixiy qissasi "Astrobod" "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" jurnalining 1940 yil 4 sonida, ikkinchi qissasi "Alisher Navoiy va Darveshali" o'sha jurnalning 1941 yil 3-sonida bosilgan. Shu yili "Alisherning yoshligi", "Badarg'a" hikoyalari "Qizil O'zbekiston" gazetasida e'lon qilinadi. qissasini monografik tizimda o'rganish har jihatdan dolzarblik kasb etadi. "Navoiyning xislatlari" ("Yosh leninchi" gazetasi, 1940, 18 noyabr), "Shoirning yoshligi" ("Qizil O'zbekiston" gazetasi, 1941 yil 16 yanvar), "Ulug'bek va Navoiy" ("Yosh leninchi" gazetasi, 1941 yil, 21 aprel) kabi tarixiy hikoya va ocherklari yozuvchining ulug' shoirga bo'lgan cheksiz ehtiromning ifodasi edi.

Adibning bu asarlarida Alisher Navoiyning badiiy obrazi o'zbek adabiyotida ilk marta o'z ifodasini topayotgan edi. Alisher Navoiyning yoshligi haqidagi hikoyalar o'sha davrda maktab darsliklariga ham kiritilgan edi. E'tirof etilishicha, 40-yillarning o'quvchilari Mirkarim Osimning o'sha hikoyalari orqaligina Alisher Navoiy haqida ilk ma'lumot olganlar.

---

¹⁰ I.A.Karimov. Buyuk bobolarning ruhi poklariga tayanib. –Kitobda: Istiqlol va ma'naviyat. T.:O'zbekiston, 1994, 118-119-bet.

Rost, bugun ulug' alloma haqidagi badiiy va ilmiy adabiyotlar juda serob. Xususan, mustaqillik yillari bu dahoga qayta haykal qo'yildi. So'z mulkining sultoni shaxshan muhataram Prezidentimiz e'tiborida bo'lishi tahsinga sazovor. Alisher Navoiy bobomizni yurtboshimiz o'zbek xalqi ma'naviy dunyosining shakllanishiga g'oyat kuchli va samarali ta'sir ko'rsatgan zot sifatida e'tirof etadilar. "Biz,- deya ta'kidlaydilar u kishi,- uning mo'tabar nomi, ijodiy merosining boqiyliqi, badiiy dahosi zamon va makon chegaralarini bilmasligi haqida doimo faxrlanib so'z yuritamiz." ¹¹

Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g'ururi, sha'nu sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkoridir. Shu sababli : "Olamda turkiy va forsiy tilda so'zlovchi biron-bir inson yo'qki,- deya ta'kidlaydi I.Karimov,- u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e'tiqod bilan qaramasa. Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir." ¹²

Darhaqiqat, inson qalbining quvonchu qayg'usini, ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi. Ona tiliga muhabbat, uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg'usi ham bizning ongu shuurimiz, yuragimizga avvalo Navoiy asarlari bilan kirib kiradi. Biz bu bebaho merosdan xalqimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko'p bahramand etsak, milliy ma'naviyatimizni yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarini kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy quuroлга ega bo'lamiz. Binobarin, M.Osimning "Zulmat ichra nur" qissasidagi Alisher Navoiy obrazini monografik tizimda o'rganish ana shu maqsadlarga ko'ra dolzarblik kasb etadi.

M.Osimning tarixiy qissalarining dolzarb ahamiyati 1980 yillardan e'tiboran anglashila bordi. Masalan, Mahkam Andijoniy M.Osim ijodiyotining adabiyotshunoslikdagi o'rni haqida shunday ma'lumotlarni keltiradi. "Mirkarim asarlarini o'qib , chiqargan amaliy xulosam,-deya ta'kidlaydi u,- Vatan tarixini bilish va bu haqda yozish uchun tarixiy manbalarni kop o'rganish kerak. Domla (Mirkarim Osim) adabiy davralardan o'zini chetga olib yurgani uchun munaqqidlar ham u kishining ijodiga unchalik e'tibor bermas ekan. Menga bu adolatsizlik bo'lib ko'rindi." ¹³ Muallif e'tiroficha, shu tariqa yosh tadqiqotchi Mahmud Sattorovga "Mirkarim Osim" adabiy siymosini yoritish topshiriladi va olim shu mavzuda disertatsiya yoqlaydi. ¹⁴ Chindan ham filologiya fanlari nomzodi M.Sattorov keyinchalik M.Osimning tarixiy qissalaridan iborat saylanmasini chop ettirib, unga so'zboshi yozadi. ¹⁵ Bundan tashqari, boshqa adabiyotshunos olimlar ham tarixiy qissalar haqidagi monografik tadqiqot va risolalarida bevosita M.Osim asarlariga murojaat qilib kelmoqdalar. ¹⁶ Xususan, istiqlol sharofati bilan M.Osim adabiy merosining boy va rang-barangligi asosli ta'kidlangan. Betakror adibimizning tengsiz xizmatlari istiqoldan keyin o'z qadr-qimmatini topdi. Mustaqilligimizning o'n yilligi arafasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan o'zbek milliy madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan M.Osim "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlandi. Shu munosabat bilan A.Xolmurodov ¹⁷ , O.Yoqubov ¹⁸ , O.Sharafiddinov ¹⁹ , M.Andijoniy, N.Rahimjonov, Q.Ko'bayev ²⁰ kabi olim va adiblar e'tirofi muhim ahamiyatga ega.

¹¹ Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch. Toshkent, "Ma'naviyat", 2008, 47-b.

¹² O'sha joy.

¹³ M.Andijoniy. Vatanni tanitgan adib. –"Sharq yulduzi", 2002 yil, 2-son, 137-bet.

¹⁴ O'sha joy.

¹⁵ Sattorov M. Moziy saboqlari. –Kitobda: Mirkarim Osim. Karvon yo'llarida. Saylanma. T.:G'ASN, 1987.

¹⁶ Qarang: Shermuhamedov P. Tarix va zamon. Kitobda: Istiqbolni o'ylab. T.:Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987, 3-80-b

¹⁷ Xolmurodov A. Eskirmas saboqlar. –«Sharq yulduzi", 2002 yil, 2-son, 134-b.

¹⁸ Yoqubov O. Vatanni tanitgan adib. –"Sharq yulduzi", 2002 yil, 2-son, 135-bet.

¹⁹ Sharafiddinov O. Vatanni tanitgan adib. –"Sharq yulduzi", 2002 yil, 2-son, 136-bet.

²⁰ N.Rahimjonov, Q.Ko'bayev. Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi. T.:Adolat, 2005

Xudoyberdi To`xtaboyev-bolalarning sargyzasht va romannavis adibi

Reja:

1. Xudoyberdi To`xtaboyevning hayot yo`li.
2. Adib qissalarining g`oyaviy-badiiy mundarijasi.
3. Xudoyberdi To`xtaboyev – bolalar romannavisi.

Novcha niholcha hamon ajal bilan olishib yotibdi, jang bobokalonlar aytishganidek, beomon, shafqatsiz edi. Birin-ketin yashil bargchalari qoyjirab taslim bo`lishdi, shoxchalaridagi hayot so`ndi. «Tanam tirik hali, — entikib dedi novcha niholcha, — men yashashim kerak, albatta yashayman...» U kimdandir yordam kutgandek jovdirab atrofqa qaray boshladi. Meni bu yerga ekib, ketmonini asfaltda darangSatib sudrab ketgan bolalar kelib qolmasmlkan, deb yana bir bora ko`cha boshiga ko`z tashladi, yomg`ir tomchilaridan umidvor bo`lib, buiut bo`lmasa ham ko`kka tikilib, uzoq qotib turdi... Keyin to`satdan sersuv adirlarda birga o`sgan ukalarining o`ligiga ko`zi tushib qoldi.. Qiziq, hammalari tik turgancha jon berishibdi... O`tgan yili xuddi shu kecha-kunduzlarda hammalari tirik, yayrab-yashnab batq urib o`sishayotgan edi... Endi bo`lsa... «yo`q, men yashashim kerak...». - Suv! Suv! Suv! Qaddi-qomati kelishgan novcha niholcha asta-sekin o`zidan ketib, allaqanday sehrli xayolot nash`asi bilan mast bo`la boshladi, keyin o`sha kun — haddan tashqari qizdirib yuborgan 19 iyun kuni kunduz soat oltalarda jon berdi. Tik turgancha qotib qoldi u...

Bu atoqli adib Xudoyberdi To`xtaboyevning shoh asarlaridan biri - «Nihollar nolasi»dan parcha. Bu asarni bolalar behad sevib o`qiydilar, o`zlariga xulosalar chiqaradilar. Haqiqatan ham nihol — daraxtning xuddi inson kabi joni borligi, ozuqa suvga ehtiyoji; parvarish qilinmasa yosh kitobxon qalbini achitib, tug`yonga solib halok bo`lishi asarning asosini tashkil etadi.

Xudoyberdi To`xtaboyev katta-yu kichik bolalaming sevimli adibi. U hozirgi zamon o`zbek bolalar adabiyotida sarguzasht va fantastika janrlarining rivojlanishiga katta hissa qo`shib kelayotgan talantli adib sifatida kitobxonga ma`lum va mashhurdir.

Xudoyberdi To`xtaboyev 1932 yilning 17 dekabrda Farg`ona viloyatining O`zbekiston tumaniga qarashli Kattatagob qishlog`ida dehqon oilasida dunyoga keldi. Boshqa bolalar qatori Xudoyberdi ham poda boqdi, yer chopdi, paxta terdi, xullas, qishloqda bo`ladigan hamma mehnatlarda hol-qudrat ishtirok etdi, hayot nimadan iborat ekanligini yoshligidanoq bila boshladi. Bo`lajak adib ikkinchi jahon urushi yillarida o`qishni yig`ishtirib, dalada ketmon chopdi, hisobchilik qildi, mashaqqatli mehnat bilan suyagi qotdi. Qo`qon pedagogika bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomlagan X.To`xtaboyev ona qishlog`ida muallimlik qilar ekan, unda iimga cheksiz ishtiyiq uyg`onadi. Shuning uchun ham u o`qituvchilikni tashlab, Toshkent davlat dorilfununiga o`qishga kirdi. Bu yerda Alisher Navoiy, Bobur, G`ulom, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor asarlarini sevib o`qidi, o`rgandi.

Universitetni tugatib, Bog`dod tumanida o`qituvchilik qildi. Ilmiy bo`lim mudiri, direktorlik lavozimlarida ishlab, yoshlarni ilm-fan nuriaridan bahramand etish ishlarida faoliyat ko`rsatdi. She`riy mashqlari vaqtli matbuot sahifalarida e`lon qilina boshladi. Bu esa bo`lajak adibni markazga - Toshkentga ijodiy ish bilan jiddiy shug`ullanishga chorlar edi. Shunday ham bo`ldi. U 1958 yilda Toshkentga ko`chib keldi. «Toshkent haqiqati» gazetasiga ishga kirdi. X.To`xtaboyev bolalikdan to`g`ri so`z, halol, pok va mehnatsevar bo`lib o`sdi. Gazetada ishlar ekan, ba`zi nopok odamlarni ko`rib, ularning qilmishlarmi hazm qila olmadi. Bunday kishilarmng sir-asrorlarini fosh etishga, el-yurt o`rtasida munofiqarning yaramas tomonlarini ochib tashlashga qaror qildi. Bu borada unga feleton janri qo`l keldi. 1962 yilda respublikamizning otaxon gazetasi - «O`zbekiston ovozi» ga feletonchi bo`lib ishga o`tdi. Bu yerda 300 dan ziyod feleton yozdi.

«Hadik», «Tilxat», «Ona», «Xarakteristika», «Barvaqt aytilgan azon», «Domlaning uyiga o`t ketdi», «Maxsus topshiriq», «Jonginam, shartingni ayt» kabi kattalar uchun qissa

va hikoyalar yozgan X. To`xtaboyev bolalar uchun ham hikoyalar yarata boshladi. Uning «Birinchil daraxtim», «Qochoqlar», «Qizg`anchiq», «Dadajon, yozmang», «Kelvordim, dada», «Vali bilan Salim», «Shoshqaloq», «Yaxshi-yaxshi» singari o`nlab hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg`otdi.

«Kichkina rais» hikoyasining qahramoni kichkintoy o`quvchi bola. Lekin Foziljonning xatti-harakati, intilishi, paxta dalalarini sergaklik bilan kuzatishi, fikr yuritishi raislarga xos.

Foziljonning ona zaminga, odamlarga nisbatan qiziqishi ta`sirli chizilgan. Kimsasiz, g`irt yetim bola o`z qishlog`i, atrofidagi odamlar bilan sevinib, quvonib yashaydi. O`zini ularning bag`rida erkin his etadi.

Xudoyberdi To`xtaboyevda yozuvchilikka ishtiyoq uyg`otgan, qobiliyatning shakllanishida muhim rol o`ynagan, asarlariga qaytarilmas rang va jilo bergan narsa hayot, vaqtli matbuot, redaksiyalardagi qaynoq ijodiy muhit va qunt, chidam bilan o`qish, o`rganish, o`z ustida ishlash bo`ldi.

Hayotda turli xarakterdagi odamlar ko`p bo`ladi. Birov yaxshilik qilaman deb yomonlik qilib qo`yganini o`zi ham sezmay qoladi. Birov o`zini jamoat uchun g`oyat foydali odamman deb o`ylaydi, aslida esa zararkunanda bo`lib chiqadi. Yana birov bilar-bilmas har narsaga aralashaveradi, o`rtagatushadi, so`z beradi, lekin baribir men haqman, shunday qilishim kerak deb biladi. Ana shunday kishilargabag`ishlangan «Jonginam, shartingni ayt» qissasi Xudoyberdi To`xtaboevni hajvchi adib sifatida kcng kitobxonlar ommasiga tanishtirdi.

Xudoyberdi To`xtaboyev uzoq yillar feletonchi bo`lib ishlab, kishilarning yurak dardini, hasratini qunt bilan o`rgandi. Bunday shikoyatlarga sabab bo`layotgan shaxslarning xatti-harakatlarini mufassal bilib olishga intildi. Davrdan orqada qolgan, sarqit deb atalgan illatlar botqog`igabotgan, molu dunyoga hirs qo`ygan shaxslar haqida birtalay feletonlar yozdi. «Sariq devni minib», «Sariq devning o`limi» nomli asarlari ana shu faktlarni umumlashtirish asosida yuzaga keldi, desak to`g`ri bo`ladi.

Ma`lumki, hajvchi qissalarimiz barmoq bilan sanarli edi. «Kalvak maxsum», «Toshpo`lat tajang», «Tirilgan murda», «Shum bola»dan keyin ancha vaqt bu janrda aytarli asar yaratilmadi. Keyingi yfflarda Abdulla Qodiriy va G`afur G`ulomning an`analarini Xudoyberdi To`xtaboyev davom ettirib, bu «bo`shliq»ni to`ldirishga harakat qildi.

O`n to`rt yoshli o`smirga aytadigan gapingizdan albatta, farq qililii kerak», deb ta<sup>4</sup> Mdlaydi u. Yozuvchining bolalar va o`smirlarga atab yozgan asarlarining qiziqarli, o`qimishli, jozibali bo`lishining asosiy sabablaridan biri ham shu. Shuning uchun ham Xudoyberdi To`xtaboyevning birinchi yumoristik-sarguzasht qissasi, bolalar hayotidan olingan «Sehrlil qalpoqcha» tez orada bolalar hurmatiga sazovor bo`ldi va uni jamoatchilik juda yaxshi kutib oldi.

Yozuvchining yumorga moyilligi, oddiy vaziyatlardan ham kulgi chiqara olish iste`dodi ilgarigi asarlariga nisbatan bu asarida yana ham chuqurroq sezildi. «Sariq devni minib» asarini qiziqarli syujet asosiga quradi, asarning hikoyachisi — bayonchisi qilib undagi barcha voqealarning ishtirokchisi, guvohi bo`lmish Hoshimjonni qo`yadi, tilga olinadigan voqealar uning tilidan hikoya qilinadi. Yozuvchi Hoshimjonning hikoyasi orqali uning hayot yo`li sarguzashtlarini, o`ziga xos xarakteri va psixologiyasini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, Hoshimjon xarakterida Xo`ja Nasriddinning va xalq ertaklaridagi «tegirmonga tushsa butun chiqadigan» zukko bolalarning fazilatlaril yaqqol mujassamlashganligini ko`ramiz.

«Sariq devni minib» da o`qish, ilm cho`qqilarini egallash uchun va insonning o`z orzusi, ezgu niyatiga erishish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib bergan zamonamizda yashashiga qaramay, dangasalik, yalqovlik qilgan, hayotda yengil-elpi yashashga yo`l axtargan va adashgan bolalar — hoshimjonlar kulgi ostiga olinadi:

Hoshimjon dehqon oilasidan chiqqan, sho`xligi olamni buzadigan bir bola. U hayotdagi ko`p narsaga mehnatsiz, qiyinchiliklarsiz oson yo`l bilan erishgisi keladi. Mehnatsiz va ilmsiz ham kishi istagan narsaga erisha olishi, katta obro` orttirishi mumkin, deb o`ylaydi. O`z fikrida qat`iy turgan Hoshimjon muddaosini amalga oshirish uchun buvisi aytib bergan ertakdagi sehrlil qalpoqchani izlashga tushadi, uzoq izlanishlardan keyin istagan ishini hech

qanday mashaqqatsiz bajarishga yordam beradigan sehrli qalpoqchani tashlandiq molxonadan topib oladi. Endi u o`zini orzulariga batamom erishadiganday his etadi, «Ortiqcha» fanlami dars jadvalidan chiqarishni rad etgan direktor, har xil vazifalar berib «miyasini qotiradigan» o`qituvchilariga o`qimasdan ham har qanday kasb egasi, mashhur odam bo`la olish, ko`krak to`la nishonlar bilan shon-shuhratlar, katta obro`ga ega bo`iish mumkinligini ko`rsatib qo`ymoqchi bo`ladi va shu maqsadda sehrli qalpoqcha bilan safarga chiqadi

Shunday qilib uning sarguzashtlari boshlanadi.

Ming afsuski, sehrli qalpoqcha bu borada Hoshimjonga ko`mak berolmaydi. Sehrli qalpoqcha muhayyo etgan imkoniyatlar har safar kutilmagan ko`ngilsiz oqibatlariga olib kelaveradi. Hoshimjonning baxti endi kulay deb turganda ishning pachavasi chiqib qolaveradi. U davlat xo`jaligida agronom bo`lib ham, «shoirlik qilib» ham, qurilishda muhandislik qilib ham, qo`g`irchoq teartida artistlik qilib ham ko`radi, mashhur sayohatchi sifatida butun dunyoni kezmoqchi ham bo`ladi. Lekin hamma yerda ilmining, tajribasining yo`qligi ishning pachavasini chiqaraveradi. Hoshimjon qaerga bormasin, qanday ish qilmasin pirovardida sharmanda-yu sharmisor bo`ladi. Uning agronomlik va muhandislik «faoliyati» jinoyatga olib keladi, qamalishiga sal qoladi, shoir bo`laman deb rasvo bo`ladi, «ulug` artist» teatrdan quviladi.

Qissada Hoshimjon o`z sayohati davomida qanchadan-qancha ajoyibotlarning guvohi bo`lib, qiziq, kulgili sarguzashtlarni boshidan kechiradi. U o`qimay, mehnat qihnay, o`z ustida ishlamay juda ko`p narsalarga erishmoqchi bo`ladi, lekin u hech narsaga erisha olmaydi. Chunk! unga ilmsizligi pand beradi.

Yozuvchi Hoshimjon obrazini butun qirralari bilan ochishga uringan. Boialarga xos o`yinqaroqlik ham, soddaligu beg`uborlik ham, g`ururlilik, to`g`ri so`zlik, shumlik bir oz maqtancholik, hatto o`rnida yolg`onni ham do`ndirib yuboradigan, o`zini boshqalardan ajratib ko`rsatishga intilish odatlari, boialarga taqlidchilik, dovyurak, epchil va rahiy tetiklik, xafachilik va mhiy tushkurdikdan yiroqlik ham Hoshimjon xarakteriga xos xususiyatdir.

Xudoyberdi To`xtaboyevning «Sariq devning o`limi» sarguzasht romani uch qism («O`rtoq polkovnik», «Sariq devni quvib», «Sariq devning o`limi yoki olam guliston bo`lgani»)dan iborat. Bu roman asosida ham Hoshimjon sarguzashtlari yotadi. Kitobni o`qib uning yangi sarguzashtlaridan xabardor bo`lasiz, sehrli qalpoqcha yana madadga keladi, ajoyib-g`aroyib karomatlar ko`rsatadi. U Hoshimjonga jiddiy masalalarda — o`g`ri, muttaham, tekinox`rlarni fosh etishda yordam beradi.

Endilikda Hoshimjon aynan avvalgi o`yinqaroq Hoshimjon emas, balki to`qqiz yillik maktabni bitirib, ulg`ayib, birmuncha quyulib, esi kirib, oq-qorani tanib qolgan yigitcha. Endi u o`z hayoti, taqdiri, jamiyatga foyda yetkazadigan odam bo`lib yetishi haqida jiddiy o`ylaydi, biror kasb egallash haqida bosh qotiradi. Boshida sartarosh bo`ladi. «Bilasizku, bir ishga ahd qilsam, uni oxiriga yetkazmaguncha qo`ymaydigan odatim bor. Jonirnmi qiynab bo`lsa ham maqsadimga erishaman», deb shu kasb orqali odamlarga xizmat qilishga bel bog`laydi. Keyin milisiya maktabiga kirib o`qib, uni bitirgandan so`ng milisionerlikka ishga o`tadi. Kitobdagi barcha voqea-hodisalar, sarguzashtlar Hosliimjonning ana shu milisionerlik nuqtasidan boshlanadi, hamma gap-so`zlar qahramonning shu kasb-kori bilan bog`liq holda davom etadi.

Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida milisiya polkovnigi Salimion, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavgaldalanadi.

Ular o`rtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor, u Salimjon boshiga juda ko`p og`ir savdolar solgan, uyiga o`t qo`ygan, uning yakka-yu yolg`iz farzandining qo`liga to`pponcha tutqazgan, jinoyaiga yetaklagan. Asar pirovardida butun umri davomida xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shug`ullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy mag`lubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik g`olib chiqadi.

Xudoyberdi To`xtaboyev o`z romanida yulg`ichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday bo`lib birlashsa, bu ishni butunlay o`z qo`liga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni o`rtaga tashlaydi.

«Sariq devni minib» qissasi, «Sariq devning o`limi» romanining eng yaxshi fazilatlaridan bin tffining shiradorligi va o`ynoqiligidadir. Muallif bosh qahramon

Hoshimjonning tilini alohida e`tibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirimlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Qahramonning xarakteri uning so`zlaridan shundoqqina bilinib turadi.

Fantastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli ta`sir ko`rsatadi, ularni o`qishga, o`rganishga, izlanishga o`rgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

«Qasoskorning oltinboshi» romani markazida bosh qahramon — tarixiy shaxs, xalq qasoskori Namoz taqdiri yotadi. «Qasoskorning oltin boshi» tarixiy-biografik roman emas, shuning uchun ham muallif Namozning hayotini batafsil yoritib berishni maqsad qilib olgan emas. Lekin adib o`rni-o`mi bilan uning hayotiga doir ma`lumotlar berib borgan. Bu ma`lumotlar uning xarakterini tushunib olishda kitobxonga yordam beradi.

Namoz faqat jismonan emas, aqlan ham yetuk. U haqiqat uchun qasoskoi, qo`rqmas, tadbirkor, ochiq ko`ngil qahramon sifatida gavlalantirilgan. U **atroflga** o`zi kabi dovyurak yigitlarni to`plab, zulmkorlarga qarshi kurashga undaydi.

Halolligi, mardligi, adolatliligi, yetimparvarligi uchun xalq **Namozni** yaxshi ko`radi va uni Go`ro`g`liga qiyos qiladi. «Go`ro`g`libek Namozboy qiyofasida paydo bo`lgan emish. Afsun o`qisa ko`zdan g`oyib bo`lib qolarmish, Undan o`q o`tmas emish, qilich chopmas emish...»

Namozning mardligi, jasorati xalq qalbida mangu yashab kelayotganligi «Qasoskorning oltin boshi» da yaxshi chizib berilgan.

Talantli bolalar adibi Xudoyberdi To`xtaboyevning «Sir ochildi», «Акйuka Omonboy bilan Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida jn qissa», «Besh bolali yigitcha», «Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarili jangi», «Mungli ko`zlar», «Jarmati odamlar» kabi yirik asarlarining **yuzij** I kelishi o`zbek bolalar adabiyotining yutug`i hisoblanadi. U bolalar iieliu yanada o`qimishli asarlar yaratish maqsadida tinimsiz izlanmoqda.

Safar Barnoyev bolalar shoiri va nosiri,

Miraziz A`zam she`riyatining falsafiy-badiiy o`ziga xosligi. Safar Barnoyev bolalar shoiri va nosiri

Reja:

1. Miraziz A`zamning bolalar adabiyotiga qo`shgan hissasi.
2. M. A`zam she`rlarining janriy tarkibi
3. Safar Barnoyev o`zbek bolalar adabiyotining yorqin namoyandasi.
4. Bolalarga bag`ishlangan she`rlarning o`ziga xos xususiyatlari.
5. Safar Barnoyev hikoyalarining g`oyaviy-badiiy mundarijasi.

Miraziz A`zam o`zbek bolalar adabiyotining taraqqiyotiga barakali hissa qo`shgan shoirlardan biridir. U ham bolalar, ham kattalar shoiri, ayni chog`da publitsist, etuk tarjimon hamdir. Shoir 1936 yili Toshkent shahrida tavallud topgan. Maktabda o`qib yurgan kezaridayoq she`riyatga qiziqqan. She`riy mashqlarini taniqli bolalar shoiri Quddus Muhammadiy va keyinchalik Quadrat Hikmat boshchilik qilgan adabiy to`garakda sinovdan o`tkazar, ijodiy izlanish, o`qish va o`rganishni qizg`in davom ettirar edi. Adabiyot va she`riyatga bo`lgan chanqoqlik uni ToshDUga etakladi. Adabiy mashklari bolalar va o`quvchilar gazetalarida, «Gulxan», «G`uncha» jurnallarida bosila boshladi. Toshkent Davlat universitetini muvaffaqiyatli tugatgach, Toshkent telestudiyasida, «G`uncha» bolalar jurnalida, so`ngra «Yosh gvardiya», G`afur G`ulom nashriyotlarida muharrir bo`lib ishlagan. Ko`p yillar O`zbekiston Yozuvchilari uyushmasida maslahatchi, boshqaruv kotibi vazifasini bajargan.

Miraziz A`zam ijodi talabalik yillarida yanada kuchaydi. Uning birinchi she`ri 1960 yilda «G`alati tush» nomi bilan chop bo`lgan. Keyinchalik u 1972 yilda alohida kitob holda bolalarga sovg`a qilingan. Uning birinchi she`riy to`plami «Metallurg» (1964) nomi bilan chop bo`lgan. Shundan so`ng shoirning bolalar uchun «Aqlli bolalar» (1969, doston), «Senga nima bo`ldi» (1970), «Er aylanadi» (1973), «Erga dovrug` solamiz» (1970), «Bir cho`ntak yong`oq» (1990, saylanma) kabi bir qator ajoyib she`riy to`plamlari bosilib chiqdi. Ularda shoir bolalarning qalbi va tuyg`ulari tasviri orqali olamni, odamni bilishga, yaxshilik bilan yomonlikni farqlashga, halol va pokiza mehnatni ulug`lashga intiladi.

Miraziz A`zam kattalar uchun ham bir qator salmoqli she`riy guldastalar yaratgan. Jumladan, «Sevaman» (1977), «Tuyg`ular» (1980), «Sabot» (1983) kabi to`plamlaridagi ko`pchilik she`rlar o`zining hayotiyliigi va jozibaliligi bilan o`quvchi qalbini zabt etgan. Shoir ana shu she`riy to`plamlaridagi eng yaxshi she`rlarini va yangi yozilgan asarlari sarasini o`zining «Haqiqatning ko`zlari» (1988) saylanmasiga jamlab, talabchan o`quvchisiga havola qilgan.

Miraziz A`zam haroratli, shijoatli publitsist hamdir. Uning madaniy-adabiy merosni ko`z qorachig`idek asrashga da`vat etuvchi bir qator tarixiy-adabiy maqolalari mavjud.

Miraziz A`zam mohir tarjimon, adabiyot va madaniyatning hormas targ`ibotchisi ham. Uning turk, rus, nemis adiblaridan qilgan, ayniqsa, islom madaniyatiga oid tarjimalari ko`pchilik mutaxassis va oddiy o`quvchilar ixlosini orttirdi. Ayniqsa, Miraziz A`zam dunyo bolalar adabiyoti vakillaridan yuzga yaqin muallif asarlari, chunonchi, Korney Chukovskiy, Edvard, Lir, Uolter De la Mer, Janni Rodari, Jak Prever, Jeyms Kryus, Yulian Tuvim, Iskandar al-Huriy, Tavfiq Fikrat, Ali Oqboosh, Mustafu Ruhii Shirin, Mustafu Rahmondo`st, Dzyun Takami va boshqalarning asarlarini tarjima qilgan. Kattalar adabiyoti vakillaridan Pushkin, Mayakovskiy, Esenin, Axmatova, Jak Prever, Kvazimodo, Mehmet Okif Erso`y, Najib Fozil, Shahriyor, O`rxon Pomuq kabi oltmishga yaqin mualliflarning nasriy va she`riy asarlarini ham o`zbekchaga o`giran. Shuningdek, u o`ttizdan ortiq turk adiblarining hikoya, she`r, roman, doston va risolalarini tarjima qilib, Turkiya adabiy jamoatchiligining alohida e`tirofiga sazovor bo`lgan. 1993 yil dekabrda Turkiya yozuvchilari Birligi uni O`zbekistondagi o`zining tamsilchisi etib tayinladi. M.A`zamning o`z she`riy asarlari rus, ukrain, turkman, mo`g`ul, koreys, turk va boshqa tillarga tarjima qilingan.

Ma`lumki, o`tgan asrning 80-yillarida adabiyotshunoslikda “eksperimentall she`riyat” atamasi paydo bo`lgandi. Bu yo`nalishda ijod qilgan shoirlar o`y-fikrlari, shaxsiyati bilan boshqa shoirlardan keskin farqlanib turishardi. Rauf Parfi, Miraziz A`zam, Tilak Jo`ra kabi shoirlar aynan shunday yo`nalishda ijod qilishlari bilan e`tibor qozongan edilar.

Ma`lumki, XX asr nihoyasida “eksperimentall she`riyat” atamasi o`rnida “modern she`riyat” atamasi paydo bo`ldi. Adabiy tanqidchilar bu atamaga jiddiy nigoh tashlab qolishdi. Kimlardir uni maqtasa, kimlardir erga urdi. Kimlardir hatto unga munosabat bildirishni ham xohlamadi. Ammo hech kim bunda yuqorida nomi tilga olingan “eksperimentallchilar”ni o`z maqolalarida eslamadi ham. Holbuki, hozirgi o`zbek modern she`riyati aslida ana shu “eksperimentallchilar”ning ijodidan oziqlanib voyaga etgandi.

Miraziz A`zamning o`zi modern she`riyat haqida shunday yozadi: “Hozir modernchilar bor, ular she`riyatda o`zlarini namoyon etayotirlar. Men bironta oqim, bironta yo`nalishga qarshi emasman. Modern yo postmodernchilar dunyoning hamma iqlimlarida katta ishlar qilib, jamiyat hayotida chuqur izlar qoldirayotir. Bundan ko`z yumish mumkin emas. Faqat hamma gap shundaki, ularning qalbini yondirayotgan narsa nima, chindan yondirayotirmi – shunisi aniq bo`lishi kerak. O`tgan asr rus adabiyotidagi oqimlar, futurizm Mayakovskiyni, imajinizm Eseninni, akmeizm Axmatovani jahon she`r xazinasiga berganini unutib bo`ladimi? Syurrealizm, kubizm, dadaizm, naturalizm buyuk shaxslarini bermadimi? Men o`zim realizm va romantizmni yaxshi ko`raman. Ammo modernistlar realistlarning o`n

varaqlik tasvirini bitta ta'sirchan jumlada yo bitta metaforada beraolishlari mening zavqlarimga juda yaqin. Faqat menga har qanday shoir xalq dardi bilan og'rishi kerakday ko'rinadi. To'g'ri, madh shoirlari ham bor, ular hayotdagi yangi o'zgarishlardan zavqlanadilar va madhiya va qasidalar bitadilar. Aslida bu ham kerak, lekin madh va qasida samimiy bo'lmog'i kerak".

Shoir shu fikrlarni bayon etganidan keyin XIII asrda yashagan Qatron ismli qasidalar ustasi bo'lgan shoir xususida to'xtaladi. O'sha davr podshohi uning qasidalari uchun juda katta maosh belgilagan ekan, ammo Qatron shu qaror e'lon qilingan kuni ertasiyoq yo'qolib qolibdi. Amaldorlar uni ko'p axtaribdilar, faqat oradan bir necha yil o'tgandan keyingina topibdilar. Undan ketib qolish sabablarini so'raganlarida:

– Podshohim meni manfaat uchun buni yozgan, deb o'yladilar, men yurtimizdagi katta o'zgarishlarni she'r uchun, o'zim uchun madh etganman. Mengaalohida ehtirom ko'rsatish boshqa shoirlar ichida meni uyaltiradi, – degan ekan.

Shu rivoyat mazmunidan kelib chiqib, Miraziz A'zam yozadi: "Yaltoqlik, munofiqlik, mushriklikni adabiyot yo'lidagi to'siqlar deb bilaman. Yaltoqlik, laganbardorlikning zararlari ko'pchilikkaayon. Munofiqlik esa so'zda turmaslik, omonatgaxiyonat illatlaridir. Bizda bu faqat shaxsiy kamchilik emas, bizda, nazarimda, munofiqlik illati ko'p..."

Miraziz A'zam yana bir taniqli ijodkor Qutlibeka Rahimboevaning umr yo'ldoshidir. Shoir o'z oilasi haqida shunday deydi: "...Mening oilamga kelsak, xotinim Qutlibeka Rahimboeva shoira, qaerdaki she'riy turkumi bosilgan bo'lsa, o'sha gazeta va jurnalning yillik mukofotiga sazovor bo'lgan, hatto ruscha tarjimasi chiqqanda, "Molodost" jurnali ham shunday mukofot bergan, "SHuhrat" medali sovrindori, O'zbekistondaxizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi. Hozir dramaturgiya va nasrda ham faol ijod qilib kelmoqda. To'rt o'g'lim va bir qizim bor. Biri bevaqt vafot etdi. Ikkinchisi Mirvosil kichikligidan yaxshi hikoyalar yozib keladi, hikoyalari "Gulxan", "Yosh kuch", "Guliston" jurnallarida, ayrimlari bayozlarda, "Ma'rifat" va boshqa bolalar gazetalari bosilgan. Amerika yozuvchisi Reks Stautning bir romanini tarjima qildi va u "Jahon adabiyoti" jurnalida e'lon qilindi. Uchinchi o'g'lim Mirahmad va kenja o'g'lim Najot tijorat yo'lidan ketishdi. Qizimiz Orzu – Kamoliddin Behzod nomidagi Tasviriy san'at va dizayn institutini bitirib "Jannat-makon" jurnalida muharrir bo'lib ishlamoqda.

Shoir hozir hayot bo'lib, qaynoq ijod bilan mashg'uldir. Shoir ijodi gullagan, sermahsul, serfayz bo'lishiga ishonsa bo'ladi. Chunki 1996 yildan buyon mehnat nafaqasida bo'lgan Miraziz A'zam hali ham qizg'in ijod bilan band. Yaqin yillarda u dastlab sochilib yotgan yozishmalarini jamlab nashrga tayyorladi. "Kuzgi yaproqlar" nomli devonini e'lon qildi. Farididdin Attor, Nizomiy Ganjaviy, Jaloliddin Rumi vaAbdurahmon Jomiydan qilgan tarjimalarini bir kitob holida G'afur G'ulom nomidagi Nashriyot-matbaa Ijodiy Uyi tomonidan bosmadan chiqardi.

Shoir umri davomida Rossiya, Ozarbayjon, Moldova, Tatariston, Qibris, Turkiya, Makedoniya vaAfg'oniston singari juda ko'p mamlakatlarda bo'ldi vaana shu safarlari haqida "Yo'llar va esdaliklar" nomli safarnomasini yozdi. Zamondosh ustozlari, o'qituvchilari, safdoshlari haqidagi (G'afur G'ulom, Oybek, Shayxzoda, Mirkarim Osim, Ozod Sharafiddinov, Ma'ruf Jalil, Rauf Parfi) xotiralarini ham bir kitob holiga solishni rejalashtirgan. Undan tashqari "Dunyo bolalar adabiyoti" degan antologiya ham tuzgan.

Miraziz A'zam 1998 yili "Eng aziz, eng ulug'" tanlovining g'olibi bo'lgan. 2007 yilning noyabr oyida u Makedoniyaning Uskup (Skople) shahrida "Turkchanning uluslarorasi she'r sho'lani" (Xalqaro turkiy she'r festivali)da Jaloliddin Rumi nomidagi Katta mukofot bilan taqdirlandi.

Miraziz A`zam ijodida bolalar uchun yozgan asarlari salmoqli o`rin tutadi. Jumladan, uning “Aqlli bolalar” (1969), “Senga nima bo`ldi” (1970), “G`alati tush” (1972), “Er aylanadi” (1973), “Erga dovrug solamiz” (1976), “Bir cho`ntak yong`oq” (1990), “Qirq bolaga qirq savol” (2000) kabi qator she`riy to`plamlari, 2003 yilda “Eng yorug` yulduzlar” nomli maktab sahnasiga mo`ljallangan pesalar, tarixiy hikoyachalar, maqolalar to`plami nashr etildi. 2005 yilda uning bolalarga yozgan asarlari “Saylanma” holida nashr etildi.

2007 yilda Miraziz A`zamning kattalarga atalgan asarlari jamlangan “Saylanma”si chop etildi.

2004 yili “Imon” nomli olti qismli kinoqissasi “O`zbektelefilm” studiyasida suratga olindi.

Xullas, hozirgi zamon o`zbek bolalar she`riyatida shoir Miraziz A`zamning o`z o`rni bor. Bu, albatta, uning izlanishi, mehnatkashligi, bolalarni va ularning adabiyotini qattiq sevishidan. Milliy she`riyatimizda keskin o`zgarishlar yasagan modern she`riyatning ilk boshlovchilaridan biri bo`lgan Miraziz A`zam mehnati o`z bahosini topmog`i lozim.

Miraziz A`zam yaratgan asarlar: she`rlar, dostonlar, hikoyalar va publitsistik maqolalar bolalar adabiyoti xazinasini boyitdi. Shoir bolalar uchun turli janrlarda ijod qildi. Ayniqsa, uning ijodida doston (poema), ertak kabi yirik hajmli asarlar ham alohida o`rin tutadi. Chunki shoir bolalarning ertak janriga katta qiziqish bilan qarashini yaxshi bilgani uchun ularga atab juda ko`p adabiy ertaklar yozdi.

Ma`lumki, buyuk so`z ustalaridan tortib, adabiyotga tetapoya kirib kelayotgan yosh adibgacha o`z asarlarining mavzusi va g`oyasi, syujeti va obrazlari, kompozitsion tuzilishi va badiiy tilini ishlashda xalq og`zaki ijodi, jumladan, xalq ertaklaridan ijodiy oziqlanishgan. Xuddi boshqa bolalar shoir va yozuvchilari qatori Miraziz Ahzam ham xalq ertaklarining syujeti va kompozitsiyasi, obrazlar tizimi, ijodiy uslubi va badiiy vositalaridan bahramand bo`lib, bir necha she`riy ko`rinishdagi adabiy ertaklar yaratgan. Shu yo`l bilan u o`zi tasvirlamoqchi bo`lgan voqealarni ertaklardagi kabi romantik uslubda bayon qilish, obrazlarni esa mubolag`ali tasvirlashga erishgan. Shoir xalqning ertakchilik tajribalariga murojaat etar ekan, avvalo, o`z asarlarining g`oyaviy-badiiy va mavzuiy jihatdan barkamol, qiziqarli bo`lishiga ham erishishni ko`zda tutgan.

Aytish mumkinki, o`zbek adabiyoti va uning ajralmas bir qismi bo`lgan o`zbek bolalar adabiyoti unga ta`sir ko`rsatgan boshqa omillar bilan bir qatorda xalq og`zaki poetik ijodining samarali ta`siri tufayli shakllandi. U o`zining rivoji jarayonida ijobiy obraz yaratish sohasida ham, badiiy shakl yaratish jihatdan ham folklor asarlarining faol ta`sirida bo`ldi. Shakllanish jarayonida qo`llanilgan usullar yangi mazmun, syujet, motivlar, obrazlar asosiga keyingi davrlarda davr ruhiga mos ravishda yanada boyidi, mustaxkamlandi, rivoj topdi.

Yozuvchi yoki shoirlar o`z asarlarida folklor asarlari (jumladan, xalq ertaklari) syujetini poetik tarzda, ya`ni qanday bo`lsa shunday qayta bayon qilish yo`li bilan yaratmadilar, balki bir necha folklor asari syujetidan, an`anasidan ijodiy foydalanib, yangi shakl va mazmundagi asarlar yaratdilar. Bu asarlarda folklor an`analarining ruhi sezilib tursa-da, uni qayta yaratgan yozuvchi yoki shoirning individual uslubi, o`ziga xos mahorati bilinib turishi bilan e`tiborni tortadi. Mazkur ijodkorlarning asarlarida folklorning faol ta`sirini ham shakl jihatdan, ham mazmunda anglash mumkin.

Shuni alohida ta`kidlash lozimki, bu hol Miraziz A`zam ijodida ham yaqqol ko`zga tashlanib turadi. Ertak Miraziz A`zamning eng sevimli janrlaridan biri edi. U o`zi yaratgan asarlarning xalqchil bo`lishi uchun ertaklardan mahorat bilan foydalandi. Shoirning barcha ertaklarida yaxshilik yomonlikka, soddalik ayyorlikka, olijanoblik yovuzlikka, go`zallik xunuklikka qarshi qo`yiladi. Insonga mehru muhabbat ulug`lanadi.

Miraziz A`zam yaratgan she`riy adabiy ertaklar o`nga yaqin. Shoirning qaysi ertagiga nazar tashlamang, barchasida bolalar zavq oladigan qirralar bor. Xususan, uning “Erk qushi” ertak-dostonini o`qimagan bola topilmasa kerak. U shunday boshlanadi²¹:

Bu eski gap, do`stlarim,
hayajonli bir ertak.
Aytib berganda oyim
bo`yginam edi qittak.
Oyim jajji qiz ekan
eshitganda bobodan.
Bobo esa eshitgan
bolalikda momodan.

Qachonlardir ilgari
bo`lgan ekan bir diyor,
diyorki, odamlari
yashar ekan baxtiyor.
Hamma misli sutu yog`,
inoq ishlab erinmay,
ilmu fan hamda savdo
o`sib borarkan tinmay.

Bu mamlakatning dong`i uzoq ellargacha taralgani sabab unga dunyoning turli tomonlaridan juda ko`p mehmonlar, savdo karvonlari yog`ilib kelib turar ekan. Tashrif buyurgan mehmonlar esa uning ko`rkiga hayrat bilan boqarkan. Ayniqsa, mamlakatning osmono`par minoralari, muhtasham arklari sirli jilva taratib, kelganlarni lolu hayron qoldirar ekan. Shahar tevaragidagi qir-adirlardan ajoyib atir hidi ufurib turarkan.

Mamlakatning bozori ham dunyoga dong taratgan ekan. Undagi turli-tuman mollarning xaridori juda ko`p ekan.

Ertakda bu bozor xuddi xalq dostoni “Ravshanxon”dagiday alohida ta`riflab keltirilgan:

Turli-tuman mollari
Gavjum ekan bozorlar.
- Kep qoling, - der
                                chollari, -
mana, olma-anorlar!..
- Beray qaysi uzumdan
husaynimi, hasayni?
Yigitlar der: - Shu xumdan
sharbat quyay, og`ayni?
- Nima kerak, hoy mehmon,
ayting, zumda topilar.
Jononmisan bir jonon
mana, atlas-shohilar.
- Durrani ko`ring, inim,
rangi nozik: xiyol och.
G`ijimlasa bir qisim,
qulochlasa bir quloch.
- “Ming bir kecha” toshlari
mana, gavhar va billur.
Mana sizga tillaqosh,

---

²¹ Miraziz A`zam. Erk qushi. Doston // Haqiqatning ko`zlari. She`rlar va dostonlar. –T.: G`.G`ulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti, 1988. – B.286-386.

mana, oltin ichra dur!

Ko`rinyaptiki, bu parchada o`zbek bozorlarining jonli tasviri o`ziga xos aks etgan. Unda meva-cheva, gazmol va zargarlik mollari bozori manzaralari chizib ko`rsatilgan.

Savdogarlar bunday yurtni hech qachon ko`rishmagan ekan. shuning uchun ular bu yurtning ovozasini boshqa yurtlarga ham etkazishibdi. Ko`p vaqt bu yurt uzoq ellarga andoza bo`libdi. Biroq qo`shni yurtning hokimi bu gaplarni eshitib, hasadi qo`zib, ko`p sonli lashkar to`plaganicha uning ustiga bostirib kelibdi. Etmish makkorlikni bilgan yovuz bosqinchi chigirtka galasiday qo`shini bilan yopirilib, yurtni xonavayron etibdi. Bozor rastalari toptalibdi. Hammayoqqa o`t qo`yilibdi. Shahar uch kechayu uch kunduz tinmay yonibdi. Xalqi esa butunlay talanib, haqoratlar va qiynoqlar bilan qullikka mahkum qilinibdi. Lekin bosqinchi shoh har qancha zulm o`tkazmasin, xalq baribir qullikka bo`yin egishdan bosh tortibdi. El bo`ysunmabdi va erk istab kurash yo`liga kiribdi. Mamlakatdagi barcha hunarmandlar: kulol, kosib, qassobu boshqalar sher yanglig` jangga otilib, yovni boplab qiribdi. Bundan jigar-bag`ri xun bo`lgan bosqinchi hoqon hiyla yo`liga o`tibdi.

Voqealarning mana shu rivojlanish o`rnida shoir lirik chekinish qilib shunday deydi:

Ammo, do`stlar, bilasiz,
baravar emas besh qo`l.
Har el aro, shubhasiz,
uchrab turar besh-o`n go`l.

Elu yurt ozodligi uchun hamma bir jonu bir tan bo`lib kurashayotgan pallada daryo bo`yida istiqomat qiladigan Nahang qassob alohida matonat ko`rsatadi. U nihoyatda sershjoat va sershitob yigit bo`ladi. Achinarli tomoni shundaki, uning sevib olgan nihoyatda go`zal xotini kutilmaganda vafot etadi. Bundan yigit juda chuqur tushkunlikka tushadi. Unga xotinidan o`n yoshli Olmos ismli qiz va sakkiz yoshli O`lmas ismli o`g`il qoladi. Yurtdoshlari Nahang boshiga tushgan ayriliqqa juda achinishadi. Lekin yurt boshiga ish tushib, dushman bostirib kelganda, Nahang o`z dardini unutib, xalq dardi bilan yashay boshlaydi. U elu yurti mustaqilligi va erki uchun kurashga otilib, dushman bilan beayov jang qiladi. Bahodir va o`ktam yigit Nahang qassob na`ra tortib jangga kirar ekan, uning boltasi zarbidan yov lashkari parday to`zg`ib ketadi. Bundan vahimaga tushib qolgan dushman lashkari esa zudlik bilan o`z hoqoniga chopar yuborib, pahlavon Nahang shijoatidan uni ogohlantiradi. Shunda dushman hoqoni quda bo`lish bahonasida elni hiyla bilan bo`ysundirmoqchi bo`ladi. Bu haqda ertakda shunday deyiladi:

Bo`ysunmagan ellarni
oladi quda bo`lib,
“Qizlar olgan bu erni!” –
der so`ng ko`krakka urib.

Hoqon keksa vaziri bilan maslahatlashib olar ekan, uning o`gitiga binoan tul yigit Nahangni kuyov qilish hiylasini ishlab chiqadi. U Nahangga yoshgina qizini bermoqchi bo`ladi. Bu gapni Nahangga etkazganlarida, dastlab u qovoq uyadi. Ammo hoqon tomonga borib, uning qizini ko`rgach, uylanishga rozi bo`ladi. Uni hoqonning qizil yuzli, oq badan, do`ndiq, bodomqovoq, xiromon va tovus qadam qizi bir qarashda maftun etadi. SHundan so`ng Nahang:

- Uylanaman qiziga!
To`y o`tgan kun ertasi
lashkar qaytsin iziga! –

deya qat`iy xulosaga keladi. Keyin to`y va sulh sharafiga katta ziyofat bo`lib o`tadi. Barcha ziyofat bilan bo`ladi. Hech kim dushman hiylasini sezmaydi. Dushman lashkari esa tun bo`yi ishlab, xalqni zanjirband qilish uchun kishan tayyorlab chiqadi. Odamlar sahar turib qarasa, shahar darvozasiga g`alaba nishoni sifatida dushman tug`i osilgan. Nahang esa bundan bexabar, mast uyquda yotibdi.

Shunday qilib, yillar o`tibdi. O`gay ona O`lmas va Olmos qachon bo`lsa-da bizdan o`ch oladi deya, ularni turtkilar, kamsitar ekan. Ammo bolalar bunga parvo qilmay, mag`rur

bo`lib o` saveribdilar. Ayniqsa, Olmos juda haqgo`y ekan. U o`gay onaga qarata shunday ta`nali she`rlar aytarkan:

- Oftob chiqdi olamga,
yugurib bordim onamga.
Ona, ona, kulcha ber,
onam dedi, o`tin ter.
O`tin terdim bir quchoq,
kulcha yopdi bir o`choq.
Edi o`zi suyugin.
Menga berdi kuyugin.

Olmosning bu gaplari o`gay onaning jon-jonidan o`tib ketarkan. U bu gaplarga dosh berolmay, alamdan to`lg`anib, yuragi yonarkan. Jonidan bitta qolmay ilonday to`lg`onarkan.

Xususan, o`gay ona O`lmasdan juda hadiksirar va qo`rqarkan. Negaki:

Qo`rqinchli ekan rosa
Olmosidan O`lmasi,
bir xo`mrayib qarasa
qisilarkan nafasi:
“Shuning ko`zini o`ysam...
indamay qo`yib qo`ysam
yigit bo`lar burgutdek”, - derkan.

O`gay ona shu alam tufayli bir kuni Nahang uyga kelishi bilan yig`lab turib, unga tush ko`rganini, tushida bir chol ko`rinib, homilador bo`lganini bildirganini, ammo O`lmas tirik ekan, sen yasholmaysan deganini aytadi. Nahang go`llik qilib, xotining bu gapiga ishonadi. U yo o`g`lini, yo xotini deyishi kerak bo`ladi. Nahangga xotini aziz tuyuladi. U bir kuni yarim tunda hamma uxlaganidan foydalanib, o`g`lini dast ko`targancha oq tulporga ortadi-yu qirga jo`naydi. U erda o`z qo`li bilan o`g`lini o`ldiradi.

O`lmasning opasi – Olmos bo`zlagancha ukasining jasadini izlab qirlarni kezadi. Qirdan uning suyakchalarini topib, etagiga yig`ib oladi. so`ngra ularni uygancha, ko`k lattaga solib, gul tagiga ko`madi. Qiz ukasiga bag`ishlab shunday yig`i qo`shig`i kuylaydi:

“Ona mehrin ko`rmagan,
ozod Vatan istagan,
o`z uyiga sig`magan
voy ukam, voy ukam.
Otam seni so`ydimi,
o`gay onam to`ydimi,
qismating shu bo`ldimi,
voy ukam, voy ukam.
Rozimasman, ishqilib,
tirilmasang qush bo`lib,
uchib yurgin o`ch olib,
voy ukam, voy ukam”.

Navro`z kelgan vaqtda O`lmasning ruhi bir qush bo`lib shu qizil gulning tagidan uchib chiqibdi va chappar urib havoda ucha boshlabdi. U juda go`zal va biyron qush ekan. U yurt osmonida mag`rur-mag`rur qanot qoqib parvoz qilaveribdi. Ammo qushning ko`ksida bir oh borligi sezilib turarkan. Shuning uchun uning sayrashi odamlar ko`nglini ezibdi. Bir kun qush bozorga uchib kelibdi va bir atorning boshida charx urib uchib, qo`shiq ayta boshlabdi. Uning qo`shig`i shunday ekan:

“O`z otam so`ydi,
o`gay onam to`ydi,
omon bo`lgur egachim
ko`k lattaga tugdi,
gulning tagiga qo`ydi,

kuk-ku,
kuk-ku!”

Attor bu gapiradigan qushni ko`rib, hayron bo`lib qolibdi. “Nima deding, yana ayt?” – desa, qush evaziga o`nta juvoldiz so`rabdi. Qush juvoldizlarni olib, otasining boshiga uchib boribdi. Otasi ham bu gapiradigan qushni ko`rib lol qolibdi va she`rini takrorlashni so`rabdi. Ammo qush otasiga ko`zingizni yumib, og`zingizni ochib tursangiz aytaman, deya shart qo`yibdi. Otasi shunday qilgan ekan, qush juvoldizlarni uning og`ziga tashlabdi. Otasi juvoldizlarni yutib, halok bo`libdi. Qush esa qah-qahlab uchib ketibdi.

U o`gay onasini ham shu tariqa o`ldiribdi. Hoqon qalbiga vahima solib, xalqni erk va ozodlik kurashiga chorlabdi. Qushchani birgina opasi tanibdi.

Qushchanning chaqirig`i bilan katta jang boshlanibdi. Bu jangda opasi Olmos ham Barchinoyday kurashib, g`alabaga bosh bo`libdi. Xalq Olmosni o`ziga podsho qilib belgilabdi. Olmos yurtni adolat bilan boshqarib, xalqning ko`nglini so`rabdi. Mamlakatni tiklab, avvalgiday gulga burkabdi.

Ertak yaratishda Miraziz A`zam xalq badiiy an`analariga sodiq qoladi. Ertak qahramoni fahm-farosat, aql bilan ish ko`rib, o`z murod-maqsadiga etadi, baxtiyor bo`ladi. Miraziz A`zamning barcha personajlari pishiq-puxtaligi bilan ajralib turadilar.

Nomi xalqqa taniqli adabiy ertakchi Miraziz A`zam she`riy adabiy ertaklarning go`zal va betakror namunalarini yaratdi. Shoirning xalq og`zaki ijodi asosida yaratgan ertaklari dillardan-dillarga o`tib yuribdi. O`z adabiy ertaklari bilan adib bolalar adabiyoti xazinasini boyitdi.

Mohir so`z ustasi bolalar uchun ixcham, ammo ma`no va mazmun jihatidan etuk asarlar yaratib berdi. Uning bolalarga bag`ishlangan ajoyib-g`aroyib ertaklari o`zbek bolalarining sevimli asarlariga aylangan. Miraziz A`zam, xususan, bolalarga bag`ishlab yaratgan ertaklari bilan she`riy adabiy ertak janrining taraqqiyotiga barakali hissa qo`shdi.

Zamon muammolarini ertak libosida ifodalashda Miraziz A`zam alohida rag`bat va g`ayrat ko`rsatdi. U ijodiy imkoniyatlarini shu janrda sinab ko`rar ekan, butun mahoratini ishga sola olgani uchun bolalarning sevimli ertakchi shoirlaridan biri sifatida tanildi.

Ertak janrining kompozitsion qulayliklari – ommaviyligi bolalarga atab yoziladigan asarlar uchun g`oyat muvofiqdir. Bolalar adiblari bu haqiqatni chuqurroq anglay borganlari sari ko`proq ijodiy kamolotga erishayotirlar. Ular xalq syujetlariga monand syujetlar o`ylab topa boshladilar. Bunday to`qima adabiy syujetlar ko`pincha hayot voqeligini doimiy kuzatish va undan oziqlanishning, shuningdek, biror maqol va matalning mazmunini voqeaband tafsilot vositasida kichkintoylarga etkazish niyatining natijasi bo`lib tug`iladi.

Miraziz A`zam ertaklari aksaran maishiy mazmunda bo`lib, xilma-xil mavzularni ifoda etadi. Uning ertaklari syujeti qiziqarliligi, uydirmalarga boyligi, sarguzashtlarga to`laligi bilan diqqatni tez jalb qiladi. Va albatta, o`z nihoyasida ezgulikning yovuzlik, oydinlikning qorong`ulik, haqiqatning nohaqlik, hayotning o`lim, aqllilikning nodonlik, adolatning jaholat va to`g`rilikning egrilik ustidan g`alaba qozonishini tarannum etadi.

She`riy adabiy ertak janrida samarali izlangan taniqli o`zbek bolalar shoiri Miraziz A`zam, uning yangidan-yangi badiiy qirralarini kashf etishga muyassar bo`ldi. Shoir adabiy ertaklarining nafaqat syujet qurilishida, balki obrazlar xatti-harakatlarida, nutqida, xilma-xil ifodaviy vositalarda ertaklarga xos fantastik unsurlar, tasviriy vositalar etakchi tamoyilga aylangan.

Miraziz A`zam bolalar uchun xilma-xil mavzulardagi mushohadali ertaklar yaratar ekan, ularda ertakka xos shaklgagina emas, balki til va ichki ifoda usullariga amal qilib, zamon dardlari bilan kichkintoylarni oshno qilishga harakat qildi. Shoir ertaklari bolalarga ezgulikni yovuzlikdan, bag`rikenglikni xudbinlikdan, mehnatsevarlikni yolqovlikdan, muloyimlikni qo`pollikdan, donolikni jaholatdan va nihoyat, bugunni o`tmishdan farq qila bilish sabog`ini bera oladi. Ularda Vatan va xalqqa, bilim va kasbu korga muhabbat tuyg`usi o`z badiiy ifodasini topgan.

Shoir ertaklari badiiy qurilishining ixchamligi, soddaligi va yaxlitligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ulardagi har bir tafsilot, badiiy detal va obraz, voqea, motiv, ifoda vositalari, poetik usul ijodkor estetik qarashlarini ifodalash uchun xizmat qiladi.

1958 yilning bahori... Sobiq Buxoro davlat pedagogika institutining o'zbek filologiyasi fakulteti binosida taniqli adib Mirzakalon Ismoilov bilan uchrashuv bo'lib, unda shahar va viloyatda q'alam tebratayotgan talay havaskor q'alamkashlar q'atnashgandi. Boshda adib o'z ijodi va joriy adabiy jarayon haq'ida gapirgach, u bilan mahalliy ijodkorlar o'rtasida q'izg'in savol-javoblar bulib o'tdi. Nihoyat, topgan bir dasta gul, topmagan bir bosh piyoz deganlaridek, mahalliy ijodkorlar birin-ketin o'z ijodlaridan namunalar o'q'ib, o'tirganlar muhokamasidan o'tkaza boshladi. Navbat biroz novcharoq' va ozg'ingina q'oramag'iz bir yigitchaga keldi. Uni Safar Barnoev deb tanishtirgach, u o'rnidan turib minbarga chiq'di. O'shanda "Surat" degan she'rini ehtiros bilan o'q'ib berib, olq'ishlar olgani hamon esimda. She'r bir muhabbat fojiasi oyoq' ostida parchalanganini shamol g'ujgon o'ynayotgan bir surat vositasida ifodalangan edi. She'r tinglovchilarda shu boisdan ham o'zgacha ta'sir o'tkazgan edi. She'r muallifi esa o'shanda ayni muhabbat yoshidagi, yigirma yashar yigitcha edi. U sevib-sevilishga loyiq' edi, shundan dastlabki she'rlari o'smirlik tuyg'ulari ifodachisi sifatida bitila boshlangandi.

Sirasini aytganda, o'smirlik hali bolalikdan tamoman uzilib ketmagan bir palla bo'lib, kattalar olamiga nomzodlik davri sanaladi, unda hali bolalik romantikasi baravj bo'ladi. Shu bois Safar Barnoyevga butun ijodkorlik iste'dodini bag'ishlash bir q'adar oson kechdi. U armiyadagi xizmatini o'tab, Toshkent Davlat Universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy Universiteti) ning jurnalistika fakultetida o'q'iy boshlagan kezlarda ana shu haq'iq'atni anglab etdi, bolalar uchun yozmaslik "dadajoni janggohga olib kelgan bolaligi"ga xiyonat deb tushundi. U yana shuni ham anglab etdiki, bunday xiyonatning alomati behad og'ir. Shundanmikan, butun ijodida ikkinchi jahon urushi davridagi bolalikni ketidan q'ayta tiklash va undan axloq'iy-estetik saboq chiq'arishni yetakchi tamoyil q'ilib oldi. Shu ma'noda uni urushni xotirasi vositasida kuylovchi bastakor deyish mumkin. Uning tengq'urlaridan farq' q'iluvchi bosh ijodiy xususiyati ham xuddi shunda namoyon bo'ladi.

Safar Barnoev o'zbek bolalar adabiyotining Zafar Diyor, Sulton Jo'ra, Q'uddus Muhammadiy, Shukur Sa'dulla, Hakim Nazir, Mirkarim Osim, Q'udrat Hikmat va Po'lat Mo'min singari namoyandalari, shuningdek, jahon xalq'lari bolalar adabiyotlarining zabardast vakillari ijodlarini q'unt bilan o'rgandi, xususan, xalq ijodiyotiga, bolalar folkloriga hayratlanib nazar soldi. Biroq Buxoroyi sharifning saodatmand farzandi bo'lib bolalar shoiri sifatida teranroq mahobat kasb etdi. U huddi shu nuq'tada iste'dodini ikki ulkan vatandoshi, o'zbek va tojik bolalar adabiyotlarining betakror namoyandalari Sulton Jo'ra va Gulchehra Sulaymonovalarning q'onuniy vorisi sifatida shakllantirganday tuyuladi.

Gap shundaki, Sulton Jo'ra ikkinchi jahon urushida bevosita q'atnashib, uning bolalar q'ismatiga ko'rsatgan fojeali ta'sirini ifodalab, o'zbek bolalar she'riyatida shu mavzuni yuksak sa'natkorlik bilan ifodalagan "Sog'inib", "Sog'inchli salom" singari go'zal epistolyar she'rlar yaratib q'oldirgan sa'natkor edi. U jangchi sifatida vakillikka ishtirok etgan edi, shu sababli urush dahshatini o'z tanasida sinab ifodalagan edi. Safar Barnoyev bola sifatida urushning barcha kulfatlarini ko'rdi, otasini yulib olib uni yetim q'ildi urush, o'zga xonadonlarga q'ora xatlar kelganida ko'kka o'rlagan faryodlarni eshitib o'shandagi iztirobli yig'ilardan q'albi ozurda bo'lib,

Iztirobli yig'idan

Uyg'ondi tor ko'chamiz

Q'ora hatday q'orayib

Ketdi bizning kechamiz,-

deya o'sha ma'shum kunlarga nazar sola olgandi u.

Shundan kelib chiq'ib ayta mumkinki, urush mavzusida Sulton Jo'ra tugagan joyda urush haq'idagi bolalik xotirasi bilan Safar Barnoyev bo'y ko'rsata boshladi. Urush uning q'albida bitmas- tunganmas alam va jarohat q'oldirgan. She'rlarida shu alam laxta-laxta

dardga aylangan, nasrida urush majruh q`ilgan bolalikning umid to`la jovdiroq` ko`zlardagi hasrat tosh q`otib kelgan. Mashhur “Non” hikoyasini olasizmi, “Nur yog`ilgan kun” yoki, “Oq` laylaklar” q`issalarini olasizmi, qolaversa, afg`on bolalari turmushiga bag`ishlangan hikoyalarini olasizmi, bari-barida urush xotiroti asosida bolalik q`ismatiga nazar solinadi. Hatto bir q`ator publitsistik maq`olalarida ham shu ruhni payq`ash q`iyin emas.

Safar Barnoev va Gulchehra Sulaymonovalar she`riyatidagi hamohanglik Buxoroyi sharif farzandi ekanliklarida. Bu hol ularning poetik tafakkuri va ifoda uslubida buxorocha fikrlashga o`xshagan yaq`inlikda sezilib turadi. Aytaylik Tursunboy Adashboevning q`aysi she`rini o`q`imang, q`irg`iz dalasining epkini esib turganday, undagi giyohlarning muattar hididan, Arslonbobning shifobaxsh havosidan mast bo`lganingizni sezmay q`olasiz. Miraziz A`zam she`riyati lirik q`ahramonida q`andaydir bilag`onlik mayli payq`alsa, Anvar Obidjon asarlarida chust do`ppini boshida yakshoxa q`o`ndirib olgan oltiariq`liklar q`ahq`ahasidan ko`nglingiz yayrab ketadi.

Safar Barnoev asarlarida esa nainki moziy bilan bo`y o`lchashgan Buxoroyi sharifning bolalarga xos tasavvuridagi suvratini ko`rasiz, balki jahon ahlini lol q`oldirayotgan shu osori-atiq`alarni bunyod etganlarning zakovatidan hayratlanasiz, otabobolariga izdoshlik q`ilayotgan buhorolik bolakaylarning beg`ubor entikishlari-yu, o`rni kelganda o`zlarini sodda mug`ombirlikka solib mushfiq`iyona loflaridan yayrab-toshib kulasiz:

Bilasizmi, dadam meni erkatoym dedilar,
Yozda bayram bo`lganida toychoq` olib berdilar.
Bilasizmi, oyim meni yurardilar o`ynatib,
Tili shirin o`g`lim deya, yurardilar so`ylatib.
Bilasizmi, bilasizmi, bilmaysiz-da, endi siz,
Agar aytsam gaplarimga kulasiz-da, endi siz.
Oyim mitti chaq`aloq`ni kecha olib keldilar,
O`rab-chirmab “Buni senga olib keldim”-dedilar,
Chaq`aloq`q`a yaq`inlashsam, ehtiyot bo`l,- dedilar.
Ehtiyot bo`l, ehtiyot bo`l, tekkizma q`o`l, dedilar
Mittigina chaq`alog`u yig`lashini q`o`ymaydi,
Oyim bo`lsa, doim deydi;- Q`orni sira to`ymaydi.
Nega q`orni to`ymas ekan, mittigina bo`lsa u,
Nega keldi shu yig`loq`i, dadamda ham yo`q` uyq`u.
Qo`ldan-qo`lga olib uni ko`tarishib yurishar.
Meni emas, chaq`aloq`ni endi yaxshi ko`rishar.

Sezmayapsizmi, bolakay q`adr tuyg`usini q`ay darajada tuymoqla? O`z o`rnini egallayotgan ukajonidan kuyayotganini yopish uchun “yig`lashni qo`ymayotganidan, dadasi uxlayolmayotganligi”ni vaj ko`rsatib, o`z xaq`iq`atini himoya q`ilayotir. Fe`lida yilt etgan shu q`arama-q`arshi mayllar asosida zuvalasi bichilayotir. Bolaning shakllanishidan iborat murakkab jarayon bor bo`yicha shunday ko`rinib turibdi.

Safar Barnoev buni bola nutq`idagi takrorlar bilan yanada jonliroq q`ilib aks ettirgan. Q`olaversa, 15 hijoli satr negizidagi poetik nutq vositasida maktabgacha yoshdagi kichkintoylarga xos hayajon tovlanishlarini g`oyat jozibali ohanglarda ifoda eta olgan. Holbuki, bu yoshdagi kichkintoylar uchun 3-7 va 8-9 hijoli tizimdan iborat she`rlar yozish an`anaga aylangan. Safar Barnoyev esa aksar hollarda bu yoshdagilar uchun 13-15 hijoli tizimga asoslangan she`rlar yozsa-da, ularda bolalar nutq`iga hos ohang tovlanishlarini asos q`ilib, behad samimiy va ravon she`rlar yoza olgan. Bu banddagi ikki misol fikrimizning dalili bo`lishi mumkin:

Mehmon kelsa uyimizga, menga bayram bo`ladi,
Shokolad-u konfetlarga cho`ntaklarim to`ladi.
Boshqa paytlar konfet desam, oyim berar urishib,
“Konfet esang, labi-lunjing ketar deya burishib”.

15 hijoli bu satrlar kichkintoyning poetik nutq'i. 14 hijoli tizimga asoslangan "Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan, nihoyat uning kelganidan q'albi q'uvonchga to'lgan lirik q'ahramonning farashbaxsh q'iyofasi tiniq chizilgan. Bunda anafora sa'nati ohang samimiyatini ta'minlagan:

Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan,
Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan,
Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan,
Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan,
Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan,
Feruzaxonni kuta-kuta intiq bo'lgan.

Shoir Feruzani shu qadar ulug' va beg'ubor mehr bilan suyganki, uning har bir hatti harakatida olamcha ma'no tuyadi. Bu shunchakimas, balki jonbaxsh ma'no bo'lganidan Feruzani e'zozlovchi kuyga aylangan. Bola xatti-harakatini ardoqlash vositasida mehrni po'rtanaga aylantirishda Safar Barnoyev she'riyatini hamyurti, dongdor bolalar shoirasi Gulchehra Sulaymonova she'riyatiga tortib ketadi. Zero, shoira ham "Nigor" she'ridek q'izaloq'ning yurishi sharpasidanoq unga beq'iyos sog'inch tuyg'usi borligini: "Ship-shipi poyi Nigor, tarona hoyi Nigor" satrlarida nafis ifoda eta olgan. Aslida bu holat har ikkala buxorolik ijodkorning voq'elikka bir hil yondashuvi ifodasi bo'lmay, balki barcha buxorolik otaxonlari-onaxonlarning kichkintoy nevaralarini kutib olishlariga xos intiq'q'an sog'inchning har ikki yurtdosh shoir she'riyatiga ko'chib o'tgan aks sadosidir.

Safar Barnoyev "Mening tarjimai holim" she'rida q'uyidagi satrlarni bitgan:

Q'aysi kun,
Qaysi yilda tug'ilganimni,
Taxminan
Bitib bergan sho'ro kotibi,
Necha bor daraxtdan yiq'ilganimni
Hamon aytib yurar qo'shnimiz xotini.
Tut pishig'ida tug'ilgansan deb,
Onam aytganlar,
Pishiq'chilikda...

O'shandan beri hozirgacha etmish tut pishig'i bo'lib o'tdi. Safar Barnoyev esa o'shal hayot daraxtiga chirmashib, uning har tarafga tarvaq'aylab ketgan shoxalaridan sarxil tutlarni termoqqa intilib o'sdi. Bu orada o'sha tutlarning g'o'rasini ham, pishig'ini ham tatib ko'rishga ulgurdi. Biroq har qanaqa vaziyatda ham tamshana-tamshana hayot sururini tuymoqdan lazzat topdi. Shu zaylda do'stiga aylangan qalam dilidagi borini qog'ozda muhrlab bordi, natijada "Tog'lardaman"(1970), "Yoshlik sururi" (1972), "Dadamning qo'llari" (1971), "Sog'inch" (1975), "Yulduzxon va Bahorjon" (1977), "Dadam haqida qo'shiq" (1989), "Sayroq'i bedanalar" (2007), "Nilufarning olmalari"(1986), shuningdek, "Birinchi tabassum" (1972), "Oq' laylaklar" (1982), "Chehralar" (1983), "Egizaklar" (1985), "Tinchlikni ulug'laymiz"(1985), "Mukofot" (1985), "Karimjon-Karlson" (1988), "Kichkina xo'ja Nasriddin"(1998) singari yigirmaga yaq'in she'riy va nasriy kitoblarini bitib, o'zbek bolalar she'riyatini va nasrini goho hazin, goho quvnoq' ruhiyatga sug'orilgan she'rlari, hayajonbaxsh adabiy ertaklar, xilma-xil mavzulardagi hikoyalari, q'issalari bilan boyitdi. U istiqloq tufayli mamlakatimizda bolalikka munosabatning tubdan qayta qurilayotganiga teranroq razm sola boshladi. Bu hol uning ijodida bolalik muammolaridan bahs etuvchi publitsistikaning faollashuviga yo'l ochdi. Natijada uning davr ruhiyatiga sug'orilgan qator dolzarb publitsistik maq'ola va ocherklari yuzaga keldiki, bular XX asrning so'nggi choragidagi o'zbek bolalar publitsistikasi qiyofasini belgilashda ahamiyat kasb etadi.

Anvar Obidjon-bolalar shoiri,

**adibi va dramaturgi. Tursunboy Adashboyev she'riyatida bolalik va tabiat
munosabati ifodasi. O'zbek bolalar adabiyoti
milliy istiqlol yillarida**

Reja:

1. Anvar Obidjonning hayot va ijod yo'li.
2. Anvar Obidjon– bolalar shoiri.
3. Adib qissalarining g'oyaviy-badiiy mundarijasi.
4. Tursunboy Adashboyevning hayot yo'li.
5. Bolalar she'riyati yolidagi izlanishlar.
6. Shoir she'rlarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari.

O'zbekiston xalq shoiri **Anvar Obidjon** 1947-yilning 8 –yanvarida Farg'ona viloyatining Oltiariq tumanida tug'ilgan. U o'zbek bolalar adabiyotini o'zining qisqa va mazmunli she'rlari, qiziqarli hikoya, qissa, pesalari bilan boyitib kelayotgan adib va dramaturgdir. A.Obidjon hozirgi O'zbekiston milliy universitetining jurnalistika fakultetini tamomlagan. U bir qator gazeta va jurnallarda xodim, bo'lim mudiri bo'lib ishlagan.

A.Obidjon sermahsul ijodkor. Uning “Ona Yer” (1974, she'rlar), “Bahromning hikoyalari” (1980, she'rlar), “Ey, yorug' dunyo” (1983, qissa), “Olovjon va uning do'stlari” (1983, qissa va hikoyalar), “Bezgakshamol” (1985, hajviy she'rlar), “Masxaraboz bola” (1986, she'rlar), “Akang qarag'ay Gulmat” (1987, qissa va hajviyalar), “Juda qiziq voqea” (1987, she'rlar), “Oltin yurakli Avtobola” (1988, qissa va hikoyalar), “Dahshatli Meshpolvon” (1989, qissa va pyesalar), “Yerliklar”(1990, hajviyalar), “Alamazon va Gulmat hangomasi” (1992, qissa, pyesa, she'r), “Ajoyibxona” (1993, she'riy taqvim), “Meshpolvonning janglari” (1994, qissa va doston), “Alisher ila Husayn yoki uch dono va o'g'ri” (1996, doston va she'rlar), “Alamazon va Gulmat” (1998, qissa va she'rlar), “Oltiariq hangomalari”, (1999, hajviyalar), “Bulbulning cho'pchaklari” (2001, she'r va hikoyalar), “Odobli bo'lish osonmi?” (2001, hikoya), “Meshpolvon” (2003, qissa), “Bezgakshamol-2” (2003, hajviy she'rlar) kabi to'plamlari nashr etilgan.

Respublika yosh tomoshabinlar teatri hamda Farg'ona, Qarshi, Qo'qon, Guliston teatrlarida Anvar Obidjonning “Qo'ng'iroqli yolg'onchi”, “Pahlavonning o'g'irlanishi”, “Topsang, hay-hay”, “To'tiqul”, “Qorinbotir”, “Navro'z va Boychechak” pyesalari sahnalashtirilgan. Uning asarlari asosida “O'zbekfilm” kinostudiyasi tomonidan “Tilsimoy-g'aroyib qizaloq”, “Dahshatli Meshpolvon” komediyalari kino tasmasiga tushirilgan. Anvar Obidjon she'rlariga bastalangan qo'shiqlarning asosiy qismi bolalarga bag'ishlangandir.

Uning «Kulchalar» va «Botirvoyni kundaligi» turkumlaridagi qahramonlarning deyarli hammasi turli yoshdagi bolalardir. Bu she'rlarda bolalik tuyg'ularining sofliqi, orzu-umidlarining beg'uborligi, tabiatan bir oz shumligi, quvnoqligi kata iste'dod bilan ochib beriladi, o'quvchini goh yayrab-yayrab kulishga, goh jimgina o'ylashga, fikrlashga, xulosalar chiqarishga undaydi. Adibning mahorati shundaki, u bola dunyoqarashidagi o'ziga xosliklarning tub-tubini ko'ra oladi. Ichki olamini, o'y-xayollarini, kichik qalbida kechayotgan ruhiy jarayonlarni nozik did bilan kuzatadi. Bir qaraganda, juda oddiy ko'rinadigan kichik-kichik she'rlarda inson tabiati shakllanishining dastlabki bosqich jarayonlari keng ko'lamda tahlil etib beriladi. Samimiy yumor, yengil hajv elementlari yorqin ko'zga tashlanadi. Shoirning «hali o'zim bolaman-ku!», «Sinchkov bola», «Shu ham fil-mi?» kabi o'nlab she'rlari shu jihatdan nihoyatda xarakterlidir.

Dadajonim,	Axir kimga
Dadajon,	«Ota»man?
Otim nega	Shuni o'yla-a-ab
Otajon?	Yotaman.

She'rni o'qiganda endigina so'zlar ma'nosini anglay boshlayotgan bolakayning holati ko'z o'ngimizga keladi. Uning kutilmagan «muammo»li masala oldidagi o'ychanligi

o`quvchining labiga nurli tabassum paydo qiladi, qalbida kichkintoyga nisbatan issiq bir tuyg`uni uyg`otadi.

Anvar Obidjonning «0099 - raqamli yolg`onchi», «Ey, yorug` dunyo», «Alomazon va uning piyodalari» kabi qissalarida hamda, «Botinkaning tufliga xati» tipidagi turkum she`rlari ham o`quvchini befarq qoldirmaydi. O`zbekiston xalq shoiri, ko`p qirrali adib, shoir va dramaturg Anvar Obidjon faqat tabiatni tasvirlovchi, turfa xil ramziy, majoziy obrazlar yaratuvchigina emas, balki ijodining kata qismida bolalar dunyosi, ruhiyatini ham tasvir etgan.

She`r haqida so`zlab berish, aslida nochorlikning ishi. Yaxshi she`rni o`qiganga, undagi voqea yoki mantiqni shoir qalbiga yaqinlashib his qilganga nima yetsin! Aslida, she`r shuning uchun yoziladi. Bu bizning - shoirlikka ixlosmand odamning nuqtai nazarimiz.

Bolalar ham xuddi shunday. She`r haqidagi chuqur ilmiy mulohazalar, bahslar, jimjimador fikrlar-u, balandparvoz ovozarlar ular uchun mutlaqo ahamiyatsiz. Dunyoni tanib kelayotgan yosh qalb atrofidagi hamma narsa, hodisa, munosabatlarga qalb ko`zlarini katta-katta ochib qaragani, talpingani kabi, hayotning jonli parchalariga aylangan she`rga ham do`st tutinadi. Bolalar she`riyatining mas`uliyati, o`ziga xosligi hambolalaming mana shu xislatlardan kelib chiqadi. Qisqasi, bolalarga sodda, samimiy, qiziq, tabiiy, chiroyli, zavqli she`rlar kerak. Xuddi mana bu she`r kabi:

tabiat, ko`ngli daryo odamlarga mehru muhabbatimiz rishtalarini bog`lagan o`tgan kunlarimizni sog`inamiz. Shu sog`inchning ildizlari qalbimizda qanchalar chuqur bo`lsa, demak, taqdir bizni siylabdi. Tursunboy Adashboyev she`rlarida hammadan oldin Vatanning muqaddas ostonasi bo`lgan ona qishloqqa juda yoshligidan o`ychan termulgan, undagi har bir mavjudlikni ixlos bilan ardoqlagan; sodda-yu to`pori, qismati mehnat va yana mehnat bo`lgan, odamlarni yoshiga nisbatan ulug`roq nigoh bilan kuzatgan qalb manzaralari ko`zga tashlanadi.<sup>1</sup> Bo`lim shoira. Muhtarama Ulug` bilan hamkorlikda yozilgan.

To`rg`ay yotar tuxum bosib,
Shuvoq bilan sirlashib.
Qora qo`ng`iz soqqa yasab,
Do`ngga tortar tirmashib.
Yumronqoziq serhadik
Ish bitirar yugurib.

Tursunboy Adashboyev o`zi tug`ilib o`sgan qardosh Qirg`iziston Respublikasi O`sh viloyati tabiatini shu qadar mehr, samimiyat bilan tasvirlaydiki, ko`z oldingizda

beriladilarki, uning o`yinligini ham unutadilar. Yosh qalbda hali rostu yolg`on, soxta-yu haqiqiy degan tushunchalar o`rtasida aniq chiziqlar tortilmagan. Ular hamma narsaga ishonadilar, tabiiy deb qabul qiladilar. Hattoki, o`zlari o`yin uchun yaratgan narsalarni ham tirik mavjudlik kabi yaxshi ko`rib qoladilar:

Taraqqiyot sari intilish — zamonlar uchun qonuniyat. Lekin taraqqiyot munis o`t-o`lanlar o`sgan jaydari yerlarni bosib-yanchib o`tmasligi, bir-biriga oqibatli mehnatkash chumolilarning uyini buzmasligi kerak. Fan-texnika nechog`li taraqqiy etmasin, inson bolasi, o`zini eng awalo ona tabiat bag`rida to`laqonli his etadi. Katta zamonaviy shaharlarda tug`ilib o`sgan bolalar qishloqqa borib qolsa, mitti qo`ng`izcha bilan kun-tun o`ynab zerikmasligida hikmat ko`p. Tursunboy Adashboyev she`rlarini o`qirgan, yaxshi shoir bo`lmoq uchun, albatta, tabiatga yoshlikdan sirdosh, do`st bo`lish kerakligi takror-takror dilingdan o`tadi. Misralardan bola qalbining quvonchi, hayratlari, beg`uborliklari ufurib turadi:

Chaqmoq ko`kda yong`oq chaqdi,

Qizg`aldoqlar selda oqdi,

Quyosh yana kulib boqdi.

Tursunboy Adashboyev she`rlarining qahramonlari «Loyni bir oz tindirib suv zahrini sindirib» g`isht quyayotgan, «Sapchib oqqan suv bilan kim o`zarga yugurgan», xolasiga yordam uchun «... nonni botirib, qotirib qaymoq yegan», «Tog`dan ko`tarilgan quyoshni onasi yopgan patirga» o`xshatgan, buvisining ajinlariga qarab «Dazmol bosib olsangiz, tekis bo`lib ketardi», deb maslahat beradigan, kun bo`yi bog`dagi sirpanchiqda «vagon» bo`lib uchishgach, «Oqshomuyga... Shimning orti suzilib» qaytadigan quvnoq, topqir, xayolkash, mehnatkash, zavqi-yu ishtahasi tobida bo`lgan bolalar.

Ayrim she`rlardagi voqelik, tuyg`ular kechinmasidan shoir bu she`rni o`z boshidan kechirganlari ta`siridanmi yoki kuzatganlari asosida yozganmi — bilinib turadi. Lekin Tursunboy Adashboyev she`rlarida bunday chegara yo`q — oddiy chizgilardan salmoqli voqealargacha lirik qahramonning yuragidan o`tgan.

Bu she`rlardagi kitobxonga eng yoqadigan xislat — samimiyat, xolislik. Shoir bolalar, kattalar tabiatining, o`zligining yarq etgan bir qirrasini ko`rsatib qo`yadigan manzara, voqea, bahsning suratini so`zlarda chizadi, lekin hech qachon qissadan hissa chiqarmaydi; she`r qahramonlarini toifalarga ajratib, o`quvchini ham hakamlilik chizig`ining u yoki bu yog`iga da`vat qilmaydi. Xuddi shu usul bilan muxlislarini bag`ri kenglikka, mustaqil mushohada yuritishga, hayotning o`ziday murakkab inson tabiatiga bir zarb bilan oq yoki qora chiziq tortmaslikka o`rgatsa, ajabmas:

Bolalar arzimagan bir xasdan ham kashfiyot qilishlari, uni iangarcho`p deb miriqib o`ynashlari mumkin. Ba`zan farzandlarimiz ertak qahramonlariga aylanadilar: gullar bilan suhbatlashadilar, xazonlarni qayiq qilib sayohatga chiqadilar, nima uchun qushlar ularning qo`liga qo`nmayotganidan ajablanadilar... Dunyo bolalar adabiyotida kichkintoylarning shu xislatiga asoslangan ajoyib ertaklar bor.

Tursunboy Adashboyev ijodida ixcham, manzara she`rlar borki, bolalar uchun filmlar yaratuvchi mohir rejissyor ular asosida ajoyib asarlarni suratga olishi mumkin. Mana bu to`rt qator she`r go`yo multffilmday.

Boychechaklar nish urib To turguncha o`rnidan Bahor qishni
tarnovga Osib qo`ydi burnidan. Yoki
Tolning bargi suvga tushib
Qayiq bo`ldi.
Bu ayniqsa qumursqaga
Loyiq bo`ldi.
Qo`sh qirg`oqni to`lqin yalab
Ko`kkasapchir,
Eshkakni-chi, o`zi yakka
Eshar abjir.
Teng-tushlari qoldi gap-so`z
Tayinlashmay.
Qumursqa ham jo`nab ketdi
Xayrlashmay...

Tursunboy Adashboyevning turli davrlarni, ya`ni o`zining bolalik yillarini eslatuvclii she`rlarini, farzandlarining bolaligini tasvirlovchi she`rlarini — barchasini ichki bir yaxlit tuyg`u — mehr, mehribonlik birlashtirib turadi:

Tursunboy Adashboevni kattalar qatoriga adashtirib olib kirdi, xolos. Lekin qalbi bolalik beg`uboriiklari, samimiyati, soddaligi, yorqin hayratu quvnoq topqirliklari olamida

sobit turibdi. Ana shu sadoqat Tursunboy Adashboevga o'zbek bolalar adabiyotini yangi-yangi betakror asarlar bilan boyitish baxtini nasib etaversin,

Hodisa bu davrda yangicha tafakkur in'ikosi sifatida ko'zga tashlandi. Milliy bolalar adabiyotining mazmun va mohiyatidagi tub burilish yaqqol ko'zga tashlandi. Zamonaviy bolalar adabiyotida yosh qahramonlar xarakteri tahlili masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Bolalar adabiyoti shakl va mazmun jihatdan-da yangi tamoyillar kasb eta bordi. Adabiy tanqidchilikda bolalar adabiyotiga munosabat kuchaydi. Milliy bolalar matbuoti mavzu material, g'oyaviy-badiiy jihatdan o'sdi, bolalar ijodkorligi namunalari ko'proq ommalashtirildi va rag'batlantirib kelinmoqda.

Zero, istiqloлга erishgan ilk kunlardan boshlaboq, yoshlarimizni avvalo ma'naviy sog'lom, barkamol qilib kamol toptirish masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgani ular adabiyotida ham o'z aksini topa bordi. Badiiy adabiyot, jumladan, uning alohida tarkibiy qismi bo'lgan bolalar adabiyoti, ushbu g'oyat murakkab vazifani ado etishdagi eng muhim vositalardan biridir. Bu ishga badiiy so'z qudrati bilan hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli yozuvchilar soni orta borgani quvonarli holdir. Istiqloл davrida jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq g'oyalar S.Barnoyevning publistik maqola va hikoyalarida, A.Obidjon, T.Adashboyev, M.A'zam, T.Malik, H.Imonberdiyev, K.Turdieva, A.Akbar, D.Rajab kabi shoirlarning she'riy asarlarida o'z ifodasini topdi. Ularning aksariyatida ijtimoiy jamiyatdagi yangilanishlar, bozor munosabatlarining ta'lim-tarbiyadagi o'rnini aks ettirishga qaratilishi alohida e'tiborga loyiqdir. Shuningdek, «Gulxan», «Tong yulduzi», «G'uncha», «Yosh kuch» kabi bolalar matbuot nashrlarida ham istiqloл g'oyalarini, badiiy adabiyot namunalari o'z ifodasini topib kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda bolalar adabiyotining bola tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirishdagi muhim o'zni bu sohadagi yangi izlanishlar orqali asoslandi. O'zbek bolalar adabiyotiga uzoq yillardagi bir yoqlamalik va uning salbiy oqibatlari ham inkor etilmagani holda, milliy bolalar savodxonligi darajasini oshirish borasidagi sa'y- harakatlar badiiy so'z vositasida qayta jonlanayotir. Qolaversa, o'zbek bolalar adabiyotini chet el, rus va boshqa hamdo'stlik mamllakat bolalar adabiyotiga muqoyasalab o'rganish samarali natija berayotir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Safar Barnoyev she'riyatidagi urush bolalari taqdiri ifodasini izohlang?
2. Miraziz A'zamshe'rlarining obrazlar olami qaysi jihatlari bilan o'ziga xos.
- 3.1940-80 yillar o'zbek bolalar nasridagi tamoyillar haqida nima deya olasiz?
4. Tohir Malikdetektiv qissalaridagi jamiyat va shaxs fojealari tasvirini asoslab bering?
5. Anvar Obidjonning meva va sabzavotlar to'g'risidagi she'rlar turkumiga munosabat bildiring?
6. Mirkarim Osim asarlarida tarixiy haqiqatning badiiy haqiqatga aylanishi haqida fikr yuriting?
7. Milliy istiqloл yillaridagi bolalar nasri tamoyillari haqida ma'lumot bering?
8. Safar Barnoyevning zamonaviy mavzudagi qanday asarlarini bilasiz? Tarixiy mavzudagichi?
9. Tursunboy Adashboyevshe'riyatining mavzular olami haqida mulohaza yuriting?
10. Tohir Malik- detektiv nasr ustasi, deyilgan e'tirofni asoslang?
11. Milliy istiqloл yillarida bolalar publitsistikasi qanday tamoyillarga boy bo'ldi?
12. M.A'zamning til to'g'risidagi she'rining g'oyaviy dolzarbligi nimada?

Asosiy adabiyotlar

- 1.M.Hamroyev,D.Muhamedova,D.Shodmonqulova,X.G‘ulomova,Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.
2. Jumaboyev M. O‘zbek bolalar adabiyoti. –T.: O‘qituvchi, 2002, -290 bet.
3. Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: O‘qituvchi,2011, 260 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar

- 1.H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
- 3.R.Yunusov. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
- 4.U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil.
5. Z. Masharipova. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. T., 2008.
6. Yule G. The Study of Language. 4th edition. Cambridge: CUP, 2010

Elektron ta’lim resurslari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. tdpu-INTRANET.ped

III.Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. 2006,“Universitet” nashriyoti.
3. Yunusov R. O‘zbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4. Tursunov U., Muxtorov J. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekiston», Toshkent. 1992-yil. -290 bet.
5. Машарипова З. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Т., 2008. -150 bet.
6. Azizova O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1980
7. Zikrillaev F. Istiqlol va adabiy til. Toshkent, “Fan”, 2004.
8. Ikromova R va b. O‘zbek tili. Pedagogika – psixologiya fakultetlari uchun darslik. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1983.
9. Mirzaev M. va b O‘zbek tili Toshkent “O‘qituvchi”, 1978.
10. Ne‘matov X, Rasulov R. O‘zbek tili system leksikologiyasi asoslari. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1995.
11. Tursunov U., Murotov J., Raxmatullaev SH. Hozirgi o‘zbek adabiy tili Toshkent, “O‘zbekiston”, 1992.tuvchi
12. Abdullaev Y. Hamrohim. Toshkent, “O‘qituvchi” 1996.
13. Rahmatullaev SH, Hojiev A. O‘zbek tilining imlo lug‘ati Toshkent, “O‘qituvchi”, 1995.
- Toshev I. Ona tili. Buxoro, 2005
14. Qilichev E. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Buxoro, 2004.
15. Ibragimova Z. Anvar Obidjon– bolalar shoiri.– T.: Yangi asr avlodi, 2006 .
16. Barakayev R. O`zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. T., “Fan”, 2004
17. Murodov M. Oltin sandiq ochildi. Toshkent, “O`qituvchi”, 1994.